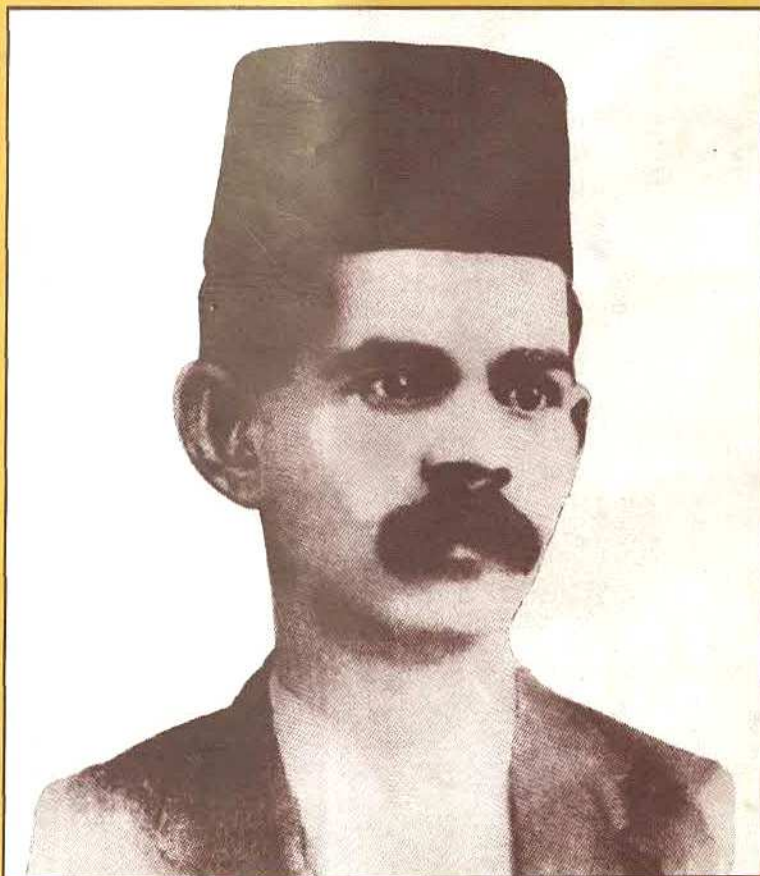

संपूर्ण गडकरी

80-1
C

संपूर्ण ॥ गडकरी ॥

खंड - पहिला

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

प्रथम पुनर्मुद्रण : मे, १९८४

द्वितीय पुनर्मुद्रण : डिसेंबर, २०११

मुखपृष्ठ : सतीश भावसार

प्रकाशक : सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी रोड,
प्रभादेवी, मुंबई-४०० ०२५.

मुद्रक : व्यवस्थापक,
शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय,
पुणे - ४११ ००१.

किंमत : रुपये २२८/-

सतीश भावसार यांच्या या पुस्तकाचा प्रकाश इ.स. १९८४ मध्ये झाला होता. पुनर्मुद्रण डिसेंबर २०११ मध्ये झालेले आहे.

माझे परमपूज्य लेखनगुरु,

स्वतंत्र शक्तीचे नाटककार, प्रतिभारंपत्र कवि
मार्मिक टीकाकार, कुशल विनोदपंडित व विद्वान् निबंधकार

रा. रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

बी. एल्.एल्. बी.; वकील, खामगांव.

संगीत वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष,
मतिविकार, प्रेमशोधन व वधूपरीक्षा या नाटकांचे
व 'सुदाम्याचे पोहे' या लेखसंग्रहाचे कर्ते यांस :

गुरुवर्य ताल्यासाहेब,

माझ्यासारख्या त्रिवचन स्थितीतल्या आणि अगस्य योग्यतेच्या
मनुष्याला आपण आज इतकीं वर्षे उदार हृदयाने, बरोबरीच्या
मित्रपणाचा थोर मान देत आलां; वेळोवेळीं माझ्या चुकल्या
बालबुद्धीला वडीलपणानें सदुपदेश करीत आलां; कधींमधीं
उचळखलपणानें माझ्याकडून आपला उपमर्द झाला असतां
त्याचीही बंधुप्रेमानें क्षमाच करीत आलां; आजवर मी लिहिलेल्या
वेळ्यावाकळ्या शब्दांचें पितृतुल्य प्रेमनिं प्रोत्साहनपर कान्तुकच
करीत आलां; याप्रमाणें, एक ना दोन, हजारों उपकारांचें आज
एकसमयावच्छेदं करून रमण होउन, अंतःकरण कृतज्ञतेनें
उचंबळून येत आहे ! आणि त्या कृतज्ञतेचे अर्थच आज मी
सानंद भक्तिभावानें आपल्या परमपूज्य चरणां वादत आहे.

माझ्या संबंध पुरतकाची आपण लिहिलेल्या पुत्राचा शब्दा-
इतकीं सुद्धां किंमत नाहीं हे मी जाणून आहे; पण हा प्रश्न
योग्यतेचा नाही. गोपाळवाळ्यानं भक्तिभावानें वाहिलेल्या
फत्तराचीं फुलें शालीं. या कथेंत ऐतिहासिक सत्य मात्र खास
आहे; तोच प्रकार कृतज्ञतेचाही !

आपलेच लेख वाचून मला हे चार शब्द लिहितां आले; तेव्हां
यांत जें चांगलें असेल तें आपलेच आहे, त्याचा आपण
स्वीकार करालच; आणि जें वाईट आहे त्याचें तरी क्षमापूर्णे
उदारतेनें कान्तुक आपल्या इतकें दुसरें कोण करणार ?

ता. २० डिसेंबर १९२२
फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे.

आपला कृपाभिलाषी
राम गणेश गडकरी

कृतज्ञतेचे
अर्थ

निवेदन-

नाटककार, विनोदी लेखक आणि कवी म्हणून ख्यातनाम असलेले राम गणेश गडकरी (गोविंदाप्रज) यांचे सर्व साहित्य मराठी वाङ्मयाचे भूषण मानले जाते. गेली जवळजवळ शंभर वर्षे या थोर साहित्यकाराच्या प्रतिभेतून निर्माण झालेले वाङ्मय महाराष्ट्राने शिरोधार्य मानलेले आहे. आजही त्यांच्या साहित्याची लोकप्रियता अणूमात्र कमी झालेली नाही. त्यामुळे गडकरी यांचे समग्र वाङ्मय, ज्याला आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांची प्रदीर्घ अशी विश्लेषक व आस्वादक समीक्षा प्रस्तावनेच्यारूपाने लाभली आहे, ते गडकरी जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने पुनर्मुद्रित करावे असे तत्कालीन मंडळाच्या अध्यक्षांनी व सदस्यांनी ठरविले व १९८४ मध्ये 'संपूर्ण गडकरी' हा ग्रंथ दोन भागामध्ये प्रकाशित करण्यात आला. ही पुनर्मुद्रित आवृत्ती यथाकाल संपली. महाराष्ट्राच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या या महान साहित्यिकाचे पुनःस्मरण करावे या हेतूने गडकरींच्या समग्र साहित्याच्या दोन्ही खंडाचे पुन्हा एकवार मुद्रण करून ते महाराष्ट्राच्या नव्या पिढीला उपलब्ध करून द्यावे, असे विद्यमान मंडळाने ठरवले. त्यानुसार आज गडकरी वाङ्मयाचे दोन्ही खंड मराठी वाचकांना सादर करताना मला आनंद होत आहे.

(मधु मंगेश कर्णिक)
अध्यक्ष

मुंबई,
१४ नोव्हेंबर, २०११

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि
संस्कृती मंडळ, मुंबई.

निवेदन —

महाराष्ट्राचे थोर नाटककार, विनोदी लेखक आणि कवी राम गणेश गडकरी यांची जन्मशताब्दी यावर्षी महाराष्ट्रात आणि देशातील इतरत्र भागात मोठ्या उत्साहाने साजरी होत आहे. महाराष्ट्र शासनाने ही शताब्दी योग्य तऱ्हेने साजरी करण्यासाठी शिक्षण-मंत्री श्री. सुधाकरराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीच्या बैठकीत काही वर्षांपूर्वी प्रकाशित झालेल्या आणि आता उपलब्ध नसलेल्या “संपूर्ण गडकरी” या ग्रंथाचे पुनर्मुद्रण करावे आणि हे काम साहित्य संस्कृती मंडळाने करावे असा निर्णय घेतला गेला. राम गणेश गडकरी यांच्या वाङ्मयाची असामान्य लोकप्रियता लक्षात घेता आचार्य अत्रे यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना असणारा हा ग्रंथ दोन खंडात अत्यंत कमी किंमतीत प्रकाशित केल्यास महाराष्ट्रातील शाळा कलेजांतील आणि अन्य महत्वाच्या शहरातील वाचनालयात हे पुस्तक जाईल आणि शताब्दी महोत्सवाच्या दृष्टीने एक अत्यंत विधायक कार्य मंडळाकडून होईल. या दृष्टीने मंडळाने हे काम अंगिकारले. या ग्रंथाची जाहिरात वृत्तपत्रात प्रकाशित होताच त्याला सर्वसामान्य वाचकांकडून जो प्रचंड प्रतिसाद मिळाला त्यावरून गडकरी वाङ्मयाची जनमानसावरील मोहिनी अत्रूनही कायम आहे याचा प्रथम आला.

मराठी भाषेतील अन्य थोर लेखकांचे साहित्य सर्वसामान्य वाचकांना अशाच तऱ्हेने उपलब्ध करू देण्याची आमची योजना आहे आणि योजनेचा शुभारंभ गडकरी वाङ्मय प्रकाशनाच्या निमित्ताने होत आहे याचा मला आनंद होत आहे. आचार्य अत्रे यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना या ग्रंथात अंतर्भूत करण्याची परवानगी दिल्याबद्दल मी. शिरीष पै आणि मी. मीना देशपांडे यांचे मी मनः-

अनुक्रम

प्रेमसंन्यास	१
पुण्यप्रभाव	१३७
राजसंन्यास	२८७
एकच ध्याता	३४७

एकच प्याला

श्रीशं वंदे

संगीत

एक्य प्याला

मंगलाचरण

(राग—भूप, ताल—श्रपताळ, चाल—अमरवर नमित पद०)

शरण ते करुण तव निःश्वसन व्यसनि घन ।

नंदनंदन ! जनां पापकामां ॥ हो ॥ ध्रु० ॥

कलहस्त करि यदा मधमद यादवां ।

सकल कुल कलि तदा ने विरामा ॥

हानि ती पाहतां दृष्टि बाप्पाकुला ।

सृष्टि कष्टद तुला सौख्यघामा ! ॥ १ ॥

कर्मरेखाबलें धर्म नच मज कळे ।

न स्मरत मतिहि तव पुण्य नाया ॥

रक्षणीं मम तरिहि दक्ष राहुनि सदा ।

अक्षय स्वपदि पद देह रामा ॥ २ ॥

अंक पहिला

—

प्रवेश पहिला

[स्थळ : सुधाकराचें घर. पात्रें : सुधाकर दूरध्वनिका (टेलिफोन) यंत्राजवळ बसला आहे.]
सुधाकर : कोण तीनतीनदां घंटा देत आहे ? कोण ? (ऐकून) हो, मी सुधाकर आहे ! सुधाकर ! पण बोलतं आहे कोण ? रामलाल ! (पुन्हा ऐकून) हो. तिच्याकडून सर्व तयारी आहे. तू लवकर चल. सिंधू, जरा डकडे ये पाहू ! सिंधू !

सिंधू : हें काय भलतंच ? आपलं नांवानंच हांक मारीत सुटायचं ?

सुधाकर : तर काय तुझं नांव टाकूं ? मग तूच उलटी माझ्या नांवानं हांका मारीत सुटशील ! हें पाहा, माईसाहेबांनीं आतां विचारलं आहे त्याच्या निघण्याची सर्व तयारी आहे का म्हणून ? तो येईलच इतक्यांत.

सिंधू : तयारी सर्व आहे; पण माई जाणार म्हणून कुठल्या कामाला उत्साह कसा तो वाटत नाही.

(राग : यमन; ताल : त्रिवट. चाल : येरी आली पिया बिन०)

लगे हृदयीं हुलहुल । अजि ।

सुखविषय गमति नच मज सुखकर ॥ ध्रु० ॥

कांहीं सचेना । कांहीं रुचेना ।

राहि कुठे स्थिर मति नच पळमर ॥ १ ॥

सुधाकर : वृष्टीपूर्वीचीं अग्नें जमूं लागलीं का ? सिंधू, असं म्हणून कसं चालेल ? ज्या जगांत आपण आलों आहों, तें इतकं चमत्कारिक आहे कीं, त्यांतल्या नुसत्या चांगल्या गोष्टींचीच अपेक्षा करायला निरंतर नुसत्या दुःखांत दिवस काढावे लागतील !

(राग : छायानट; ताल : त्रिवट. चाल : नाचत घी घी०)

सुखचि सदा कधि मिळत न कवणा । मिश्ररूप जग ।

सुखचि रिधे अच । दुःखांतुनि हो जन्म सुखांना ॥ मु० ॥

हो जरि आशा मात्र सुखवशा । करित विधि तरी अंति निराशा ॥

स्मृत मतिहि नच प्राप्त सुखिहि मग । करि अवमाना ॥ १ ॥

केव्हांहि उत्साह सोडून चालायचं नाही. शिवाय रामलालभाई जातो आहे तो केवढ्या महत्त्वाच्या कामासाठी ! या प्रसंगी आपण त्याला आपल्या निरुत्साहानं असं तद्रूप करायचं ! वाः, आपण तर उलट त्याचा उत्साह द्विगुणित केला पाहिजे.

सिंधू : भलतंच सोंग कसं आणतां येईल असं ? पुरुषांना पाषाणहृदयाचे म्हणून म्हणतात. तें असं एखादे वेळीं खरं वाटायला लागतं ! आपल्याला नाही वाईट वाटत ?

सुधाकर : माझ्या पाषाणहृदयावर रामलालच्या गत-उपकारांचे शिलालेखच तुला पाहायला मिळतील. तुझ्या माहेरच्या माणसांचा आणि भाईचा नुसता स्नेहसंबंधच असेल; पण मला तर तो वडिलांच्या ठिकाणी आहे. रस्त्यानं चालतां चालतां रामलालचं नांव लक्षांत आलं. म्हणजे मला एक ब्रह्मांडच्या ब्रह्मांड आठवतं. मी सोळा वर्षांचा असेन नसेन, माझी प्रवेशपरीक्षा उतरण्याच्या आधीच बाबांनीं स्वर्गप्रवेश केला; आपला वृद्धापकाळ झाला असं पाहून आपल्या पश्चात् शरदच्या संगोपनाची जबाबदारी माझ्यावर पडू नये म्हणून बाबांनीं तिच्या आठव्या वर्षीच तिचं लग्न लावून दिलं. परंतु लग्नाच्या सोळाव्या दिवशीच तिचं दुर्दैव तिच्या पुढं उमं राहिलं; नवऱ्याच्या मूळावर आलेली मुलगी, म्हणून तिच्या सासऱ्यानं तिला आमच्या घरी कायमची परत लावून दिली ! आईबापावेगळीं आम्ही दोन पोरकीं मुलं ! पैशाचं पाठबळ नाही आणि आप्तेष्टांचा आधार नाही ! त्या वेळीं रामलाल देवासारखा माझ्या पुढं उभा राहिला ! माझ्या मानी स्वमावामुळं माझ्या शिक्षणासाठी मी त्याची प्रत्यक्ष मदत कधी घेतली नाही हें खरं; परंतु शरदला संमाळण्याची जबाबदारी मात्र त्यानं माझ्यावर फारशी पडू दिली नाही; पुढं शिकवण्या वगैरे पत्करून माझ्या शिक्षणक्रमांतून शेवटपर्यंत मी यशस्वी रीतीनं पार पडलों; पुढं तुझ्या वडिलांना भाईनंच आग्रह करून आपला हा माग्यशाली योग घडवून आणला. हे सोन्याचे दिवस आज आपण पाहतो आहो, याचं कारण एक रामलालची कृपा ! सिंधू, आज सकाळपासून ही

सारी गोष्ट हृदयांत सारखी उचंळत आहे ! कोणापार्शी बोळ्याखेरीज राह-
वेना, म्हणून तुला ती जणू काय अगदी नव्यानंच म्हणून विस्तारानं सांगत
सुटलें ! रामलाल जाणार म्हणून मला वाईट वाटल्याशिवाय कसं राहील ?
परंतु या संसारांत नेहमीं परिणामाकडे दृष्टि ठेवून चालवं लागतं ! आपण
अशी दुर्मुखल्यासारखी बसलें आणि समज, एकदम रामलाल आला—

[रामलाल येतो]

सिंधू : भाई, तुला शंभर वर्षांचं आयुष्य आहे !

सुधाकर : हें खरं ना ? मग शांत मनानं त्याला जायला आनंदानं निरोप
दे पाहूं ! भाई, हिचं समाधान करतां करतां मला पुरेसं झालं आहे. मला
वाटतं, यापुढं मला वकिलीची सनद सोडून देऊन हा एवदाच उद्योग करित
बसावं लागणार ! बरं, भाई, इथून जायचं कधीं ?

सिंधू : थांब, भाई, इथून जायचं कधीं, हें सांगण्यापेक्षां पुन्हा इथं यायचं
कधीं, हें नक्की सांग पाहूं एकदां — खरं सांग हो अगदीं !

रामलाल : मग दत्तके दिवस सांगत आलें तें खोटंच का ? ताई, मी पुष्कळ
म्हटलं कीं, असुकच दिवशीं येईन म्हणून — दोन वर्षांनीं येईन म्हणून म्हणतों;
पण संकल्प आणखी सिद्धि यांच्यामध्ये परमेश्वराची इच्छा उभी असते.
कुणाला ठाऊक, दोन वर्षांनीं येईन कीं दोन महिन्यांनीं येईन ! इतकं होऊन
कदाचित् जाणारहि नाहीं, कदाचित् येणारहि नाहीं; कदाचित् ही आपण
सर्वांची शेवटचीच भेट असेल.

(राग : भूप; ताल — एकताश्च. चाउ — तन रजक कनक०)

परम गहन ईशकाम । विश्वा जरी पुण्यधाम ।

मनुजा तरी गूढ चरम । चिर,अमेध साचें ॥ ध्रु० ॥

क्रीडा देवी विराट । मनुजसुजन क्षुद्र त्यांत ।

मालुषी मनीषा ! । गणन काय त्यांचें ? ॥ २ ॥

सुधाकर : भाई, तूं अगदीं पदतमूर्ख आहेस. इकडच्या तिकडच्या गोष्टींचीं
धरणं बांधून इतका वेळ मीं या गंगायमुना थोपवून धरल्या होत्या; तुझ्या
आशीर्वादानं त्यांचा वाहता संसार मनासारखा सुरू झाला बघ ! वेढ्या, तुला
माहीत नाहीं कीं, शास्त्रांची अटक झुगारून, सिंधू नदी अटकपार होणं हें एक
वेळ सोपं आहे. बाष्पशक्तीच्या जोरावर महासागराच्या तोडीचे काळा समुद्र,
पिवळा समुद्र किंवा तांबडा समुद्र ओलांडणं हें तर त्यापेक्षांहि सोपं आहे; पण
मानससरोवरांत उत्पन्न झालेल्या, डोळ्यांतून बाहेर येणाऱ्या, आणि गालां-

वरच्या गुलाबी समुद्राला मिळणाऱ्या या टीचभर गंगायमुना तुडवून जाणं, हे
अजून कोणाहि पुरुषाला साध्य झालं नाही !

(राग - पुलतानी; ताल - त्रिवट. चाऊ - हमसे तुम रा०)

सरिता जनिं या प्रबला भारी ।

जरि दिसति शीर्ण नयनांतें अत्रिकारी ॥ ध्रु० ॥

उत्तान गमति दर्शनीं जरी । गमीर अति तरी ।

भवजलधीहुनि दुस्तर संसारीं ॥ १ ॥

रामलाल : मनाची भलती फसवणूक कधीही करून घ्यायची नाही, हा
माझा एक कृतसंकल्प आहे. सिंधूताई, या चंचल संसारांत असल्या कडू
सत्यांची मनुष्यांनं निदान तोंडओळख तरी करून ठेवलेली असावीच.

(राग - शंकरा; ताल - त्रिवट. चाल - सोजानी नारी०)

संसारिं विषारी । तीव्र सत्ये । अमृत होती । कृतिनें कान्त ॥ ध्रु० ॥

दिव्य रसायन । संकटांतकीं । सत्यपरिचयें । क्षणि असुखांत ॥ १ ॥

ईश्वराच्या दयेनें आपल्या दुदैवीं तीं अनुभवानं मोगण्याचा प्रसंग आलाच,
तर त्यांच्या पहिल्या दर्शनानं अशा वेळीं आपण गांवरून तरी जात नाही.

सुधाकर : तुझा सुद्धां कंठ सद्गदित झाला आहे. मानलेला कां होईना, पण
तिचा भाऊ शोभतोस खरा ! सिंधूताई, आतां तूं दादाच्या गळ्याला मिठी मार ।
भाई, तुला जायचं असेल, तर Don't say such a silly nonsense; you

are a regular messeah of nonsense ! अज्ञानं होईल काय ? इतक्यांत
शरदू येईल, तिच्या गंगायमुनांची जोडी चालायला लागेल. ती तळिरामाची

गीता येईल—त्या मोळ्या जिवाला तर हंसण्यारडण्याला आपलं स्वतःचं
सुद्धां सुखदुःख लागत नाही ! हां हां म्हणतां इथं एका भूगोलपत्रकाच्या

भरतीइतक्या नया जमून आपल्या महाराष्ट्राला पंजाबी पवित्र्यांत उभं करतील !
अज्ञानं तुझ्या प्रवासाला किती त्रास होईल याचा नीट विचार कर. दगदग

आणखी त्रास चुकविण्यासाठीं पुरुष चातुर्मास टाळून प्रवासासाठीं हिंवाळा
किंवा उन्हाळा योजून ठेवतात, पण ऐन प्रस्थानाच्या वेळीं वायका पावशाळा

पुढें आणून उभा करतात ! तूं संसार सोडून भटकणारा बैरागी आहेस;
म्हणून तुला माहीत नाही, कीं स्त्रीपुरुषांच्या संबंधांत ऋतुमान नियमानं

सारखंच टिकून राहिल असं नाही !
सिंधू : आमच्या इथं थट्टेला काळवेळ नाही आणि सुमारहि राहात नाही.
एक गंगायमुना सांपडायची खोटी सर्वासकट वाहून जायची तयारी !

सुधाकर : सिंधू, तुझ्या गंभीर उपदेशानं मला असा सतावून सोडू नकोस. आणखी दोनचार महिन्यांनीं एकदां मूल झालं, म्हणजे त्याला काय सांगायचं तें सांग.

रामलाल : आणि मुलाला दटावण्याचेच तिला होहाळे होत असले तर मग ?

सिंधू : माई, तुलाहि असंच गमत राहायचं आहे वाटतं ? इकडचा स्वभाव तुला लहानपणापासून माहीत आहे ना ?

रामलाल : ताई, नीट बस अशी. सुधा, तूं पण बस. सुधा, तुझ्या देखत ताई, तुला दोन शब्द सांगायचे आहेत. आतां तूं म्हणालीस की, सुधाचा स्वभाव मला लहानपणापासून माहीत आहे, तें खरं आहे, आणि त्याबद्दलच तुला मला सांगायचं आहे. ताई, हा सुधाकर म्हणजे या जनसमुद्राच्या गरीब तळाशीं सांपडलेलं एक अमूल्य रत्न आहे. पण ताई, अशीं रत्नं लाभणं कठीण आणि लाभल्यावर त्यांना हातीं ठेवणं तर फारच कठीण. सुधाकर बुद्धिवान् आहे. फार काय सांगावं - खरोखरीच अलौकिक बुद्धिवान् आहे. तो जात्याच मानी आहे आणि केवळ स्वावलंबनानं नावलौकिकाला चढल्यामुळं मूळचा मानीपणा हल्लीं इतका उग्र स्वरूपाचा झाला आहे की, तो त्याच्या चांगल्या मित्रांनासुद्धां असह्य होईल. त्यांतून व्यवहारी आयुष्याच्या सुरुवातीच्या अवस्थेंतून तो मार्गक्रमण करित आहे. प्रतिस्पर्धीच्या गर्दीतून आपल्या बुद्धिमत्तेला शोभण्याजोग्या स्थळीं त्याला अजून पोचायचं आहे. एक गांवढळ उदाहरण घेऊन सांगतो; आपल्या कळपांतून बदकाचं पिळूं आपल्या जातिधर्माप्रमाणं पाण्यांत पोहणीला पडलं म्हणजे त्याच्याभोंवतीं असलेल्या आणि त्याबरोबरच वाढलेल्या कोंबडीच्या पिंज्याचा आश्चर्यानं आणि भीतीनं सारखा किलकिलट सुरू होतो. जगाच्या व्यवहारांत, पशूंच्या उदाहरणांतल्या आश्चर्य आणखी भीति या विकारांपेवजीं केवळ मनुष्य-प्राण्यालाच मिळालेले द्वेष आणखी मत्सर हे विकार दिसून येतात. वकिलीच्या घंथांत सुधाकर हल्लीं या स्थितींत आहे. सर्वांनीं एकच परीक्षा दिली असल्याकारणानं त्याच्या जोडीच्या वकिलांना तो आपल्यापैकींच एक वाटत आहे. त्याच्या बुद्धिमत्तेच्या जोरानं हा सामान्य वर्गांतून पुढं जात असल्या-मुळं याच्या बरोबरीचे लोक द्वेषानं आणि मत्सरानं त्याला मागं ओढीत आहेत. घंथांत नामांकित म्हणून प्रस्थापित झालेले थोडेसे लोकहि नव्या उमेदवाराला आपल्या भाग्यशाली यज्ञाचा सुवासुखी वाटेकरी होऊं देत नाहींत. तरुण बुद्धिमत्तेची आत्मविश्वासाची उग्रता या जुन्या लोकांना उर्मट-

पणाची आणखी अहंपणाची वाढून ते त्याचा उपमर्द आणखी तिरस्कार करीत असतात. मागच्याला मागं ढकळून बरोबरीच्याला बाजूला सारून आणि पुढच्यांना पुढं ढकळून सुधाकर या वेळीं जीवनकलहाच्या गर्दीतून रस्ता काढीत आहे. धंत्र्याच्या पटांगणांत त्याचं कौतुक करणारा, त्याला धीर देणारा, त्याचं समाधान करणारा, आणि रागाच्या ऐन भरांत त्याचा तोल संभाळणारा कोणी तरी जिव्हाळ्याचा मनुष्य सध्यां त्याच्या नेहमीं जवळ असणं अवश्य आहे. त्याच्या लहानपणापासून माझ्या पामरशक्तीप्रमाणं ही त्याची सेवा आजवर मी करीत आलों आहे. सिंधू, आज विलयतेला जाण्यापूर्वी - तसा तो तुझा प्राणच आहे - मी बोलून चालून एक परदेशी तिन्हाईत आहे— माझा पाठचा भाऊ आज मीं तुझ्या हवालीं केला आहे. सिंधू, त्याच्या अफाट बुद्धिमत्तेला पुरून उरण्याजोग्या कामगिरीमध्ये त्याला नेहमीं गुंतवून ठेव. कधीकाळीं त्याचा मनोभंग झाला तरच - चतुर सुली, तूं सर्वगुणसंपन्न आहेस. तुमच्यासारखीं अनुरूप बंधूवरं संसाराच्या अशा सुखपूर्ण आरंभांत पाहून कोणताहि मनुष्य त्या सुखाचा चिरकाल लाभ व्हावा म्हणून तुमच्यासाठीं परमेश्वराजवळ आशीर्वाद मागेल - मग मला तर जवळ जवळ तुमचा अनुरूप योग घडवून आणण्याचा प्रत्यक्ष मानच मिळाला आहे—

सुधाकर : शानास, रामलाल, तूं आपल्या डॉक्टराच्या जातीवर गेलस अखेर ! माझ्या मनाला औषध काय चारायचं तें राहिल तिच्या लक्षांत ! असंच एकदां पथ्याचं सांगून टाक म्हणजे झालं ! एकदां पढतमुख म्हटल्यानं तुझं समाधान झालं नाही. भलतंच बोलून तिच्या मागं ही एक दुसरी काळजी उत्पन्न करून ठेवलीस ? दोन वर्षांनीं तूं परत येईपर्यंत तुझ्याबद्दलची काळजी आणि माझ्याबद्दलची काळजी !

सिंधू : दोन वर्षे ? इतके दिवस आणखी इतक्या लांब तूं दूरदेशीं जाऊन राहणार ? आपलं म्हणायला ओढखीचं माणूससुद्धां कोणी नाही. त्यांतून तुझी प्रकृति अशी झालेली !

(राग : जिह्वा-मांड; ताल : दादा. चाल : हे मनमोहन साबरो०)

या जाळी चिंता मना । तयासि शांति येइना ॥ ध्रु० ॥

विहान न दया । भेदीत हृदया ।

मानी मुळी नच । सांत्वन मं.हाना ॥ १ ॥

सुधाकर : आणि तो इथं राहिला, तर तूं काय त्याला चिरंजीव करशील ?

रामलाल : सुधा, तुला मनुष्यस्वभावाची - त्यांतून स्त्रीस्वभावाची चांगलीशी

कल्पना नाही. आपल्या प्रियजनांचं आपल्या नजरेआड बरंवाईट झालं, म्हणजे परक्या माणसाच्या हल्लाजीपणामुळंच हें झालं असावं, अशी त्यांच्या मनांत शेवटपर्यंत रुखरुख राहते. नायकांच्याच अंगी असलेल्या आपलेपणाच्या कळकळीनं बघायला कुणी असतं, तर हा प्रसंग टळला असता, असें प्रत्येक Fatal केसमध्ये त्यांना वाटत असतं.

(राग : तिलंग; ताल : पंजानी. चाल : बसे किना वाट चलत०)

मृदुलताधाम जगि ललनाहृदय । सकलशुभनिलय ।

धरित गुण ललित । मधुरता ॥ ध्रु० ॥

स्वार्थलक्ष तया । कर्षि नच ठना ।

सतत असुगणित परहिता ॥ १ ॥

सुधाकर : सर्वांचं सर्वतोपरी रक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वसमर्थ परमेश्वरावर आहे. सिंधू, तो परमेश्वर अनुकूल असला म्हणजे हजारां कोसांवरच्या खवळलेल्या महासागरांत सुद्धां तुझ्या प्रयत्नांवांचून रामलाल सुरक्षित राहील आणि प्रभूची कृपा एकदां फिरली म्हणजे तुझ्या डोळ्यांदेखत, इथल्या इथं, तुझं अटोकाट प्रयत्न चालू असतां, महासागर नको, तलावसुद्धां नको, तो अतर्क्यसामर्थ्यवान् प्रभु मला एखाद्या लहानशा पेल्यांतसुद्धां बुडवून टाकील ! (तळिराम येतो.) काय रे ? फैटणी आणल्यास का ?

तळिराम : एव्हांपासुन फैटणी कशाला ? जेवणं झाल्यावर इथल्याइथं आणतां येतील.

सुधाकर : (धव्याळ पाहून) वेळ थोडा उरला आहे अगदीं ! सिंधू, लौकर पाट मांडण्याची व्यवस्था कर ! तळिराम ! फैटणी दोनतीन आण ! आपण सगळींच माईला पोंचवायला जाणार आहोंत; सिंधू, जा लौकर. (सिंधू व तळिराम जातात.) माई, तूं असा सचित कां ?

रामलाल : वैद्यविद्येचा अभ्यास पुरा करण्यासाठीं मी आज हिंदुस्थानदेश सोडून युरोपांत जाणार आहे. सुधाकर ! मनुष्याच्या आयुष्यांत जेव्हां जेव्हां एखादं मोठं स्थित्यंतर होतं, तेव्हां तेव्हां गतकालाची स्मृति आणि मावी कालाची कल्पना यांच्या तर्कातीत संभिभ्रणानं चित्तवृत्ति अगदीं व्याकुल होते. विद्यार्जनाचा समाप्तिकाल, विवाहाचा प्रसंग, रोजगाराची सुखात, जबाबदार बडील माणसांचा मृत्यु, या प्रसंगांनीं हीं स्थित्यंतरं प्रत्येकाच्या आयुष्यांत घडून येत असतात. मला या वेळीं आज नजरेपुढून ज्ञात असलेलें हिंदुस्थानचं दारिद्र्य आणि उद्यां दिसणारं इंग्लंडदेशाचं वैभव, दोन्ही दिसताहेत. अशा वेळीं मनांत कालवाकालव झाली, तर आश्चर्य तें कोणतं ?

उद्यां मी माझ्या जन्मभूमीला अंतरणार ! बापाच्या मिळकतीचा वारसा मुलाकडे जातांना वडीलधाकट्याचा जसा विचार करतो, तसाच गुणांचा भेदाभेद करण्याची एकंदर जगाची प्रवृत्ति असते. लयकी-नालयकीचा प्रश्न फक्त जननी आणि जन्मभूमि यांच्या प्रेमाचा वारसा मिळवितांनाच काय तो पुढं येत नाही. एक पुत्र बेचाळीस कुळं उद्धरणारा असतो, आणि एक पुत्र बेचाळीस कुळं बुडविणारा असतो. पण जन्मदात्रीकडे बोट करून दोघांनाहि सारख्याच हक्कानं म्हणतां येतं कीं, ही माझी आई ! तीच शोष्ट जन्मभूमीची आहे ! आणि म्हणूनच म्हटलं आहे कीं, “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी”. माझी आई वारली त्या वेळीं मला जो तीव्र शोकावेग झाला, त्याचा आज मी पुन्हा अनुभव घेतो आहे—

(रागिणी : हं वकिंकिणी; ताल : क्षपताल. चाल : नैना सुराग सखि०)

माता त्रियोगि भज । लोयी दुज्यानें ॥ ध्रु० ॥

क्रीडन मधुर तदंकिं । लभेल ना फिरनि ।

शंका भेदोनि । सुखा ने ॥ १ ॥

या भूमीवर तुझा, माझा, त्याचा, याचा, कोणाचाहि प्रेमाचा हक्क अगदी सारखा आहे. ऋषीश्वरांच्या यज्ञकर्माची यागभूमि, त्रिनिगौतमांसारख्या महात्म्यांची त्यागभूमि, प्रतापशाली वीरांची जी कर्मभूमि, युधिष्ठिर-अशोक यांसारख्या पुण्यरत्नकांची जी धर्मभूमि, तीच आपली ही जन्मभूमि ! तिच्याकडे पाहून श्रीशिवछत्रपतींनीं मागं जितक्या अधिकारानं म्हटलं असेल कीं, ही माझी जन्मभूमि — तिच्याकडे पाहून लोकमान्य टिळक जितक्या अधिकारानं आज म्हणत आहेत कीं, ही माझी जन्मभूमि — उद्यां इंग्लंडहून परत आल्यावर तिच्याकडे पाहून माझ्यासारख्या पामरालाही तितक्याच अधिकारानं म्हणतां येईल कीं, ही माझी जन्मभूमि ! [दोघे जातात.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ : तळिामाचें घर. पात्रें : तळिाम व भगीरथ]
 तळिाम : (दोही पायांत बाटली धरून ओणव्यानें वृच काढीत आहे.) म्हणे दारू सुटत नाही ! एकदां घेतली म्हणजे सुटत नाही म्हणे ! अन् तेवढ्यानं दारू

अं क प हिल - प्र वे श दु स रा

३५५

वाईट ! सुटत नाही म्हणजे विशाद काय ? ध्या ! (दोघे पितात.) भगीरथ, दारूबद्दल बडबडणारांपैकी पुष्कळांना दारू ही काय चीज आहे हेच मुळीं माहित नसत ! बरं, मी म्हणतो, सुटत नाही, असंच यहीत धरून चाला की, खरंच दारू एकदां घेतली म्हणजे सुटत नाही ! पण तेवढ्यानं दारू वाईट कशी उरते ? भगीरथ, तुम्ही विश्वविद्यालयाचे पदवीधर आहांत. चार दिवस परीक्षा देऊन एकदांच पदवी मिळवितां, आणि ती जन्माची चिकटते खरी ! म्हणून कुणी पदव्या ध्यायचं टाकलं आहे का ? तशीच बायको ! एकदां नुसती माळ घातल्यानं उभा जन्म बायकोचा लवेदा विलगतो ना ? म्हणून बायका करायचं टाकलं का आहे ! पदवी वाईट नाही, बायको वाईट नाही, मग दारूच तेवढी वाईट कां ?

भगीरथ : तळिराम, या तीन गोष्टींचं एवढं साम्य जमलं म्हणून सर्वांशीं तुलना कशी होईल ? पदवी आणखी बायको यांचे परिणाम असे वाईट होतात का ?
तळिराम : यांचे परिणाम दारूपेक्षांहि वाईट आहेत. असे कैक पदवीधर हात धरून मी दाखवून देईन कीं, पदवीचा नांवापुरता पोकळ आधार नसता, तर त्यांना आपल मूर्खपणा जगापुढं मांडण्याची छातीच झाली नसती. दारूबाजाचं बरळणं दुसऱ्याला उमजत नाही हें खरं; पण पदवीधराची बाष्कळ बडबड तर त्याची त्यालासुद्धां कळत नाही ! इंग्रजी अम्मल सुरू झाल्यामुळं आमच्या हतभागी देशांत ज्या अनेक आपत्ति आल्या, त्यांत पदवी आणि प्रेम या अग्रगण्य आहेत. पाठशाळेंत पाऊल टाकून पदवीचा वेध लागण्याबरोबर मुलाल मतं आणखी मिशा फुटूं लागतात. मताच्या मंडपीवर मूर्खपणाला मनमोकळेपणानं मिरास मिळते आणखी मिशांचा मोर्चा आंकड्यांच्या वळणावळणानं पोरीवाळींच्या प्रेमाकडे वळतो.

भगीरथ : उदात्त प्रेमाची तुम्हीं विटंबनाच मांडली आहे म्हणायची !

तळिराम : भगीरथ, तुम्ही एक प्याला ध्या आणखी. म्हणजे तुमच्या जिभेवरून हे 'उदात्त' वगैरे शब्द धुऊन जातील. प्रेम हें हास्यास्पद नाही वाटतं ? अहो, काव्यांत कमल, नाटकांत सूड, कादंबरींत भुयार, मासिक पुस्तकांत खास अंक, वर्तमानपत्रांत खास बातमीदार, संसारांत प्रेम, औद्योगिक चळवळींत सहकारिता, सुधारणेंत देशभक्तींत स्वार्थत्याग आणि वेदान्तात परब्रह्म यांचा धुमाकूळ माजला नसता, तर त्या त्या गोष्टींची थट्टा करायला जागाच उरली नसती.

भगीरथ : हें राहूं या. प्रेमाचे परिणाम दारूपेक्षां वाईट कसे होतात तें सांगा

पाहू ? सुंदर स्त्रियांच्या प्रेमापुढं या मदिरेची काय किंमत आहे ?
 तळिराम : हं, प्रेमांत काय जीव आहे ? प्रेमापेक्षां मदिरा प्रत्येक बाबतींत श्रेष्ठ
 आहे. पाहा, प्रेमांत राजासुद्धां अगदीं गुलाम होतो, पण मदिरेंत गुलामसुद्धां
 असदीं राजासारखा स्वतंत्र होतो. प्रेम भीक मागायला शिकवतं, तर मदि-
 रेच्या उदारतेला मर्यादा नसते. प्रेमाखातर प्रणयिनीच्या लाथा खात्या
 लागतात, तर मदिरेच्या जोरावर सगळ्या जगाला लाथ मारतां येते. प्रेमासुद्धं
 काहीं सुचेनासं होतं, तर मदिरेसुद्धं कल्पनाशक्ति अनिवार वाढते. फार
 कशाला ? प्रेमानं फार झालं तर एखादी मदिराक्षी मिळवितां येईल, पण
 दारू पिऊन डोळे लाल झाले म्हणजे स्वतःलाच मदिराक्ष बनतां येतं !
 बोला —

भगीरथ : खरं आहे. या गोष्टी नव्हत्या माझ्या लक्षांत आल्या. आणखी
 प्रेमाच्या नादांत सांपडलं, म्हणजे रात्रीच्या रात्रीं झोपेवाचून काढाव्या लाग-
 तात आणि मदिरेसुद्धं रात्रीच काय, पण दिवससुद्धां झोंपेंत जातात. बरं,
 मदिरेचा नीतिमत्तेशीं संबंध काय स्वरूपाचा वाटतो तुम्हांला ?

तळिराम : मद्यपान नीतिमत्तेला फार पोषक आहे. ऐका कसं तें. मद्यपी
 कधीं खोटं बोलत नाही ! कारण खोटं रचून त्याला कधीं सांगतांच येत
 नाही ! मद्यपी कधीं कुणाची कुणाजवळ चहाडी करित नाही. कारण,
 मागं कोण काय बोलला याची त्याला आठवण नसते ! तो कधीं कुणाचा
 विश्वासघात करित नाही, कारण, त्याच्यावर कुणी विश्वासच ठेवित नाही !

भगीरथ : बरं पुढं ?

तळिराम : चोरीच्या बाबतींत तर तो वेटा अगदीं अजाण असतो ! एखादी
 लहानशी गोष्टसुद्धां त्याला दुसऱ्याजवळून चोरून ठेवतां येत नाही — फर्दिशीं
 तो ती बोलून टाकतो.

भगीरथ : खरंच, चोरून प्यालेली दारूसुद्धां त्याला जिरवतां येत नाही.

तळिराम : अशी थट्टेवर गोष्ट नेऊं नका ! एकदां आमच्या मद्यपानाच्या
 बैठकींत आमच्या एका मित्राला चोरी करायची इच्छा झाली. तेव्हां त्यानं
 मोठ्या शर्थीं माझ्या बोटांतली अंगठी पळविली; पण शेवटीं दारूच्या धुंदींत
 त्यानं ती पुन्हा माझ्याजवळच ठेवावयाला दिली. मात्र हा माल चोरीचा
 आहे, कोणाला दाखवूं नकोस, असं त्यानं मला गंभीरपणानं बजावलं !

भगीरथ : छान ! यांत दोघांनाहि समाधान ! फळ एकाला चोरी केल्याचं
 आणि दुसऱ्याला चोरी सांपडल्याचं !

तळिराम : तेंच तुमच्या प्रेमाच्या बाबतीत पाहा ! कुणी कुणाचं मन चोरतो, तर कुणी चोरून भेटी घेतात ! एकमेकांकडे पाहायचं तेंसुद्धां चोरून ! इथून तिथून सारा चोरांचा बाजार !

भगीरथ : प्रेमाचा पाशच तसा आहे. प्रेमानं दोन जीवांचा अगदीं एकजीव होतो.

तळिराम : दोन जीवांचा एकजीव होत नाही, पण एका जोडप्याच्या दोन जीवांपासून दहापंधरा जीवांचं लाटांबर मात्र उत्पन्न होतं ! हिंदुस्थानच्या हवेंत भव्बल आर्यांचा वंशवृक्ष तेहतीस कोटी फळांनीं लादून निघाला, तो कांहीं त्याच्या मुळाशीं दारूचं शिपणं झालं म्हणून नव्हे. प्रेमजलाच्या तिचनानेच तो फोफावला आहे. तसं म्हणाल तर जीव कमी करण्याच्या बाबतीतसुद्धां मदिराच जास्त ठरेल. असं दोन जीवांचा एकजीव करण्यासारखं अर्धवट काम नाहीं करीत ती ! मदिरेंनं आजपर्यंत असे कैक जीव अजिबात नाहींसे केले आहेत.

भगीरथ : मग प्रेमासुळं हल्लीं जो प्रीतिविवाहाचा प्रघात पडतो आहे, त्यास तुम्ही प्रतिकूलच असाल ?

तळिराम : रंगभूमीच्या आणखी प्रेक्षकांच्या मध्ये दिव्यांची एक धगधगीत अभिरेषा असते. नाट्यसृष्टीची ही मर्यादा ओलांडून प्रीतिविवाह सत्यसृष्टीत उतरला, म्हणजे त्याचे पोरखेळ निम्मे दरानंसुद्धां पाहण्याच्या लायकीचे नसतात. लोक म्हणतात, नाटक हें संसाराचं चित्र आहे. पण मी म्हणतों कीं, हल्लीं संसार हें नाटकाचं चित्र बनत चाललं आहे ! प्रीतिविवाहाच्या पूर्वार्धाचा उत्तरार्धाशीं काडीइतकाहि संबंध नसतो; किंवा काडीइतकाच संबंध असतो. प्रीति-विवाह हा द्वंद्वसमास असून बकिलामार्फत त्याचा विग्रह करून घ्यावा लागतो. लग्नाच्यापूर्वीं प्रेमाचीं आशुकमाशुकं हातांत हात घालून भटकण्यासाठीं जीं तळमळत असतात, नुसती पायधूळ दृष्टीस पडण्यासाठीं ज्या उत्कंठेनं एक-मेकांच्या वाटेकडे डोळे लावून बसतात, तींच पुढं एकमेकांच्या डोळ्यांत धुळ फेंकण्यासाठीं संधि पाहात असतात ! चुंबनासाठीं तोंडाला तोंड मिडवणारीं जोडपीं पुढं एकमेकांचीं तोंड पाहतांच चारूं कीं गिळूं, असं करायला लागतात. आणि दुसऱ्याच्या अधराचं आपल्या दातांनीं खंडण करण्याचं पर्यवसान आपल्याच ठिकाणीं दांतओढ खाण्यांत होत जातं.

भगीरथ : मला वाटतं एकंदर सुधारणेच्या बाबतीत तुमचं मन बरंच कळुषित आहे. जुन्या थाटाच्या लग्नांना तुमचा तितका विरोध नसेल ?

तळिराम : अलीकडे याहि गोष्टीच्या विरुद्ध माझं मन होत चाललं आहे. पुढले सात जन्म सलोख्यानं काढण्यासाठी एकमेकांसमोर आणलेलीं बहुवरं अनुभवांतीं असं वाटायला लावतात कीं, मागल्या सात जन्मांचं वैर साधण्यासाठी हीं एकमेकांच्या समोर आलेलीं आहेत. बालबोध थाटाच्या लग्नाच्या बारशाला जशी भटाभिधुकांची जरूरी असते, तशी अलीकडे त्यांच्या उत्तरक्रियेला वकील-मुनसफांची जरूर भासू लागली आहे. आम्ही अलीकडे नेहमीं पाहतो, नवरात्रायकोंच्या वेवनावाचे खटले प्रमाणाबाहेर वाढत चालले आहेत. बोहल्यावर नवरात्रायकोभोंवतीं भटाभिधुकांनीं गुंडाळलेल्या सुताच्या गुंतागुंतीसुद्धां दिवाणी दरबारांत उकळव्या लागतात आणि धर्माच्या मंत्र्यांनीं केलेलीं पातकं कायद्याच्या कलमांनीं निस्तारावीं लागतात. एकंदरीतच बघा. स्वतःच्या बायकोकडे पाहण्याची नवऱ्याची नजर इतकी फिरली आहेशी दिसते कीं, आतां परस्त्रीकडेसुद्धां स्वतःच्या स्त्रीच्या दृष्टीनंच पाहणारालादेखील पुण्यश्लोक म्हणण्याची पाळी येत चालली आहे आणि परस्त्रीच्या ऐवजीं स्वस्त्रीच मातेसमान होत चालली आहे !

भगीरथ : तुम्ही केवळ थट्टेनंच बोळत आहांत म्हणून तुम्हांला तितक्या तीव्रतेनं उत्तर देण्याची जरूरी नाही. बाकी खरं म्हटलं तर तसल्या दुनियेंत ही जी हल्लीं वेदिली दिसून येऊं लागली आहे तिच्याबद्दल वाडवडिल्यांना जबाबदार धरलं पाहिजे. बदल्ल्या परिस्थितीचा लग्नसंबंधांतून सुळींच विचार न करण्याचा आमच्या वडील पिढीचा कृतनिश्चय दिसतो.

तळिराम : तें कांहीं म्हणा, बाकी लग्नाच्या बाबतींतला एकंदर बोजवारा पाहून शेवटीं असं वाटायला लागतं कीं, संसारमार्गावरच्या प्रवाशानं लग्नाची बोजड बेडी पायांत अडकवून घेण्यापेक्षां एखाद्या सार्वजनिक मार्गाला लागावं हें बरं.

भगीरथ : वः ! वेदश्यामनाइतकी अनीति दुसरी कोणती असेल असं मला वाटत नाही.

तळिराम : तुम्ही अजून अज्ञान आहांत. अहो, असल्या बाहेरख्याली संबंधांत पोरबाळाच्या खिळाराशीं नुसता नांवापुरतासुद्धां संबंध ठेवायचं कारण नाही. शिवाय वेइमानी दिसलीच तर बाहेरच्या रस्त्याकडे बोट करायला मोकळाच. मात्राप सरकारांनीं बाहेरच्या बायकांच्या पोटापाण्याकडे अजून आपली कायदेशीर कृपादृष्टि वळविली नाही. बदचाल दिसली तर तिची हकालपट्टी करतांना पोटागी खर्चाचा तिला अहेर करण्याचं कारण नसतं.

भगीरथ : जाऊं द्या ! चार घटका मजेनं जमण्यासाठीं जमायचं, तिथं ही अमली किळसवाणी कटकट कशाला हवी ? मी मद्यपानाच्या विरुद्ध बोल्लों असं नाहीं. पण दारूमुळं मनुष्याची कर्तवगारी कमी होते, हें तर खरं आहे ना ?

तळिराम : हा प्रश्न साहेब लोकांना विचारा. कोट्यानकोटी अस्सल आर्यांची कर्तवगारी कारकुनी पेशानं साहेबांच्या भेटीसाठीं बंगल्याबाहेर उभी आहे व बंगल्याच्या आंत पेल्यावर पेले घेण्याच्या कामामुळं सत्ताधारी साहेबांना बाहेर येण्याची फुरसत नाहीं ! भगीरथ, असले वेडेवांकडे प्रश्न विचारतां याचं कारण एवढंच कीं, मंत्रांपासून तुम्हीं हात राखून काम चालविलं आहे. तुम्ही आतां कांहीं तितके नवीन नाहीं. हें ब्रघा, भगीरथ, या घरीं नवशिक्याला स्वतःच्या अब्रूबद्दल मिण्याचं कांहीं कारण नाहीं. नवीन घेणाऱ्याच्या अब्रूला आम्ही चारसहा महिने जपत असतों.

भगीरथ : आणि पुढं मग ?

तळिराम : पुढं मग ज्याचा त्यालाच अब्रूबद्दल विधिविधेय वाटत नाहीं.

भगीरथ : तळिराम, अब्रू, कीर्ति यांसारख्या गोष्टींची मला मुळींच चाड नाहीं. ज्यानं सान्या जगाचा जितेपर्णींच कायमचा निरोप घेतला, त्याला या असल्या गोष्टींची काय पर्वा वाटणार ? भर चौकांत जाऊन पीत बसायला मला सांगितलं, तरीसुद्धां माझी तयारी आहे.

तळिराम : शाबास भगीरथ, तुमच्यासारखीं उत्साही माणसं मिळालीं पाहिजेत ही मोकळेपणानं खाण्यापिण्याची अडचण कायमची दूर करण्याकरतां आम्ही आतां लवकरच मद्यपानाची संस्था काढणार आहोंत. मद्यपान हें बहुतांशीं हलक्या लोकांच्या हातीं गेल्यामुळं संभावित समाजाकडून दारूची जी हेटाळणी होते, ती बंद व्हावी, मद्यपानाच्या व्यसनाला सम्य स्वरूप यावं, हाच या मंडळींचा मुख्य उद्देश आहे. सर्व धर्मांचे, सर्व पंथांचे, सर्व जातींचे - पोटजातींचे दारू पिणारे लोक यांत सामील असल्यामुळं त्याला आम्हीं “आर्यमदिरामंडळ” हें नांव दिलं आहे. त्याचे सर्व उद्देश विस्तारानं प्रसिद्ध करून टोलेजंग पायावर लवकरच त्याची उभारणी करावयाची आहे. योग्य वेळीं मी तुम्हांला सांगेनच.

भगीरथ : वरं तळीराम, वेळ बराच झाला असं वाटतं, जातों मी आतां.

तळिराम : हें एवढं उरलं आहे, तेवढं उरकून टाका आणि मग चला.

भगीरथ : वाटेनं जातांना या वासानं कारणाशिवाय घोंटाळा होतो.

तळिराम : थांवा, एक मंत्र सांगून ठेवतो. अग ए, जरा बाहेर ये पाहू.

[गीता येते.]

गीता : (स्वगत) आज माझ्या नांवांनं 'गीते' म्हणून कांहीं हांक मारली नाही. अजून रागरंग नीटसा जमला नाही वाटतं !

तळिराम : गीते, यांना थोडी बडीशेप आणून दे पाहू ? भगीरथ, तोंडाचा वास मारायला हें अगदीं रामबाण औषध आहे. (गीता जाते.) मग काय ? 'आर्य-मदिरामेडळा'ला तुम्ही पाठिंबा देणार ना ? आम्हांला सर्व लोकांची मदत पाहिजे आहे.

भगीरथ : या संसारांत मला पाशबंध असा राहिलाच नाही.

[गीता येते; तळिराम तिजजवळून बडीशेप घेऊन भगांस्थाला देतो; भगीरथ जातो.]

गीता : आज रावसाहेबांच्याकडे गेलां होतां का ? बाईसाहेबांचे भाऊ ते पद्माकर-दादा त्यांना न्यायला आले आहेत माहेरीं. बाईसाहेबांच्या बरोबर शरदिनी-बाईहि जाणार आहेत.

तळिराम : त्या जाणार आहेत उद्यां, आणि आज कशाला उगीच गडबड ?

बरं, उद्यांपरवां क्लृप्तची स्थापना करायची आहे, त्यासाठी शक्य तितकी वर्गणी मला भरायची आहे; तर घरांत कांहीं आहे का ?

गीता : घरांत आतां तुम्ही नी मी, दोघं बाकी आहों ! दागदागिने, सामान-सुमान मावत नव्हतं घरांत ! सोन्याच्या राशी रचून बडिलांनीं घराची सोन्याची लंका करून ठेविली होती; पण तुमच्या आशीर्वादानं सावकारांनीं भरल्या घरांत रामराज्य छुटलं ! तें मेलं असो, पण मी म्हणतें सगळें सगळें सामान कसं विकलंत ?

तळिराम : त्यांत काय अवघड होतं एवढं ! निम्मं सामान विकलं म्हणून गरीब

होत चाललों, आणि पुढं गरीब होत चाललों म्हणून बाकीचं निम्मं सामान विकलं !

गीता : चांगला लिहायवाचायचा नाद होता; पण सारीं पुस्तकंसुद्धां विकलींत !

तळिराम : तुला दूरदर्शित्व नाही ! हल्लींचं युग विद्यादानाचं आहे, समजलीस ?

दुष्कालाच्या दिवसांत दानशूर श्रीमंत बाजारभावानं दाणागोटा खरेदी

करून गोरगरिबांना स्वस्त्या भावानं विकून टाकतात, त्याबद्दल नाही कुठं

हाकाटी होत ? त्याचप्रमाणं भरकिंमतीला घेतलेलीं पुस्तकं गरजवंत वाचकांना

पडल्या भावानं देणं, याला वाईट कोण म्हणेल ? विद्यार्थ्यांना निम्मे दरानं

नाटकाला सोडण्यापेक्षां निम्मे दरानं पुस्तकं देणं हेंच पुण्याईचं आहे,

समजलीस ?

गीता : तोंडावर तर सरस्वती बसली आहे तुमच्या ! तसविरासुद्धां घरांत ठेवल्या नाहीत. अहो, जन्मदात्या वडिलांची तसबीर, पण तीसुद्धां चार आण्यांला विकलीत !

तळिराम : मग यांत वडिलांचा नांवलौकिक वाढला कीं कमी झाला ? अग, आजकाल बाजारांत शिवाजी बाजीरावांसारख्या महात्म्यांच्या, फार काय, देवादिकांच्यासुद्धां तसबिरा दोन आण्यांला मिळतात. त्यांच्यापेक्षां आमचे वडील जास्त होते वाटतं ?

गीता : माणसाच्या जन्माला आपले आले आहांत एवढंच ! सकाळीं उठून तुमचं तोंडसुद्धां बंधू नये कुणी !

तळिराम : हां, तोंड जास्त चालायला लागलं वरं—

गीता : हो वरं ! पुष्कळ भीडमुर्वत धरली तुमची ! वाघ म्हटलं तरी खातोच आणि वाघोबा म्हटलं तरी खातोच ! अशी मी बोलणारच ! करून करून करणार तरी काय तुम्ही ?

तळिराम : काय करणार ? मजजवळ अशी उधारीची वात नाही ! तोंडाला तोंड दिलंस तर तिथल्यातिथं एका तोंडाचीं दोन तोंडं करून देऊन दाम-दुपटीनं उसनं फेडीन ! अवांतर वाटावाटा ठेव बाजूला आणि चुकूनमाकून एखादा दागिना राहिला असेल तो ठेव आणून पुढं—

गीता : हें एवढं एक मणिमंगळसूत्र राहिलं आहे !

तळिराम : मग तेंच दे इकडे. एकत्र्यादुकत्र्या दागिन्याची मिरवणूक काढली म्हणजे आपल्या गरिबीवरोवरच मनाचा हलकेपणाहि लोकांच्या नजरेला येतो. सर्वांग सजलेल्या श्रीमंतांच्या ठिकाणीं एखाद्या दागिनाची उणीव चंद्राच्या कलंकप्रमाणं शोभिवंत दिसते. पण उघड्यानागड्या गरिबांना एकच दागिना घातला म्हणजे तो काळ्या कुळकुळीत अंगावरील पांढऱ्या कोडासारखा किडसवाणा दिसतो. हें लक्ष्मीचं असलं कोडकौतुक करण्यांत काय अर्थ आहे ! आण तें मंगळसूत्र इकडे.

गीता : अहो, चारचौघांची, देवाधर्माची, काहीं तरी चाड ठेवा ! तुमच्या नांवांनं म्हणूनचना हें मंगळसूत्र गळ्याशीं बांधायचं तें ?

तळिराम : सौभाग्यचिन्हासाठीं सोन्याचे मणि काहीं लागत नाहीत. पोत गळ्यांत असली म्हणजे झालं ! सौभाग्या, तुझ्या सौभाग्याला मी धक्का लावतों आई ! पोत मागितली ? बरं दोगा मागितला ? तेंवडे मणि कुरतडून नेतो म्हणजे झालं ! बायकांच्या मंगळसूत्राचा मणि म्हणजे काहीं जानव्याची

ब्रह्मगांठ नव्हे कीं ती गळ्यांत असलीच पाहिजे अगदी !
 गीता : हो एवढं बरीक खरं. तितकं कुठं आहे बायकांचं दैव ! जानव्याची ब्रह्म-
 गांठ दाखविली म्हणजे तुमच्यासारखे ब्रह्मराक्षस मानगूट सोडून पळत सुटतात.
 तळिराम : हो, बरोबर आहे ! मंगळसूत्राचा सोन्याचा मणि दाखविला म्हणजे
 तोच ब्रह्मराक्षस अशी मानगूट धरतो.

[तळिराम मान धरतो व मणि काढू लागतो.]

गीता : देवा ! घावरे घाव !

तळिराम : नवरानायकोच्या एकांतांत येण्याची देवाचीसुद्धां ताकद नाही !

[मंगळसूत्र तोडून मणि काढू लागतो, गीता रडू लागते.]

प्रवेश तिसरा

[स्थळ : सुधाकराचें घर. पात्रे : सुधाकर, पद्माकर, सिंधू आणि शारद.]

सिंधू :

(राग—मांड-गर्भा; ताल—दादरा. चाल—गोकुलमा लई०)

मानस कां बधिरावें हें ? । बघतसे शिख जगता ॥ घृ० ॥

गृहशुंखला या । दृढ बद्ध पायां । नल ना भेद तथा होता ॥ १ ॥

पद्माकरदादा, अजून माझं मन निघायला घेत नाहीं.

पद्माकर : सिंधूताई, अगदी नाइलाज झाल्यावांचून मी तरी इतका आग्रह
 धरला असता का ? बाबांनीं—स्वतः श्रीमंतांनींसुद्धां, इंदिराबाईंना पुष्कळ सांगून
 पाहिलं; पण पोरीच्या जातीपुढं इलाज चालेना ! दादासाहेब, तुमच्या लज्जांत
 तुम्हीं पाहिलंच असेल, श्रीमंतांच्या आणखी आमच्या घराचा ऋणानुबंध किती
 आहे तो ! इंदिराबाई म्हणजे संस्थानिकांची मुलगी, त्यांतून एकुलती एक,
 पोरवय आणि नव्यानं सासरी जायला निघालेली. आमची सिंधूताई म्हणजे
 तिची जिवामावाची सोबतीण. तेव्हां घेतला हट्ट, कीं सिंधूताईच पाठराखणी
 पाहिजे म्हणून ! दादासाहेब, एक म्हण आहे, राजहट्ट, बालहट्ट आणि
 स्त्रीहट्ट, विधात्यालासुद्धां पुरवावे लागतात, मग यांचा तिहेरी जोर एकवटल्यावर
 आपल्यासारख्यांची त्रेधा उडाली तर नवल काय ? हां, सिंधूताईला लवकर
 परत पाठवावयाचं मात्र माझ्याकडे लागलं; शिवाय तिच्या वाढत्या जिवाची

दगदग सोसायला आमची श्रीमंती तरी कुठं वर आली आहे ? शरदिनीबाई, तुमचा ठरलाना विचार यावयाचा ?

शरदू : दादा-वहिनी काय ठरवतील तें खरं ! दादा, जाऊं ना मी वहिनींच्याबरोबर ?

सिंधू : वन्सना एकड्यांना इथं ठेवून कसं चालेल ? शरंत त्रायकोमाणूस कुणी नाही. वरं, दिवसभर कोटीत असावं लागणार. शिवाय भाई म्हणावा तोही इथं नाही.

सुधाकर : शरदूला न्यायलाच पाहिजे. पण भाऊसाहेब, अगदी आजच निघालं पाहिजे का ?

पद्माकर : तुम्ही राहा म्हणावं, आणि मी जातो म्हणावं, अशांतलं आपलं कांहीं नातं नाही. पण आम्ही गिरण्यांचे मालक म्हणजे लोकांना त्राहेरून दिसायला सुखी असतो; पण खरं म्हटलं तर गिरणीचा मालक म्हणजे हजार यंत्रांतलं एक यंत्र असतो. ठरलेलीं चक्रं घेणं त्याला कधी चुकत नाही. म्हणून म्हणतां मला आजच्या आज निरोप या.

सुधाकर : नाही, म्हटलं राहिलं असतां, तर तेवढेच चार दिवस बोलण्या-चालण्यांत गमतीनं गेले असतं. भाई गेल्यापासून मोकळेपणानं चार शब्द बोलण्याचं समाधानच नाहीसं झालं आहे.

(राग-देस-खमाज; ताल-त्रिवट. चाल-हा समजपिया मान भोरे०)

हैं हृदय सुख-विमुख होई । मन खिन्न सतत,

भ्रमणनिरत शांति नाहिं ॥ ध्रु० ॥

श्रसन भिन्न जणु, दुरि तो होतां ।

देहि कसैं चैतन्य राहि ॥ १ ॥

पद्माकर : काय करावं ? अगदीं इलाज नाही. शिवाय आमच्याशीं बोलण्यानं तुम्हांला काय समाधान होणार ? दादासाहेब, केवळ भाईची कृपा म्हणून तुमच्यासारख्या विद्रव्ताचा आम्हांला लाभ झाला. आमची सिंधूताई मोठी भाग्याची ! दादासाहेब, तुमच्याबद्दल चारचौवांना सांगतांना दुनिया अगदीं तुच्छ वाटतं. तुमच्याशीं बरोबरीनं बोलायची आमच्यासारख्या सजलेल्या मजुरांची लायकी तरी आहे का ? खरं म्हणाल तर तुमच्याशीं बोलतांना माझा जीव अगदीं खालवर होत असतो. जरा सुकून एखादा शब्द पडला तर तुमच्या मनाला आमचा रांगडी धक्का लागेल अशी भीति वाटते. बिरबलानं वाचासमोर वाचलेल्या अजापुत्राप्रमाणं मी तुमच्यासमोर अगदीं धास्तावत्यासारखा बसलेला

असतों. म्हणून तुम्हांला आपलं हात जोडून सांगणं आहे, कीं आमची आजच रवानगी करा.

सुधाकर : बरं आहे ! सिंधू, गीता आहे ना घरांत ? तिला सांग तळिरामाला बोलावयाला, म्हणजे तो करील व्यवस्था.

पद्मार्द्र : तळिराम म्हणजे तुमचा तो कारकूनच का ?

सुधाकर : मनुष्य मोठा चलाख, हुषार आणि जिवाला जीव देणारा आहे.

सिंधू : आणि गीताबाई तर घरच्या माणसाच्या पलीकडे !

पद्मार्द्र : ताई, आतां असा बोलण्यांत वेळ गमवून कसं चालेल ?

सुधाकर : खरंच, राणीसाहेबांच्या जवळून घराचा चार्ज अजून घ्यावयाचा आहे.

एकदोन नाही, पण निदान चार महिने तरी मला या बदलीवर राहावं लागणार !

कारण हक्काची रजा तुंवतां तुंवतां जितक्या दिवसांची, तितक्या महिन्यांची—
सिंधू : दादा येवो, बाबा येवोत, मूळस्वभाव जाईना !

सुधाकर : बरं चला—

सिंधू : हो, पण भाईनं सांगितलेलं लक्षांत आहे ना ? माझ्या जिवाला नाहीं तर अगदीं टांगल्यासारखं होईल. इथं एकटं राहायचं—

सुधाकर : मग एखाद्या बोर्डिंगांत ठेवतेस मला ? तो रामलाल आहे शहाणा

आणि तू आहेस दीडशहाणी ! सिंधू, या जगांत तुझ्याखेरीज अशी एकही गोष्ट नाही कीं, जिचा म्हणून या सुधाकाराला मोह पडेल—

(राग-बेहाग; ताल-त्रिबट. चाल-रेर सुनीपाये०)

वेध तुझा लागे सतत मनीं । वसतिच केली नापें वदनीं ॥ ध्रु० ॥

जगत् सकळ सखि भाजत लक्ष्मण । मधुर रूप तव खेळे नयनीं ॥ १ ॥

[सर्व जातात.]

प्रवेश चतुथा

[स्वळ : आर्यमंदिरामंडळ. पात्रें : शास्त्री, खुदाबक्ष, मन्याबापू मवाळ, जनुमाऊ जहाल, सोन्याबापू सुधारक, यद्धप्पा, मगन, रावसाहेब, दादासाहेब, भाऊसाहेब वगैरे मंडळी. तळिराम प्रवेश करतो.]

शास्त्री : शान्वास तळिराम, किती उशीर केलास यायला ? खरं म्हटलं म्हणजे,

अं क प हिला - प्रवेश चवथा

तू तर सर्वांच्या आधीं यायल पाहिजे होतंस. आज आपलं मंडळ स्थापन करण्याचा दिवस. तुझ्या हातून असा विलंब झाला तरी कसा ?

तळिराम : शास्त्रीबुवा, आज विलंब व्हायला तसंच कारण झालं; आज एक इतकी वाईट गोष्ट झाली कीं विचारूं नका !

खुदाबक्ष : मग विचारल्यावांचूनच सांग !

तळिराम : खुदाबक्ष, खरोखरीच ही थट्टेची गोष्ट नव्हे ! आज आमच्या दादासाहेबांची सनद मुन्सफांनीं सहा महिने रद्द केली.

शास्त्री : दादासाहेब म्हणजे आपले सुधाकरपंत ?

तळिराम : हो !

मन्याबापू : सुधाकर इतका गहाणा, सालस, असें असून असं त्याच्याकडून कारण कसं मिळालं ?

तळिराम : मन्याबापू, तसे दादासाहेब तुम्ही म्हणतां त्यापेक्षांही चांगलेच आहेत. पण त्यांचा स्वभाव फारच तापट आहे.

शास्त्री : तरण्या रक्ताला इतकी उसळी असायचीच.

तळिराम : तें खरंच; पण अलीकडे दादासाहेबांना शत्रूच फार होत चालले आहेत. जन्माड : कारण ?

तळिराम : अहो, एखाद्याचं नव्यानं नांव होऊं लगलं म्हणजे सारा गांव त्याच्या वाईटावर असतो. आमच्या दादासाहेबांचं बरं इयं कोणालाही बघवत नाहीं. चारचौघांनीं चहुंकडून चाव-चाव केल्यामुळं ते अगदीं चिडल्यासारखे झालेले.

जन्माड : मग मुन्सफांनीं मुद्दाम असं केलं म्हणतोस ?

तळिराम : छे : छे : , मुन्सफांची तर मुळीच चूक नाही ! असं कोण कुणाचं बोलणं सहन करून घेणार ? झालं काय—कुठल्याशा मुद्द्यावर यांचं म्हणणं मुन्सफांना पटेना; दादासाहेबांनीं नीट समाजातून द्यायला पाहिजे होतं; पण नव्या दमांत एवढा पोंच कुठून राहणार ? हे रागारागानं बोलूं लागले. चारचौघांनीं हसून हेटाळणी करायला सुरुवात केली. झालं, दादासाहेबांचा सुमार सुटला, अन् मुन्सफाला होय नव्हे वाटेला तें बोलूं लागले. तेव्हां मुन्सफांना असं करणं माग आलं. सरी बरं म्हातारा पुष्कळ पोक्त, म्हणून सहा महिन्यांच्या मुदतीपुरतीच त्यानं सनद रद्द केली; दुसरा कोणी—अहो, मी असतो तरीसुद्धां जन्माचं संसारांतून उठविलं असतं ! हा एवढा प्रकार झाल्यावर मग काय ? ज्यानं त्यानं दादासाहेबांची तोंडावर हेटाळणी करायला सुरुवात केली. त्या निचाऱ्याला मरणापेक्षां अपेश सोटं असं होऊन गेलं ! शेवटीं कसं तरी घरीं

आणून पोचविलं त्यांना; आणखी तडक इकडे निघून आलों. म्हणून वेळ लागला.

शास्त्री : अरे अरे, फार वाईट गोष्ट झाली. बरं, आधींच उशीर झालेला आहे;

आतां आणखी वेळ नको. करा कामाला सुरुवात. नांव काय ठेवायचं ?

सुदाबक्ष : हे ब्रवा, कामाला आणखी बैठकील्य एकटम सुरुवात होऊं या.

तळिराम : हीं मीं कांहीं टाचणं करून आणलीं आहेत. तीं वाचून दाखवितों म्हणजे झालं. या संस्थेचं नांव 'आर्यमदिरामंडळ' असं ठेवावं.

भगीरथ : आर्यमदिरामंडळ ? 'आर्य' शब्दाचा जरा दुरुपयोग नाही का हा ? दारूसारख्या नियं गोष्टीशीं एवढा प्रौढ शब्द जोडणं—

तळिराम : हीच समजूत घालविण्याकरितां ही संस्था काढायची आहे. मद्यपानाच्या व्यसनाला सभ्य स्वरूप याचं हाच आमचा खटाटोप आहे. इतर बाबतींमध्ये ज्या शब्दाचा उपयोग होतो, तेच शब्द दारूच्या बाबतींत फळवून टाकले म्हणजे झालं.

भगीरथ : तुसत्या शब्दाशीं अशी सलग्गी केल्यानं मद्यपानाला महत्व कसं येणार ? मोठमोठाल्या पवित्र गोष्टींच्यासाठींच शोभणारे शब्द असल्या भळ्या गोष्टीत वापरल्यानं त्या गोष्टीची पवित्रता थोडीच कमी होणार आहे ! शिमण्यांतल्या शिव्यांनी थोरामोठ्यांची किंमत कमी होत नाही आणि चोरापोरांची किंमत वाढत नाही. बाजारबसव्यांनी साळसदपणा पत्कारला म्हणून पतिव्रताची पुण्याई कधी दळते का ?

तळिराम : भगीरथ, तुम्ही भगदी अज्ञान अहांत ! दारूकडेच इतका वाईटपणा कां यावा हो ? आम्ही दारू पिणारांनीच आपण होऊन आमचा कमीपणा कबूल करायला सुरुवात केली आहे. विडीचा धूर सोडणाऱ्यांना कांहीं पातक नाही. भर सभेत रंगलेलं थोबाड कुणी रंगवून काढीत नाही; आणि एखाद्याच्या तोंडाला दारूचा वास आल्याबरोबर लोक लागलीच नाक मुरडायला लागतात. का हो असं ? तसा कोणी नेटाचा प्रयत्नच केला नाही. साहेबल्लोकांत आज काय चाल आहे ? समजा, हीच आपली भाऊसाहेब, बापुसाहेब यांसारखीं मोठालीं माणसं उयां मनमोकळ्या घिटार्डनं, भरदिवसां दारू पिऊन व्याख्यानांतून किंवा समांतून मिरवूं लागलीं, सरकारदरबारांतून वावरूं लागलीं, म्हणजे चोहोंकडे हाच शिरस्ता पडत जाईल. दिवसेंदिवस चहाप्रमाणं दारूचंही वाटेनासं होणार आहे ! म्हणून म्हणतो की, 'आर्यमदिरामंडळ' हेंच नांव उत्तम आहे.

सुदाबक्ष : शाबास तळिराम, तू एक और मनुष्य आहेस.

शास्त्री : हं, पुढें चला.

तळिराम : आतां मंडळाचे उद्देश थोडक्यांत म्हणजे असे कीं, मंडळाचा प्रत्येक सभासद रोज दारू पिणारा पाहिजे. आपण दारू पितां हें प्रत्येकान चारचौथांत बोटून दाखविलं पाहिजे. अहोरात्र मंडळांत खाण्यापिण्याची सोय तयार ठेवायची. मांसाहाराला ही सभा उत्तेजन देत आहे.

मगन : पण देशी दारू प्यायला हरकत नाही ना ?

सुदाबक्ष : हा गुजराथी कंगाल मोठा कंजूष आहे.

मन्याबापू : खांसाहेब, असं कां म्हणतां ? सर्वांचीही सोय झाली पाहिजे.

जनुभाऊ : बरोबर आहे, गोरगरिवानं काय करावं ? दारिद्र्याच्या प्रसंगी स्वदेशीकडे साहजिकच सर्वांचं लक्ष लागतं.

तळिराम : झालं, अवांतर कांहीं गोष्टी आहेत. साडेआठ एकदा वाजून गेले म्हणजे गरजवंताला स्टेशनावर रात्रीं अपरात्रीं घावावं लागतं.

सोन्याबापू : आणि तीसुद्धां सगळ्याच स्टेशनांवरून सोय अशेतच असं नाही. शाळ्याच्या शेतांत तुरीची पेरणी करावी तशी मधूनमधून कांहीं स्टेशनं सोयीचीं आहेत. दारूची मेल प्रत्येक स्टेशनवर थांबत नाही.

मगन : आणि शिवाय मेलगाडीप्रमाणं दर भारी ! अडल्या वेळीं भल्ल्या भावानं घ्यावी लागते.

तळिराम : म्हणून हें मंडळ सरकारला सारख्या विनवण्या करित राहणार कीं, हा साडेआठोंचा कायदा मोडून सरांस दुकानं अहोरात्र उघडीं ठेवावीं.

शास्त्री : तसंच मी म्हणतो, दुकानाला परवान्याची आडकाठी कां असावी ?

भाऊसाहेब : मंडळी, काय सांगावं ! आम्ही तिकडे गोव्याला गेलों होतो, तिथं वाण्याच्या दुकानां, कापडवाल्याच्या दुकानां हें खातं असायचंच.

बापूसाहेब : पोर्तुगीज सरकारचं एकंदरीन धोरणच उदार !

तळिराम : हळूहळू मंडळ या सान्या गोष्टी घडवून आणणार. अहो, माझ्या डोक्यांत अजून फार कल्पना आहेत. आमच्या भगीरथांसारख्या नवशिक्यांना वासाचा मोठा बाळ वाटतो. तेव्हां विनधुराची लढाईची दारू निघाली आहे, तशी विनवासाची प्यायची दारू. शोधून काढण्यासाठीं मंडळातर्फें शिष्यवृत्त्या देऊन परदेशांत विद्यार्थीसुद्धां पाठवून द्यावयाचे म्हणतो मी. तसंच प्रत्येक सभासदानं नवीन सभासद मिळवून मद्यपानाचा प्रसार जरीनं सुरू केला पाहिजे.

शास्त्री : हो, हो, फारच महत्त्वाचं कलम आहे. कारण अलीकडे पाहावं तो

सगळ्या समाजांत, एकंदरीनच व्यसन सोडण्याचें मूळ सुरू झालं आहे. अमका म्हणतो आजपासून चहा सोडला, तमक्यांनं विडासुद्धां खायचा नाही असाच विडा उचलला; या प्रकाराला आपण आळा घातला पाहिजे.

तळिराम : आतां वेळ फार झाला आहे. म्हणून चिटणीस, खजीनदार वगैरे

निवडणं पुढच्या बैठकीवर टाकूं. आंत खाण्यापिण्याची तयारी झाली आहे. हो, खांसाहेब, तुमचा तो हुसेन भय्यारी आणणार होतांना तुम्ही ?

शास्त्री : खरं आहे बुवा ! सूपशाखांत असा सांप्रदायिक मनुष्यच पाहिजे.

‘तुका म्हणे येथें पाहिजे जातीचे !’

खुदाबक्ष : पुढच्या वेळेला त्याला आणतोंच.

तळिराम : ठीक आहे, सर्वाना ही योजना पसंत असल्यास हात वरती करावे.

[सर्व हात वरती करतात.]

शास्त्री : सर्व एका हातावर तयार आहेत.

तळिराम : सर्व ?

सगळेजण : सर्व !

[पडदा पडतो.]

प्रवेश पांचवा

[स्थळ : सुधाकरांचे घर. पात्रे : सुधाकर व तळिराम.]

सुधाकर : (स्वगत) चोवीस तास झाले, मस्तकावर नुसते घणाचे धाव बसताहेत ! कांहीं सुचत नाही, कांहीं नाही.

(राग-तिलंग; ताल-आड-चौताल. चारु-गुत्रिके चरन०)

जड बाधिर हृदय शिर, भयकर मतिसंकर ।

तनुदहनहि खर ॥ ध्रु० ॥

नारकहृताशन । दाह का घोर ।

जाळि वा प्रलयकर- । रविकिरणानकर ॥ १ ॥

[मेजावर होकें ठेवून पडतो.]

तळिराम : (येऊन) दादासाहेब !

सुधाकर : तळिराम, मला कांहीं सुचेनासं झालं आहे.

तळिराम : दादासाहेब, अशा आपत्ति या संसारांत यायच्याच !

सुधाकर : तळिराम, अशा आपत्तींची मी पर्वा करतो असं का तुला वाटतं ! मला ही अपमानाची आपत्ति सहन होत नाही ! हलक्यांनीं हेटाळणी करावी, लब्ध-प्रतिष्ठितांनीं छीः थू करावी, आपल्या वैच्यांनीं समाधानानं हसावं ! तळिराम, मी कुत्रेराची संपत्ति लयेंनं झुगारून दिली असती, आणखी पुन्हा हातानं ओढून आणली असती ! पण या अपमानाच्या जाचण्या सहन होत नाहीत.

तळिराम : उद्यां चार दिवसांनीं या गोष्टीचा विसर पडून—

सुधाकर : विसर ? ती गोष्टच विसर ! प्राण जाईपर्यंत या सर्पदंशाच्या वेदना चालू राहाणार ! नाही रे—नुसती आग भडकून तळमळ चालली आहे ! आत्महत्या ही नामर्दपणाची गोष्ट म्हणून म्हणतात—शिवाय आत्महत्येनं मी देहरूपानं सिंधूल अंतरेनं—तिच्या त्या दुःखाची कल्पना तर—तळिराम शराराचा नाश केल्यावांचून मरणाची जोड देणारं एखादं विष नाही का ?

तळिराम : असं विष नाही, पण असं एक अमृत मात्र आहे ! दादासाहेब, मी तेवढ्यासाठीच आलों आहे. तुम्ही चारचौघांच्या समजुती उराशी धरून बसणारे नाहीं आहां—स्वतंत्र बाण्याचे आहां ! नुसतं बोभाड्यानं तुम्ही भिणार नाही, म्हणून तुमच्याशी बोलण्याचा मी धीर करतो. या तुमच्या दुःखाचा थोडा तरी विसर पडावा अशी तुमची इच्छा असेल तर त्याला इलाज आहे ! तुम्ही रागावणार नाहीं ? सांगू मी तो इलाज ?

सुधाकर : सांग, काय वाटेल तो इलाज सांग !

तळिराम : तुम्ही थोडी दारू घेऊन स्वस्थ पडून राहा.

सुधाकर : काय दारू ? तळिराम—

तळिराम : हो दारूचं ! इतकं दूचकण्या कांहीं कारण नाही ! व्यसन म्हणून दारू अति भयंकर आणि निंद्य आहे हे मलाही कबूल आहे. पण आपणाला ती केवळ औपधाकरतां म्हणून ध्यायची आहे आणि तीसुद्धां अगदीं किती अगदीं थोडी ! एवढीशी घेतल्यानें संवय लगल अशी नादानपणाची धास्ती आपल्याला वाटायचं कांहीं कारण नाही.

सुधाकर : छेः छेः, संवय वगैरेचा बागूलत्रोवा मला सुळींच वाटत नाही ! लौकिक-दृष्ट्यासुद्धां माझे सर्वसाक्षी मन मला साक्ष देत राहिल कीं, हे कांहीं मी चैनीखातर करीत नाही. सिंधू, रामलाल, यांची समजूत—जाऊं देत—जरा आराम खात्रीनं वाटेल ना ?

तळिराम : अगदीं खात्रीनं.

सुधाकर : मग आण—मी कांहीं अशा दुबळ्या मनाचा नाही कीं, मला तिची संवय लागेल. सर्वांची समजूत मला घालतां येईल, पण माझी स्वतःची समजूत मला मात्र या वेळीं घालतां येत नाही. चल, आण कुठं आहे ती? या यमयातना घडीभर तरी विसरण्यासाठीं मी वाटेल तें करायला तयार आहे.

तळिराम : मी घेऊनच आलों आहे बरोबर—ही थ्या. [पेल मरूं लागतो.]

सुधाकर : अरे, उगीच जास्त मात्र मरूं नकोस.

तळिराम : छे छे, अगदीं थोडी ! ही एवढीच—फक्त—एकच प्याला !

[सुधाकर पिऊं लागतो. पडदा पडतो.]

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

[स्थळ : सुधाकराचें घर. पात्रे : सिंधू व सुधाकर.]

सिंधू : वन्स गेल्या आहेत भाईसाहेबांच्याकडे आणि मला एकटीला घरांत जरा करमेनासं होतं; म्हणून म्हणतं कीं, अगदीं गेलंच पाहिजे का आतां बाहेर !

सुधाकर : अग, जरूरीचं काम असल्याखेरीज का मी असा तांतडीनं जात असेन ? मला गेलंच पाहिजे आतां ! आणखी संध्याकाळीं माझी फराळासाठीं वाट पाहूं नका.

सिंधू : मी आल्या दिवसापासून पाहतं आहे, नेहमीं रात्रीं फराळाला बाहेर असायचं; एक दोन का तीनच वेळां काय तें फराळाला घरीं राहायचं झालं तेवढं ! विचारू मी एक ? फार दिवस माहेरीं राहिलें म्हणून रागवीग तर नाहींना आला ? तसं असेल तर पदर पसरून भीक मागतें.

(राग—मांड-जिल्हा; ताल—दादरा. चाल—कहां मानले०)

स्थिरा मना । दयाघना । त्रिनतिसि या माना ।

होई पात्र न रोषा दीना । हृदयीं कक्षणा आणा ॥ ध्रु० ॥

जाहला दोष मम करीं चुकुनि कांहीं । प्रेमला, क्षमा

तरि त्या करा । त्रिनतिसि यां माना ॥ १ ॥

सुधाकर : अग, या सनदेच्या कामासाठीं खटपट करायची असते चारचौघांकडे जाऊन, तेन्हां हिंडावं लागतं असं सारखं ! कुणाच्या तरी घरीं फराळाचा होतोच आग्रह. काम सोडून फराळासाठीं घरीं तर उठून यायचं नाहीं ! रात्रीं दोन दोन वाजेपर्यंत वसावं लागतं आतांशा ! तेवढ्यावरून तुझा रागच मला आला आहे हें कसं उरविलंस ?

सिंधू : (रडत) मग बोलणं जरा असं त्रासिकपणाचं होतं, बाळाचं सुद्धां कोड-
कौतुक पुरविणं होत नाही !

सुभाकर : तुझ्याचीं बोलणं मोठं पंचायतीचं काम आहे बुवा ! किती वेळां सांगूं
कीं, माझं तुझ्यावर अगदीं पहिल्यासारखं प्रेम आहे म्हणून ! बाळाचं कोड-
कौतुक मी मनापासून-पण हें सांगायला तरी कशाला हवं ! तुझं तुला दिसून
येत नाही ? बरं, आतां रडूं नकोस ! उद्यां मुदत संपून सनद मिळायची आहे-
म्हणजे काम संपलंच म्हणायचं. जातो मी आतां. उगीच कांहींतरी तर्कवितर्क
चालवायचे-त्यांत स्वतःलाही त्रास आणि दुसऱ्यालाही त्रास ! (स्वगत)
रामलालनं तार करून एकदम बोलवून आणल्यामुळं हिला नसती काळजी
वाटायला लागली आहे ! हा रामलाल चांगला इंग्लंडला गेलेला. पण ही
लढाई मध्येच मुळावर आल्यामुळं तसाच परतून आला. त्यामुळं ही नसती
विचंचना माझ्यामागं लागली आहे. हा असा लपंडावच किती दिवस चाल
ठेवायचा ? [जातो.]

सिंधू : देवा, आतां माझी सारी काळजी तुलाच !

(राग--तिलककामोद, ताल--एकताल. चाल--अब तो लज्ज०)

प्रणतनाथ ! राक्षिं कान्त । करिं तदीय असुख शांत ॥ ध्रु० ॥

अश्रुमां ज्या योजी दैत्र । पतिलागीं, त्यां सदैव ।

परिभर्वीं मंगलांत ॥ १ ॥

[रामलाल व शरद येतात.]

सिंधू : हें वधितलंस भाई ? आतांच जाणं झालं. रोजचंच सांगणं-कामासाठीं
जायचं आहे आणि फराळासाठीं वाट पाहूं नका !

रामलाल : काय चमत्कार आहे कळत नाही ! सनद तूर्त रद्द झालेली आहे.
हा पैशांविषयाच्या अडचणींत नाही ना ? हो, कदाचित् मानी स्वभावामुळं
उघड करून नाही बोलायचा कुणाजवळ !

शरद : छे, ती अडचण मुळींच नाही. दादाची सनद गेली एवढं कळलं मात्र,
त्या घटकेपासून बहिर्नीच्या वडिंणींनीं, दादा नको नको म्हणून लिही, तरी
मोकळ्या मुठीनं पैसे पाठवायला सुरुवात केली आहे.

सिंधू : नाहीरे भाई; पैशाची कसली अडचण ? कांहीं तरी वेडंवाकडं आहे-
माझं मनच मला सांगतं आहे ! भाई, आतां कसरे करायचं ?

[रडूं लागते.]

रामलाल : ताई, सिंधूताई, हें काय असं वेड्यासारखं ? तूं चांगली शहाणी-

धीराची—अन् हे असं करायचं ? धीर घर—

(राग—भीमपलासी; ताल—त्रिवट, चाल—विरजमें धूम मचाई०)

सुचतुरे, धैर्य सदा सुखधाम । विपदि महा सकल पुरवी काम ॥ ध्रु० ॥

निजमजकांच्या विज्जमंजनी । जणु दुसरें प्रभुनाम ॥ १ ॥

मी एक दोन दिवसांत बारकाईन चौकशी करून खरं काय आहे तें शोधून काढतो. जा, ही शरद बाळाला बाहेरून घेऊन आली आहे, त्याला नेऊन नीट निजीव; हं डोळे पूस ! अगदीं हसून खेळून राहिलं पाहिजे—नाहीं तर आपण नाही पडायचे या कामांत ! कशाला कांहीं पत्ता नाही आणि उगीच रडत सुटणं म्हणजे काय झालं ! जा त्याला घेऊन.

सिंधू : माई, माई, तूं कांहीं म्हण पण—

(राग—जिल्हा मांड, ताल—कवाली, चाल—पिया मनसे०)

दयाळया घे निवारुनीयां, प्रभु मजवरी कोपला ॥ ध्रु० ॥

जीवनासि मम आधार गुरु जो । तोहि कसा अजि लोपला ॥ १ ॥

रामलाल : शरद, शरद, जा बेटा. ताईची जरा समजूत घाल जा ! तिला उगीच रडू देऊं नकोस ! [शरद जाते. रामलाल जाऊं लागतो.]

[गीता येते.]

गीता : माईसाहेब—

रामलाल : कोण ? गीता, नव्हे ? मला हांक मारली तुम्ही ?

गीता : हो ! अगदीं निलाजरेपणानं हांक मारली ! शरदिनीबाईप्रमाणं मलाही आपली मुलगीच म्हणा ! माईसाहेब, बाईसाहेबांचं आतांचं बोलणं मीं ऐकलं आणि जीव कळवळून आला. अगदीं बोलल्याखेरीज राहवेना म्हणून आपली घावत आलें बघा दादासाहेब काय करतात, कुठं जातात, कुणाबरोबर जातात, सारं मला माहीत आहे.

रामलाल : असं ! काय—काय—काय करतात सांगा पाहूं ?

गीता : काय सांगायचं कपाळ ! आतांचा त्यांनीं प्यायला सुरुवात केली आहे—

(हळूच) दारू प्यायला !

रामलाल : काय, दारू ? (निःश्वास टाकून) रघुवीर ! श्रीहरी !—गीताबाई, तुम्ही खानीनं म्हणतां ?

गीता : अहो, खानी कसली ? डोळ्यांदेखतच्या गोष्टीसारखी ही गोष्ट मला माहीत आहे ! आमच्या घरांतल्यानींच दादासाहेबांना—

रामलाल : यांत्रा, इयं नका बोलूं ! सिंधूनं एखादा शब्द ऐकला तर ती आपल्या

जिवाचा अनर्थापात करील ! तुम्ही जरा बाहेर चला, अंमळ पलीकडे. सगळं माहीत असेल तें मला सांगा—चला. (स्वगत) अरेरे, चांडाळा दुर्दैवा काय केलंस हें ?

(राग—त्रिलावल. ताल—त्रिवट. चाल—सुमरन कर०)

वसुधातलरमणीयसुधाकर । व्यसनघनतिमिरिं बुडविसि कैसा ? ॥ ध्र० ॥
सृष्टिनि जया परमेश सुखावे । नाशुनि द्या, तुजसि मोद नृशंसा ! ॥ १ ॥

[जातो. पडदा पडतो.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ : रस्ता. पात्रें : भगीरथ व रामलाल.]

भगीरथ : (स्वगत) दारुपासून सुख नाही हें खरं; पण दुःखी जीवाला दारु सुखाचं स्वप्न तरी दाखविते खास ! या पापपूर्ण संसारांत कधीं कधीं दुःखाचा अर्क वाटेल त्या रीतीनं कोळून प्यावा लागतो, हेंच खरं ! संसार-संसार ! परमेश्वरा ! संसाराचा माझ्याइतका कडु अनुभव यापुढं कोणत्याही तरुणाच्या कपाळीं लिहून ठेवूं नकोस आणि ठेवायचाच असला तर त्या दुर्दैवी जीवाला आंतल्या आंत जाळण्यासाठीं दीर्घायुष्य तरी देऊं नकोस !

(राग—खमाज; ताल—त्रिवट. चाल—सनक मुख त्रिस्त०)

प्रणय जरि मंगला । तरि नर जगता मुकला ॥ ध्र० ॥

घोर निरयसम । त्यासि विकट जग ।

दीर्घ जीवित शापचि खर तयाला ॥ १ ॥

[रामलाल येतो.]

रामलाल : (स्वगत) यांच्याशीं एकदम बोलायला सुरुवात केली आणि गीतेनं सांगितलेलं खरं नसलं तर--नाहीं पण--तिचं म्हणणं हजार हिश्यांनीं खोटं नाहीच ! बाकी हें बोलायचं उरल्यावर त्याला याच्याइतका योग्य मनुष्य मात्र गीतेनं सांगितलेल्या पांचसातजणांपैकीं एकही नाही ! शिवाय याची माझी थोडीशी ओळखही आहेच ! (उघड) नमस्कार भगीरथ !

भगीरथ : ओहो ! कोण ? डॉक्टरसाहेब ? या ! डॉक्टरसाहेब, तुम्ही परत आलांत एवढं कळलं, पण परतण्याचं कारण नाही कळलं !

रामलाल : तुम्हांला माहीत भसेलच कीं, प्रथम इंग्लंडात कांहीं दिवस काढून शेवटच्या परीक्षेसाठी जर्मनीत जाण्याचा माझा विचार होता. पुढें ही लढाईची वावटळ सुरू झाली, तेव्हां साहजिकच जर्मनीत जाण्याचा वेत रद्द केला ! चार सहा महिने इंग्लंडात काढले आणि आलों परत झालं.

भगीरथ : काय एक एक अडचणी असतात पाहा !

रामलाल : बरं, तें राहूं या तूर्त ! भगीरथ, मी तुमच्याकडे आलों आहे एका कामासाठी. हवापाण्याची प्रस्तावना केल्यावांचून एकदम सरळपणानं आणि मोकळ्या मनानं बोलायचं आहे तें बोलूं का ?

भगीरथ : अगदीं खुशाल बोला !

रामलाल : पाहा, मग छपवाछपवी करूं लागाल ! नाही ना ? बरं तर मग, आज संध्याकाळीं आम्हांलाही तुमच्या मंडळांत दाखल करून घ्या ! हं, चकित होऊं नका ! मला सर्व कांहीं ठाऊक आहे ! तशी मला एकट्याला जायलासुद्धां हरकत नाही; पण माहितगारामार्फत शिरकाव झालेला बरा ! माझे एक-दोन मित्रही आहेत त्यांत; पण संकोचाभुळं कोणी कबूल व्हायचं नाही ! तेव्हां सर्वांचीं विमानं वर चढल्यावरच गांठी पडलेल्या बऱ्या !

भगीरथ : डॉक्टरसाहेब, तुम्ही या पंथांतले आहांत ? मला नाही खरं वाटत !

रामलाल : पूर्वी नव्हतो; पण परदेशगमन करून ही विद्या शिकून आलों झालं ! तिकडच्या थंड प्रदेशांत या मानगडीवांचून चालतच नाही. इथं आल्यापासून मोकळेपणानं घेण्याची जरा पंचाईत पडू लागली आहे; तेव्हां हा मार्ग हुडकून काढला ! करालना एवढं काम !

भगीरथ : माझी कांहीं हरकत नाही; पण तिथला एकंदर प्रकार कितपत रुचेल तुम्हांला—

रामलाल : न रुचायला काय झालं ? अहो, हा चोरटेपणाचा तरी त्रास टळेल ना, मी म्हणतो !

भगीरथ : ठीक आहे, चला मग आतांच !

रामलाल : अगदीं सुक्वातीपासूनच नको ! मंडळी रंगांत आली म्हणजे गेलेलं बरं ! म्हणजे दुसऱ्याला संकोच नाही, आपल्यालाही संकोच नाही !

भगीरथ : तसंच करूं या ! पण डॉक्टर, ही कल्पना नव्हती मला ! थोड्या नवलाची गोष्ट आहे !

रामलाल : वा, नवल माझ्याबद्दल कीं तुमच्याबद्दल अधिक ? तसं म्हटलं तर तुम्ही अगदीं तरुण, शिवाय पदवीधर—पण तुम्ही—

भगीरथ : मी दुर्दैवाची दिशाभूल होऊन या आडवाटेला लागलों आहे ! संसाराच्या सुरुवातीलाच माझा प्रेमभंग झालेला आहे. ज्या मुलीवर माझं प्रेम होतं, तिचं दुःख्याशीं लग्न लागलं आणि संसाराला रामराम ठोकून मी असा फकीर बनलों ! पण जाऊं द्या. त्या कुळकथा सांगायला आपल्याला पुढं पुष्कळ वेळ सांपडणार आहे. तूतं आपल्या रस्त्याला लागूं या !

रामलाल : चला.

[दोघेही जातात.

[पडदा पडतो.]

प्रवेश तिसरा

[स्थळ : आर्यमंदिरमंडळ. पात्रे : सुधाकर, तळिप्राभ, भाऊसाहेब, बापूसाहेब, रावसाहेब, सोन्याबापू, मन्याबापू, जतूभाऊ. शास्त्री, खुदाबक्ष, मगनमाई, वगैरे वगैरे. हुसेन सर्वांना पेलें भरून देत आहे, मंडळीचें खाणें चाललें आहे.]

हुसेन : सुधाकरसाहेब—[पेला पुढें करतो.]

सुधाकर : हुसेन, मला नको आतां !

शास्त्री : वाः, सुधाकर, नको म्हणजे काय गोष्ट आहे ? घेतला पाहिजे !

सुधाकर : पण मला अगदीं भाटोकाट नेताची झाली आहे ! आतां पुरे !

खुदाबक्ष : नाहीं सुधाकर, मंडळीचा बेरंग होतो आहे !

बापूसाहेब : घ्याहो, सुधाकर ! उद्यां तुमची सनद तुम्हांला परत मिळणार आणि आज तुम्हीं असं चोरटं काम चालविलं आहे ?

रावसाहेब : तुम्ही आम्हांला पाठच्या भावासारखे—आणखी आमचं सांगणं मोडायचं ? वाः, मग झालंच म्हणायचं.

सुधाकर : हं, आण बाबा तो पेल ! आतां मात्र हा शेवटचा हं !

[पितो.]

शास्त्री : अहो, आम्ही तुमचे खरे मित्र आणि आमच्याबाहेर वागतां तुम्ही ! आम्ही तुमच्या आयत्यावेळीं उपयोगीं पडलों ! आणि तुमचे दोस्त म्हणविणारे तुमची सनद गेल्यामुळं तुमची कुचेष्टा करायला लागले आणि सनद गेल्यामुळं तुम्हीं दारू पिण्याला सुरुवात केली म्हणून गांवभर तुमची निंदा करीत सुटले.

खुदाबक्ष : आतां उद्यां सनद सुरू होतांच त्यांना जत्राच द्या !

सुधाकर : नुसता ज्ञान द्या ! भरकचेरीत खेटरान एकेकाचा पूजा करतो-
पाजी लोक !

तळिराम : नाही, नाही. दादासाहेब, उद्यां त्या लोकांच्या नाकावर टिचून दारू
पिऊनच कचेरीत हजर व्हा ! ध्या खबर गुलामांची !

सुधाकर : हो, मी दारू पिऊन कचेरीत जाऊं शकतो ! उद्यां दारू पिऊन कचेरीत
जातो आणि घेतो हातांत पायांतला ! हिंमत आहे माझी !

जनूभाऊ : शाबास, जरूर दारू पिऊन जा !

रावसाहेब : तुम्ही आम्हांला पाठच्या मावासारखे — तुमच्या जिवासाठी
जीव देऊं ! दारू पिऊनच कचेरीत जा ! मग सनद कायमची रद्द झाली तरी
हरकत नाही ! तुम्हांला वाटेल तितक्या आम्ही नोकऱ्या देऊं ! हें ध्या वचन !
तुम्हांला गरज पडेल त्या वेळीं तुम्हाला वाटेल तेवढी मोठी नोकरी लावून
देण्याचं मी तुम्हाला वचन देतो ! माऊसाहेब, गणूसाहेब. आपणही त्यांना
वचन द्या !

[सर्व सुधाकराला वचन देतात.]

शास्त्री : सुधाकर, आतां माघार घ्यायची नाही !

सुधाकर : माघार घ्यायची मला हिंमत नाही ! मी आतां कचेरीत जायला
तयार आहे !

सुदाबक्ष : बस, बस, शास्त्रीबुवा ! आतां असंच करायचं, कीं सर्वांनीं उद्यां
कचेरीची वेळ होईपर्यंत असं सारखं पीत राहायचं आणि सुधाकराला तसाच
कचेरीत पोहोचवायचा !

शास्त्री पसंत आहे ही कल्पना !

तळिराम हुसेन, दादासाहेबांना दे एक प्याला भाणखी !

हुसेन : हां जी साहेब !

[पेला देतो]

सुधाकर : आतां नको. मी बेशुद्ध होईन !

जनूभाऊ : आम्ही जिवाला जीव देऊं तुमच्यासाठी ! आम्ही पण बेशुद्ध
होऊं !

सुधाकर : नको, आतां नको आहे. मला हिंमत आहे — मी पिऊं शकतो !

तळिराम : दादासाहेब, आतां हा खास शेवटचा — हं, हा एकच प्याला !

[सुधाकर पितो व गुंगत पडतो. सर्वांचे पेले तयार होतात. इतक्यांत रामलाल व
भगीरथ एका बाजूने येतात.]

रामलाल : (भगीरथास एकीकडे) हं भगीरथ, थोडा वेळ इथं बाजूला उभे

राहूँ, आणि मंडळी जरा रंगांत आली, कीं भ्रमणही होऊं सामील !

भगीरथ : (रामलालस एकीकडे) आपल्याला यायल्य फार वेळ झाल्य आज !
मन्याबापू (मोठ्यानें रडायला लागतो) जन्माऊ, अरे इकडे ये ! (जन्माऊच्या
गळ्याला मिठी मारून मोठ्यानें रडायला लागतो.)

जन्माऊ : अरे, रडतोस कां मन्याबापू असा !

मन्याबापू : मला जास्त चढली आहे !

जन्माऊ : मग काय करूं म्हणतोस ?

मन्याबापू : मला आणखी पाज !

जन्माऊ : हं ही घे. (मन्याबापू पितो व पुन्हा रडूं लागतो.) अरे, आतां
कां रडतोस ?

मन्याबापू : मला जास्त चढत नाही !

जन्माऊ : मग मर ! (जन्माऊ स्वतः पितो.)

रामलाल : (भगीरथास एकीकडे) भगीरथ, पाहा या एकमेकांच्या लीला !
आश्रयानें माझ्याकडे पाहतां भगीरथ ? एका कार्यासाठीं मघाशीं तुमच्या-
जवळ खोटं बोललों त्याची मला क्षमा करा. मी मद्यपी नाहीं ! माझ्या एका
मित्राला—जो या शहराची केवळ शोभा—त्याला—सुधाकराला इथून परत
नेण्यासाठीं म्हणून मी तुमच्याबरोबर आलों. तुमची फसवणूक केली यानंदल
मला क्षमा करा.

मन्याबापू : दारू ही खराब चीज आहे ! दारू ही भिकार वस्तू आहे. दारू ही
वाईट गोष्ट आहे !

जन्माऊ : मन्या ! काय बडबडतो आहेस हें !

मन्याबापू : मी चळवळ करतो आहे ! मद्यपाननिषेध करीत आहे.

जन्माऊ : निषेध करूं नकोस ! मद्यपान कर !

मन्याबापू : दारू ही खराब चीज आहे, दारू हें मद्यपान आहे, दारू हा निषेध
आहे, दारू ही चळवळ आहे !

जन्माऊ : मन्या, मन्या, संमाळ. मडकत चाललास !

मन्याबापू : दारू—आहे ! दारू अशुद्ध आहे !

जन्माऊ : तीर्थोदकं च बन्दिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ! वहातं पाणी किंवा अग्नि
हीं जात्या शुद्ध असतात. दारूचा प्रचंड ओष चारी खंडांत वाहतो आहे आणि
तिच्या पोटीं आग आहे. दारू दुहेरी शुद्ध आहे. हें धर्मवचनावरून सिद्ध
होत आहे !

मन्याबापू : दारू अधर्म आहे. दारू धर्मचाह्य आहे !

जन्माऊ : मद्यपानाला प्रायश्चित्ती आहे ! रात्री दारू पिऊन सकाळी ब्राह्मणाला एक काशाचं भांडं दानं केलं म्हणजे पाप राहात नाही ! आतां जर तोंड बंद केलं नाहीस, तर तुला प्रायश्चित्त भोगावं लागेल.

मन्याबापू : दारूमुळं आपआपसांत कलह माजतात-तंटे माजतात.

जन्माऊ : मन्या ! नरडं दाबून जीव घेईन आतां. दारूमुळं जन्माचीं वैरं बंद होतात, दारूच्या दरबारांत आग आणखी पाणी सलोख्यानं संसार करतात.

मन्याबापू : दारूमुळं मनुष्य असंबद्द बडबडूं लागतो !

जन्माऊ : साफ खोटं आहे हें ! मी मघांपासून असंबद्द बडबडतो आहे.

जन्माऊ : तूं मुळींच असंबद्द बडबडत नाहीस.

मन्याबापू : मी खरं बडबडतो आहे. दारू वाईट आहे, असं मी बडबडतो आहे !

जन्माऊ : मुळींच नाही ! दारू चांगली आहे, असं तूं म्हणतो आहे. दारू वाईट आहे, असं कबूल करतोस की नाही बोल ?

मन्याबापू : नाही म्हणायचा तसं. दारू चांगली आहे !

शास्त्री : अरे, बोलण्याच्या गडबडीत तुम्ही आपल्या बाजू बदलून लढतां आहांत !

जन्माऊ : असं का ? ठीक आहे ! चल मन्या, पुन्हा आपापल्या बाजू घेऊन पहिल्यापासून लढूं !

[एकमेकांच्या गभ्यांत मिठया मारून घोडा वेळ दोघेही रडतात.]

रामलाल : भगीरथ, प्रेममंगाचा ताप चुकविण्यासाठी, या गोठणीवर येऊन तुम्ही विसावा घेतां ?

[सोन्याबापू रडूं लागतो.]

सुदाबक्ष : कां सोन्याबापू, तुम्ही कां रडायलां लागलांत ?

सोन्याबापू : दारूच्या सद्गुणांचं केवढं उदात्त चित्र हें ! अरेरे, याचा फायदा घेऊन पुरुषांप्रमाणंच आमच्या स्त्रीवर्गांला आपली उन्नति करून घेतां येत नाही, हें केवढं दुर्भाग्य आहे !

जन्माऊ : सोन्याला कंठ फुटला वाटतं हा ! या सुधारकांना प्रत्येक बाबतींत बायकांचे देव्हारे माजविण्याची मोठी हौस ! कसलारे कपाळाचा स्त्रीवर्ग ? यामुळंच या सुधारकांची चीड येते !

सोन्याबापू : सुदाबक्ष, भ्रमलांचा अन्याय होतो आहे ! तुम्ही अविध आहांत ! यवन आहांत ! मुसलमान आहांत ! स्त्रीजातीचा कांहीं अभिमान घरा !

सुदाबक्ष : बायकांना आत्मा नसतो !

जन्माऊ : भले शान्नास ! खांसाहेब, खाशी खोड मोडलीत ! बायकांचे चोचले

माजविल्यामुळं या सुधारकांचा सारखा वीट येत चालला आहे ! खरं की नाही शास्त्रीबुवा ?

शास्त्री : नाही, माझा सुधारकांच्यावर कटाक्ष या मुद्द्यावर नाही ! सुधारणेच्या नांवाखाली सुधारकांनी जो सावळागोंधळ मांडला आहे, धर्माचा जो उच्छेद मांडला आहे, तो आम्हांला नको आहे ! सुधारणेचं नांव सांगून उद्यां तुम्ही जर अपेक्षपान करूं लागलांत, अमक्ष्य भक्षण करू लागलांत, सुधारक म्हणून मांसाहार करूं लागलांत—खुदाबक्ष, आज मटण शिजलं आहे चांगलं नाही ?—तुम्ही जर खाण्यापिण्याचा ताळ सोडू लागलांत, तर तें आम्हां जुन्या लोकांना कधी खपायचं नाही. मांसाहार आम्हांला कधी खपायचा नाही—अरे हुसेन, आणखी आण मटण... थोडं. आगरकरांचा तिटकारा येतो तो या कारणानं ! टिळकांबद्दल आम्हांला आदर वाटतो तो या कारणामुळं !

सोण्याबापू : मग टिळकांच्या गीतारहस्याबद्दल एवढी आरडाओरड कां माजली आहे ती ? [शास्त्री बुक्कळ्यांत पडतो.]

खुदाबक्ष : मी सांगतो त्याचं कारण. एरव्हीं टिळकांच्याबद्दल आम्हांला आदर आहे; पण गीतारहस्यांत टिळकांनी श्रीमत् शंकराचार्यांना छेडलं आहे. त्यांनी आर्यधर्माच्या ऐन गड्ड्याला हात घातला आहे ! सनातनधर्माची ही हानि आहे, म्हणून—

शास्त्री : भले शाबास (त्याच्या गळ्याला मिठी मारतो.) खुदाबक्ष, आज तूं सनातन आर्यधर्माची बाजू राखलीस ! आज मी सुसलमान झालों ! अरे, कोणी शेंडी उपटून ती हनवटीखाली चिकटवून मला दादीदीक्षित करा ! खुदाबक्ष, आज आपण पगडमाई झालों !

[पगड्यांची अदलाबदल करूं लागतात.]

रामलाल : अरेरे, भगीरथ, संस्कारानें पवित्र मानलेल्या आपापल्या धर्मासाठीं पूर्वीच्या हिंदु-सुसलमानांचं बैरसुद्धां या नरपशूंच्या स्नेहापेक्षां जास्त आनंददायक वाटतं. कुठं पवित्र योम्यतेचा गीतारहस्य ग्रंथ, कुठं श्रीशंकराचार्य, कुठं सनातनधर्म आणि कुठं हे रौरवांतले कीटक ! आगरकर आणखी टिळक या महात्म्यांचा परस्परविरोध म्हणजे आकाशांतल्या नक्षत्रांच्या शर्यती ! तुमच्याआमच्यासारख्या पामरांनीं भूलेकावरूनच त्यांच्याकडे पाहावं, आणखी त्यांच्या तेजानं आपला मार्ग शोधून काढावा ! शुचिर्भूत ब्राह्मणांनासुद्धां संध्येच्या चोवीस नांवांबरोबरच टिळक-आगरकर यांचीं नांवां भरतील घालवीं, भगीरथ पाहा या कंगालांचा किळसवाणा प्रकार ! भगीरथ, भगीरथ, पुरे झाला

हा प्रसंग !

भगीरथ : रोज सुरुवातीपासून यांच्याबरोबर पीत गेल्यामुळं हा सर्वस्वी निंद्य प्रकार माझ्या कधीही लक्षांत आला नाही.

रामलाल : भगीरथ, पाहा या प्रेतांच्याकडे ! यांच्याबरोबर तुम्ही दारू पिऊन बसतां ? हतभागी महाभागा, तूं ताच्या रक्ताचा तरुण आहेस, तीव्र बुद्धीचा आहेस, थोर अंतःकरणाचा आहेस, रोमारोमांत जिवंत आहेस आणि म्हणूनच तुझ्यासाठी अंतरात्मा तळमळून मी बोलतो आहे. संसारांत प्रेमभंगा झाला म्हणून तूं या दारूच्या व्यसनाकडे वळलास ? एकोणीसशें मैल लांबीचा आणि अठराशें मैल रुंदीचा, नाना प्रकारच्या आपदांनीं भरलेला, हजारां पीडांनीं हैराण झालेला, तुझा स्वदेश तेहतीस कोटी केविलवाण्या किंकाळ्यांनीं तुला हांका मारीत प्रेमभंगामुळं अनाठायीं पडलेलं जिवित सार्थकीं लावायला तुला दारूखेरीज दुसरा मार्गच सांपडला नाही का ? असल्या प्रेमभंगानं स्वार्थाच्या संसारांतून तुला मोकळं केल्याबद्दल, तुझ्या जन्मभूमीची अद्यां अवनतकालीं सेवा करायची तुला संधि दिल्याबद्दल भाग्यशाली भगीरथ, आनंदाच्या भरांत परमेश्वराचे आभार मानायच्या ऐवजीं तूं वैतागानं दारू प्यायला लागलास, आणखी या नरपशूंच्याप्रमाणें पतित झालास ? पवित्र आणखी प्रियतम गोष्टींना संकटकालीं साहाय्य करण्याचं भाग्य पूर्वपुण्याईं बळकट असल्याखेरीज प्राणिमात्रांना लाभत नाही. पतितांच्या उद्धारासाठीं, साधूंच्या परित्राणासाठीं वारंवार अवतार घेण्याचा मोह प्रत्यक्ष भगवंतालासुद्धां आवरत नाही. भगीरथ, दीन, हीन, पंगू, अनाथ, अशी ही आपली भारतमाता तुम्हां तरुणांच्या तोंडाकडे आशेनें पाहात आहे. पाणिग्रहणावांचून रिकामा असलेला तुझा हात—चुकलेल्या बाळा, जन्मदात्री स्त्रीजात गुलामगिरीत पडली आहे, लक्षावधि निरक्षर शूद्र ज्ञानप्राप्तीसाठीं तळमळत आहेत, साडेसहा कोटी माणसांसारखीं माणसं नुसत्या हस्तस्पर्शासाठीं तळमळत आहेत, या बुडत्यांपैकीं कोणाला तरी जाऊन हात दे--

(राग—अडाणा, ताल—त्रिवट, चाल—सुंदरी मोरी का.)

सर्णि दे कर या दीनां । प्रेमजलातुर मृतशा दे जल तें या मीनां ॥ ध्रु० ॥

वांछा तरी उपकारमधुच्या । या करि संतत पाना ॥ १ ॥

भगीरथ : रामलाल, भगीरथाला पुनर्जन्म देणाऱ्या परमेश्वरा, मी अज्ञान आहे, रस्ता चुकले आहे; यापुढं मला मार्गदर्शक व्हा. आजपासून हा भगीरथ भारतमातेचा दासानुदास झाला आहे.

शास्त्री : भगीरथ, काय गडबड आहे ? तळिराम, भगीरथाला दे ! (तळिराम पेल मरतो.)

भगीरथ : मित्रहो, माझ्याकरतां हे कष्ट घेऊं नका. आजपासून हा भगीरथ तुम्हांला आणि तुमच्या दारूला पारखा झाल.

तळिराम : भगीरथ, काय मलतंच मांडलं आहेस हें ? अरे मंडळीच्या आग्रहा-
खातर—फार नको फक्त एवदा एकच प्याल ! बस्स, एकच प्याल !

भगीरथ : (पेल जमिनीवर पाडून) एकच प्याल ! एकच प्याल !

अंक दुसरा समाप्त

(The rest of the page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.)

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

[स्वळ-सुधाकराचें घर. पात्रें-सिंधू मुलाज गोकर्णानें दूध पाजीत आहे, जवळ शरद.]
सिंधू : हें काय हें असं ? दुधाशीसुद्धां दांडगाई अशी ? झालं, लाथाडलस
गोकर्ण ! धरूं का चिमुकला कःन एकदा ? यात्र बाळ, गाणं म्हणुन तुला घांस
भरवतें हं ! ऐक नीट ! गडबड केलीस तर नाहीं म्हणायची बरं का ?
आणखी घांसानरोत्र दुधाचा एकएक घोटही घ्यावा लागेल.

(चाल-विडा घ्या हो नारायणा.)

घांस घेरे तान्हा बाळा । गोविंदा गोपाळा ।

भरती यशोदामाई । सांवळा नंदबाळ घेई ॥ १ ॥

घेई कोंडा-कणी त्रैलोक्याचा धणी ।

विदुरावरींचा । पशिलावहिला घांस ॥ १ ॥

पोहे मूठभरी । क्षीराब्धीच्या हरी ।

मैत्र सुदामजीचा । आला दुसरा घांस ॥ २ ॥

थाळी एक्या देठी । ध्यावी जगजेठी ।

द्रौपदीमाईचा । आला तिसरा घांस ॥ ३ ॥

उरल्या उष्टावळी । फळांच्या वनमाळी ।

शरारीभिक्षिणीचा । घ्या हो चक्या घांस ॥ ४ ॥

टाकूं औंताटून । मुखचंद्रावरुन ।

गोविंदाप्रजाचा । उरलासुरला घांस ॥ ५ ॥

हं. चला, झालं बरं आतां ! झाली पुन्हा दांडगाईल सुरुवात ? वन्स,
सांभाळा घाई तुमचें रत्न हें ! तुमचीं माणसंच भारां अचपळ ! नाहीं तर
थांबा. हें वया गीतावाडें, बाळाज्या पाळण्यांत नेऊन निजवा बरं ! (गीता घेते)

हे, गीताबाईंना बघितल्याबरोबर लागल हंसायला ! गीताबाईंच्याबरोबर भटकायला सांपडतंना इकडे तिकडे ! (गीता मुलाल घेऊन जाते.) वन्सं, भाईला सकाळपासून दोनतीन बोलावणीं झालीं. येतो येतो म्हणून म्हणतो, अजून का बरं येईना ? वन्सं, मला आपलं भलतंच स्वप्न पडायला लागलं आहे.

शरदू : वहिनी, तुम्ही उगीच काळजी करतां, झालं ! कल्पनेला सुचतील त्या गोष्टी मनाला लावून घेत वसलं म्हणजे खाल्लं अन्नसुद्धां अंगीं लागायचं नाहीं.

(राग-भीमपलास, ताल-त्रिवट. चाल-रे बल्ला बलमा ०)

जिती या हृदया अदया । प्रांत मनोरचना कालयुगा ॥ ध्रु० ॥

मातृजीवना शिजवुनि जगती । अंतीं घेति तयासह त्या निवना ॥ १ ॥

सिंधू : कांहीं म्हणा, कांहीं सांगा. माझ्या मनाचा आपला वीरच सुटल्यासारखा झाला आहे. भाईची तार मिळाल्या दिवसापासून उरांत घडकी बसून जिवाला काळजी लागली आहे-

(राग-काफी-जिल्हा, ताल-त्रिवट. चाल-इतना संदेश वा ०)

दहती बहू मना नाना कुशुंका ॥ ध्रु० ॥

विपदा विकट घोर । निकटीं विलोकीं ।

मन करं घेत । गणितें ना विवेका ॥ १ ॥

शरदू : पण अशी काळजी लावून घ्यायला तसं कांहीं झालं आहे का ? नुसत्या तर्कानं तर्कच वादवायचे का ? सगळं जिथल्या तिथं आहे, मग उगीच कां असं आडरान घ्यायचं ?

सिंधू : वन्सं, आपदा चंद्रासूर्यासारख्या वेळा सांगून का येत असतात. बरं व्हायचं तें जगातपानं होतं आणि वाईट मात्र झाल्यावर कळायला लागतं. फळ पिकण्या-पूर्वी पाडानं रंगून जातं; पण पुरतेपणीं कुजल्याखेरीज त्याला कधीं घाण सुटली आहे का ? एकेकांच्या गोष्टी ऐकल्या म्हणजे जिवाला अगदीं कसा चरका बसतो !

(राग-खमाज जिल्हा; ताल-पंजाबी; चाल-मं तोसे नाहीं बोलेरे)

शंकाही नाहीं कालीं ज्या । दुर्गति जवें ये तदा ॥ ध्रु० ॥

धूर्त कपटी अरि । जैसा रण करी ।

तोत्रिं त्रिधा ही सदा ॥ १ ॥

शरदू : मन चिंती तें वैरी चिंतीना, तशांतलं चाललं आहे तुमचं ! वहिनी हे पाहा भाईसाहेब आलेच ! (रामलाळ येतो.) भाईसाहेब, या पाहा, वहिनी

कशा एकसारख्या रडताहेत ! त्यांना चार धीराच्या गोष्टी सांगून त्यांची समजूत करा पाहू !

रामलाल : (स्वगत) काल रात्री पाहिलेल्या प्रकार सिंधूला आतां कोणत्या तोंडांने सांगूं ? कितीही टाळाटाळ केली तरी हें मरण कांहीं मला टळत नाही !

सिंधू : भाई, कळलं नाही का तुला ? कांहीं मिण्यासारखं नाही ना ? असा मुकाट्यानं कां उभा आहेस ? काय झालं ? सांग लौकर मला !

रामलाल : ताई, अशी घाई करूं नकोस. लहान मुलं सांखळीचा एक खेळ खेळतात. तो तू पाहिला आहेस ना ? जसजसा खेळ वाढत जातो, तसतसा मुलाला मूल जोडून त्यांच्या सांखळीला जलदीची चाल करतां येत नाही. तसंच या संसाराचंही आहे. संसार वाढूं लागला म्हणजे अडचणीमागून अडचणी वाढून जबाबदारीमुळं मन जडावत जातं, आणि बालपर्णीचा चंचलपणा टाकून देऊन मनुष्याला प्रत्येक नावर्तीत धिम्या पावलांनं चालावं लागतं.

सिंधू : भाई, असं कां बोलायला लागलास ? माझ्या अदृष्टांत काय काय लिहिलं आहे, तें मला एकदम सांगून टाक.

रामलाल : सिंधूताई, उद्यां काय होणार आहे हें आज कळलं तर संसार नीरस होईल. म्हणून विधात्यानं प्राणिमात्राचं अदृष्ट डोळ्यांला न दिसणाऱ्या कपाळापटीवर लिहून ठेवलं आहे. सर्व विश्वाचा संहार ज्याला रुद्रशक्तीच्या जाणिवेनं करावयाचा आहे, त्या माहेश्वराला मात्र आपल्या लाल्टींचा लेख वाचतां यावा, म्हणून कपाळावर असलेल्या तृतीय नेत्राचा लभ झाला आहे. हा त्रिकालस तृतीय नेत्र आम्हां मर्त्य जीवांच्या कपाळां नाही !

(राग-स्रमाज; ताल-पंजाबी; चाल-पिया तोरी०)

गमे सारी । शुभदा प्रभूची मज योजना ॥ ध्रु० ॥

हे मनुजा । जाणुनि तयाला ।

गरल या न दिलें प्रभुनें स्नाना ॥ १ ॥

सिंधू : भाई, माझे प्राण आतां कंठाशीं आले आहेतरे ! काय ऐकायचं असेल तें जितेपर्णी मला ऐकून तरी वेऊं दे !

(राग-जिल्हा-पिट्ट; ताल-क्याली. चाल-ननैया खेले हारी०)

करि दया सांग वेगें । ससा ही पर्दा लागे ॥ ध्रु० ॥

क्षण एक अतां । विलंबीं फुका जातां । दुर्बल हृदय हें भगे ॥ १ ॥

रामलाल : ताई, तुला काय सांगूं ? आपल्या सुधाकराला एक व्यसन-एक फारच भयंकर व्यसन-(स्वगत) निष्ठुर दैवा, काय सांगायचं हें माझ्या

कपाळीं आणलंस ? दारू हा अमंगल शब्द या मंगलदेवतेपुढं मी कोणत्या तोंडानं उच्चारूं ? व्यसनी चांडाळांनो, तुम्ही आपल्या जिवलग मित्रांना कसल्या संकटांत पाडतां, याची तुम्हांला कल्पना तरी आहे का ? परमेश्वरा, दारूनं मिजलेला हा वाग्बाण हिच्या हृदयावर रोखण्यापेक्षां एखाद्या विषारी बाणानं हिचा एकदम हृदयभेद करण्याचं काम माझ्याकडे कां दिलं नाहींस ? (उघड) सिंधू, सुधाकराला दारूचं व्यसन लागलं !

सिंधू : देवा, काय ऐकलं मीं हे ?

[बेभान पडूं लागते, शरद व रामलाल तिला धरतात.]

रामलाल : ताई, सिंधूताई, सावध हो !

सिंधू : भाई, भाई—

[घाईघाईनं भगीरथ प्रवेश करतो.]

भगीरथ : भाईसाहेब, अनर्थ झाला. सुधाकर मद्यपान करूनच कचेरीत गेला, वाटेल त्याला वाटेल तें बोल्ड लागला व मुन्सफानं त्याची सनद कायमचीरह केली.

रामलाल : अनर्थांच्या परंपरेला आतां तुम्हीं तयार असलंच पाहिजे. ताई, सिंधूताई !—

[तळिराम सुधाकराला घेऊन येतो.]

सुधाकर : काय रडारड आहे घरांत ? सनद गेली म्हणून कोण रडतं आहे ? नामर्द बायको आहे. तळिराम, एकेकाला लाथ मारून ही गर्दी मोडून टाक.

[खाली बसतो.]

रामलाल : शरद, तळिराम, सुधाकराला आंत नेऊन निजवा.

सुधाकर : सनद गेली तरी हरकत नाहीं. मी नामर्द नाहीं—हा रामलाल नामर्द आहे—सिंधू नामर्द आहे—सनद नामर्द आहे ! [ते लाला घेऊन जातात.]

रामलाल : ताई, अभागी मुली ! चल. तुझं रडण्याचंसुद्धां समाधान येथून नाहींस झालं (तिला जवळ घेऊन) वेटा, ही परमेश्वराची कृपा आहे. (तळिराम येतो) तळिराम, असाच्या असा चालता हो. इतःपर या घरांत पाऊल टाकशील तर खबरदार ! सिंधूताई चल

(राग—ललत, ताल—त्रिवट. चाल—पिया पिया)

गमसि खरी हतभागिनी । जीवनमंगलेशतु तत्र जरी ।

स्वकरिं लोटी तुज दुर्गतिदहनीं ॥ ध्रु ॥

रोदन हेंचि जर्गी हतभागां । त्रिशंतीसि चित्तार्ते जागा ।

तीवह पति करि तव हृदंमगा । मंदभाग्य तूं तुजसम सुवनीं

[जातात.]

[स्थळ : तळिरामाचें घर. पात्रे : तळिराम आणि गीता.]

तळिराम : घरांत असेल तें सामान पुढें आण ! मंडळाची वर्गीणी द्यायची आहे आज. काय जें असेल तें आण.

गीता : आणायला आहे काय घरांत कपाळ तुमचं ? झाडूनसारून घर स्वच्छ आरशासारखें करून ठेवलं आहे ! सान्या घरांत जिकडे पाहाल तिकडे तुमच्या रूपाची अवकळाच दिसेल.

तळिराम : खोटं बोलते आहेस तूं ! दागदागिना कांहीं कांहीं नाहीं अगदीं घरांत ?

गीता : अहो ! नाहीं, नाहीं, नाहीं ! आतां काय कपाळ फोडून घेऊं तुमच्यापुढें !

तळिराम : पाहा, खोटं बोलूं नकोस. कांहीं नाहीं तुझ्याजवळ ?

गीता : हें एवढं कुंकूं कपाळावर तुमच्या नांवाचं बाकी राहिलं आहे. (कुंकूं पुशीत) हें एकदाचं घ्या-त्या कललान्या कपाळाला लावा, आणि घ्या शेवटचा घोट बायकोच्या आणखी संसाराच्या नांवानं ! म्हणजे तुम्ही सुटलांत आणि मी पण सुटलें !

तळिराम : काय बायकोची जात आहे पाहा ! गीते, माझी अमर्यादा होते आहे ही !

गीता : अहाहाहा ! मर्यादा ठेवायला काय गुणांचे दिग्विजयी लागून गेल्यांत ! स्वतःच्या संसाराचं वाटोळं केलंत, दुसऱ्याच्या संसाराचं वाटोळं केलंत ! घरांत चुलखंड घंडावलं आहे. तिथं माझीं हाडं लावूं कीं तुमचीं ?

तळिराम : काय बेमुर्कत बाजारवसवी आहे ! घेऊं का नरडं दाबून जीव ? मी दारू पितो म्हणून माझी अशी अमर्यादा करतेस ? थांब, अशी पालथी पाडून तुलाही दारू पाजतो. ! च्ल, दारू तरी पी, नाहीं तर घरांतून चालती तरी हो ! नाहीं तर जुन्या बाजारांत नेऊन लिलांव पुकारून आडगिऱ्हाइकाला फुकून टाकीन !

गीता : हं ! तोंडाच्या गोष्टी असतील अगदीं ! वरूनच उतरले पाहिजेत तुमचे ! स्वतः खातेऱ्यांत लोळतां आहांत तें थोडं नाहीं का झालं ?

तळिराम : जातेस का पितेस ? दादासाहेबांच्या तिथं लावायली करून मला त्यांच्या घरीं जायला बंदी करवलीस ? च्ल, घे हा दारूचा घोट का घेऊं नरडीचा घोट ? (तिला घत्तो. दोघांची झयपट होते, ती त्याला दकडून देते.)

गीता : देवा, नकोरे नको या घरांत राहणं आतां ! [जाते]

तळिराम : बेहतर आहे गेलीस तर ! तुझ्या नांवानं आंघोळ करून मोकळा होईन ! आतां पुन्हा घरांत ये—जर उभी ठार केली नाही तर नांवाचा तळिरामच नव्हे. (जातो. पडदा पडतो.)

६५

प्रवेश तिसरा

[स्थळ : रामलालचें घर. पात्रें : मगीरथ व शरद्]

मगीरथ : अगदीं बरोबर आहे. हा लोकसम निबंध, निबंधमालेंतील एक अत्युत्कृष्ट म्हणून मानलेला निबंध आहे. ऐक पुढं-- (स्वगत) वाचण्याच्या भरांत मी काय वाचतो आहे आणि कोणापुढं वाचतो आहे, याचं मला मानच नाही ! शास्त्रीबुवांचे कळकळीचे आणि प्रामाणिक हृदयाचे विषवांच्या स्थितीबद्दलचे हे करुणोद्गार मी वेळ्यासारखा या बालविधवेपुढं वाचीत सुटलों आहे ! (उषड) शरद्, माईसाहेब परत येण्याची वेळ झाली. आज आपण फार वेळ वाचीत बसलों, नाही ? पुरे करावं नाही, मला वाटतं आतां ?

शरद् : (किंचित हसून) बरं, राहूं या आतां इतकंच आज.

मगीरथ : (स्वगत) हिनं हसून आम्हा पुरुषवर्गाचा चांगलाच उपहास केला म्हणायचा ! या चतुर आणखी प्रेमळ मुलीपुढं मनाचे डावपेंच मुळीं चालतच नाहीत (उषड) शरद्, तुझ्या हसण्याचा अर्थ मी समजलों. माझ्या मनांतले विचार तूं बरोबर ओळखलेस. शरद्, धर्मासुळं म्हण, रूढीमुळं म्हण, पुरुषांच्या स्वार्थबुद्धीमुळं म्हण, पण तुम्हां विषवांची हिंदू समाजांत मोठी विटंबना चालली आहे, असं कोणत्याही प्रामाणिक मनुष्याला कबूल करावं लागेल.

शरद् : मगीरथ, संसारहानीच्या दुःखाबरोबरच या अपशकुनासारख्या गोष्टींच्या अपमानाचंही तीव्र दुःख आम्हांला भोगावं लागतं—

(राग-बागेसरी; ताल-त्रिवट. चाल-गोरा गोरा मुख०)

मानभंग दाही ! मृतशा हृदया ॥ ध्रु० ॥

दग्ध बळ्ही जाळी चंचला अदया ॥ १ ॥

गतपतितांचें जीवन जगती वार्या ॥ २ ॥

मगीरथ : अगदीं खरं आहे हें. आम्ही पुरुष विषवांच्या बाबतींत अगदीं विचारशून्य होऊन त्यांच्याबद्दलच्या वाटेल त्या गोष्टीवर विश्वास ठेवायला

तयार होतो, आणि तू सांगितलेल्या त्यांच्या दुःखांत लेकनिंदेची आणखी भर घालतो. एखादी विधवा सदाचरणी आहे या अगदी सहज रीतीनं शक्य असलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवतांना आम्हांला आमच्यावर मोठं संकट पडल्यासारखं वाटतं. एखाद्या बालविधवेनं एखाद्याला नुसता रस्ता विचारला तर बघणाऱ्याला असंच वाटतं की, ती पापाचाच मार्ग विचारीत आहे! फार काय सांगावं, पाण्यांत बुडत असलेल्या बालविधवेला एखाद्यानं हात दिला तर तो तिला बाहेर काढण्याऐवजीं नरकांत टकलीत आहे, इतकं मानण्याची आमच्या आर्थ मनाची वृत्ति होऊन बसली आहे! आणि बालविधवांनीं जितेपर्णी या नरकयातनांत तळमळत पडून आयुष्य कोणत्या सुखांत कंठीत राहावं म्हणून विचारलं, तर पोक्तबुद्धीचे हे धर्मसिंधू लगलीच गंभीरपणानं म्हणतील, कीं आप्तदृष्टांचीं मुलं खेळवीत बसल्यानं विधवांना जें सात्त्विक समाधान होतं, त्यापुढं वैधव्याच्या यातनांची काय प्रौढी आहे? असं जर असेल तर मी म्हणतो, या विवेकशाली महात्म्यांनीं, आपली द्रव्योपासनाची लालसा शेजाऱ्यांचे रुपये मोजून कां मागतूं नये? पोटाची खळी मागविण्यासाठीं पंचपक्वानांकडे धाव घेण्याचं सोडून परक्याच्या पोटांत चार घांस कोंबून आपलं समाधान हे कां करून घेत नाहीत?

(राग—काशी; ताल—त्रिभूत; चाल—मारे नाटके प्रिया०)

सद्गुणां बघोनि हा ! । दंस विजय मिरवी महा ॥ ध्रु० ॥

मोहपाशमेदना । व्यासि अल्पही शक्ति ना ।

विरतांसि मोगी स्तविती । तेचि; काय निरुमय न हा ॥ १ ॥

शब्द : जाऊं द्या—भगीरथ, असल्या मनःशोभानं काय होणार? भगीरथ, आपला बरेच दिवसांचा परिचय आहे, म्हणून तुम्हांला मोकळ्या मनानं विचारते, आणि तेंसुद्धां अलीकडे दादाची स्थिति पाहून माझी आज्ञा सुटत चालली आहे म्हणून विचारतें—या मद्यपानाचा मोह सुटणं शक्य असतं का? भगीरथ : शब्द, या प्रश्नाचं अस्तित्त्वानं उत्तर देण्यासाठीं, स्वतः माझंच उदाहरण देतांना माझ्या मागच्या वर्तनामुळं जो मनाला ओशाळेपणा वाटतो, त्यापेक्षां आत्मस्तुतीच्या कल्पनेचा ओशाळेपणा जास्त वाटतो.

शब्द : तुम्हांला पुन्हा कधीही—संकोच कशाळ ठेवूं?—मद्यपानाची पुन्हा आठवणसुद्धां झाली नाही ?

भगीरथ : अगदीं चुकूनसुद्धां नाही ! आणि होणार तरी केव्हा ? हल्लीं माझा काळ इतका सुखांत जातो आहे—एकीकडे भाईसाहेबांच्या सद्गुणदेशाचा दिन-

प्रकाश आणि एकीकडे तुझ्या सहवासाची शीतल चंद्रिका—

शरद : शीतल चंद्रिका म्हणजे ?

[भगीरथ खाली पाहतो.]

भगीरथ : बोलण्याच्या भरांत मी एखादा शब्द—

शरद : खरं बोलण्याची प्रतिज्ञेवर शपथ घेऊन माझ्यापुढं तुम्ही आरोपीच्या पिंजऱ्यांत उभे नाहीं आहांत ! मीं सुद्धां सहज विचारलं, रागानं नव्हे—

[रामलाल येतो.]

रामलाल : शरद, आतांशा दोनतीन दिवस सुधाकरानं तुमच्या घरांत मद्य-पानाचा अड्डा घातला आहे, हें तूं मला सांगितलं नाहीस ? आतां गीता मला भेटली तिणं मला हा प्रकार सांगितला. याबद्दल सुधाकराबद्दल गोष्ट काढायला मी गेलों, पण माझ्या सांगण्याचा कांहींएक परिणाम झाला नाही. भगीरथ, पद्माकराल आणि बाबासाहेबांना आतांच्या आतां एक तार कर कीं असाल तसे निघून या म्हणून. त्यांच्या सांगण्याचा तरी सुधाकरावर कांहीं परिणाम होऊन या भयंकर प्रकाराला आळा बसतो कीं काय, एवढीच आशा आतां उरली आहे. आणखी शरद, याच पावलीं तूं घरीं जा आणि गीता तुमच्या घरीं गेली आहे, तिला आपल्या घरीं ठेवून घे ! तळिरामानं आपल्या घरांतून तिला हांकून दिली आहे. तुमच्या इयं तिला राहायचं नसेल तर माझ्याकडे पाठवून दे ! जा बरं लवकर, ती विचारी गरीब उगीच विवंचनेत पडली असेल.

शरद : हो, ही मी निघालेंच.

[जातो.]

भगीरथ : तार आतांच करून येऊं का ?

रामलाल : इतकी कांहीं घाई नाही. आणखी थोड्या वेळानं केलीस तरी चालेल.

भगीरथ : मग भाईसाहेब, तितक्या वेळांत कालचा विषय पुरा करून टाकानात ?

काल आपलं बोलणं मध्यंतरींच थांबलं. तेव्हांपासून माझ्या मनाला सारखी उत्कंठा लागून राहिली आहे. लोककल्याणाचा मार्ग कोणता तें सांगितलं नाहीत—

रामलाल : भगीरथ, लोककल्याणाचा एकच राजमार्ग म्हणून दाखविण्याइतकें हिंदुस्थानचं भावी सौख्य आज एकदेशीय नाही. एकीकडे राजकीय सुधारणा आहेत, एकीकडे सामाजिक सुधारणा आहेत. इकडे धर्म आहे, इकडे उद्योग आहे, इकडे शिक्षण आहे. इकडे स्त्रियांचा प्रश्न आहे. इकडे अस्त्ययांची बाबत आहे, तर तिकडे जातिभेदाचा गोंधळ आहे. अशा या चमत्कारिक प्रसंगीं अमूक एकच मार्ग इतरांच्यापेक्षां चांगला आहे, असं सांगणं मोठं धाडसाचं आहे. परिस्थितीच्या अनुभवाप्रमाणं या विषयावर ज्याचे त्याचे विचार

अगदीं निरनिराळे झालेले आहेत. हजारों वर्षांच्या ओझ्याखालीं तेहतीस कोटी जीवांच्या जडपणानं खालावत चाललेल्या आमच्या भरतभूमीला उचलून धरण्यासाठीं जितक्या भिन्नभिन्न प्रकृतींच्या मूर्ति आम्हांला लामतील तितक्या हव्याच आहेत. लोकहितांत पडूं पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांला कायात्ताचामनसा आर्षी हा षडा हस्तगत—नाहीं; अगदीं जिवांशीं—नेऊन मिडबिल्य पाहिजे. आपल्याहून भिन्न रीतीनं लोकहिताचा प्रयत्न कोणी करीत असलं तर त्याच्याबद्दल सहानुभूति न दाखविणं, दुसऱ्याच्या प्रयत्नाबद्दल अनादर दाखविणं, देशहिताच्या बुद्धींतच स्पर्धा वाढवून एकमेकांना खालीं पाडणं, या कारणामुळं आज आमची जितकी अवनति होत आहे, तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि कारणामुळं होत नसेल. भगीरथ, मी लोकोत्तरबुद्धीचा एखादा महात्मा नाहीं; पण शक्य तितक्या शांतपणानं आणि समतोल मनानं सरळ गोष्टी पाहात असल्यामुळं माझे विचार असे होऊं लागले आहेत. राजकीय सुधारणेचे पुरस्कर्ते आपल्या मार्गांनं जातांना विषवांच्या दुबळ्या हृदयाच्या पायधळ्या तुडवीत जायला मार्गपुढं पाहात नाहींत, केवळ सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते विषवांच्या कपाळीं कुंकूं खवण्यांतच इतके रंगून गेलेले आहेत कीं, आपल्या भारतमातेच्या वैधव्याचा त्यांना विचारच करतां येत नाहीं ! आर्यधर्माचा मळता अभिमान धरणारे, आर्यधर्माची विजयपताका अधिकाधिक उंच दिसावी म्हणून धर्माभिमानाच्या भरांत तिच्या उभारणीसाठीं सहा कोटी महाराजांंच्या हाडांच्या सांगाड्यांची योजना करीत आहेत. नामशुद्रांचे आणि अतिशुद्रांचे वाली म्हणविणारे त्या वर्गांला उच्चपदीं नेण्याऐवजीं निचाऱ्या ब्राह्मणवर्गांला रसतळीं गाडण्याचा अधम प्रयत्न करीत आहेत. व्यक्ति तितक्या प्रकृति, प्रकृति तितकीं मतं, आणखी मतं तितके मार्ग, असा प्रकार होऊन आज जन्नावदार, आणि बेजबाबदार लोकांना सर्वानाच बारा वाटा मोकळ्या होऊन बसल्या आहेत. “त्रिसप्तकोटिकंठकृतनिनादकराले जननि,” इतक्या हांकाआरोळ्यांच्या कळोळांत तुझ्या नेमक्या हिताचा संदेश आम्हांं पामर नाळांना कसा ऐकूं जाणार ? भगीरथ, व्यापक लोकशिक्षण, सार्वजनिक लोकशिक्षण हा तरी सध्यां असा एक मार्ग दिसतो आहे कीं, जो एकट्याच आम्हांला आत्यंतिक हिताला नेऊन पोचविणारा नसला, तरी इतर सर्वे मार्गांवर आपला प्रकाश पाडणारा आहे खास. भगीरथ आर्यावर्तांच्या उदयोन्मुख माग्याचा अचूक मार्ग सांगणारा मंत्रद्रष्टा महात्मा अजून अवतरावयाचा आहे. मनुष्यस्वभावाला शोभणाऱ्या आतुर आशेनं त्याच्या

आगमनाची वाट पाहात बसणं हेंच आज तुझ्या माझ्यासारख्या पतितांचं कर्तव्य आहे. सर्वच मार्ग स्वच्छ करून ठेवले म्हणजे त्या महात्म्याचा यांपैकीं वाटेला त्या मार्गानं होणारा प्रवास तितका तरी सुखकर होईल. भगीरथ, आज आपल्याला आपली खासगी कामं बरीच पडली आहेत. आणखी तीं बररीचीं आहेत. पुढं केव्हां तरी या सार्वजनिक शिक्षणाचा माझ्या दृष्टीनं जो व्यापकतम प्रयत्न वाटतो तो तुला यथाशक्त्या सांगेन. चल भगीरथ, सध्यां आपलं दुर्दैव सुधाकराच्या व्यसनाशीं संलग्न झालं आहे. मी लिहून देतो तेवढी तार पक्षाकराला पाठीव. चल लवकर !

प्रवेश तृपथा

[स्थळ : सुधाकराचें घर. पात्रे : तळिराम, सुधाकर, सिंधू, शरद.]

तळिराम : असं आम्हीं बोलूं नये; पण दादासाहेब, आतां बोलायची वेळ आली ! अहो, या घरांत तुमची काय किंमत आहे ? तुम्ही कोण आहां ? अहो दादासाहेब—

सुधाकर : तळिराम, तूं मला अजून दादासाहेब म्हणतोस ? दोस्त, मी तुम्हा साहेब का ? अशा परकेपणानं मला कां हांका मारतोस ? मला सुधाकर म्हण — दादासाहेब म्हणूं नकोस — सुधा म्हण —

तळिराम : दादासाहेब, तुम्हांला सुधा म्हणणारीं माणसं निराळीं आहेत. आम्ही काय दरिद्री माणसं ! फार झालं तर तुमच्या जिवाला जीव देऊं एवढंच ! आम्हीं काय तुम्हांला सुधा म्हणावं ? तुमची लायकी आम्हांला कळते. तुम्हांला सुधा म्हणणारे थोर लोक निराळे आहेत.

सुधाकर : कोण आहेत ते थोर लोक ? मला सुधा म्हणणारा कोण आहे ? माझ्या घरांत मला अरेतुरे ? प्रत्यक्ष माझ्या घरांत ?

तळिराम : तुमचं घर ? दादासाहेब, हें घर तुमचं नाही. हें घर रामलालचं आहे !

सुधाकर : रामलालची काय किंमत आहे ?

तळिराम : किंमत आहे, म्हणून तर त्यानं मला घरांत यायची बंदी केली. आम्ही तुमचे जिवाचे दोस्त — आम्हांला घरांत यायची बंदी ! रामलालनं बंदी केली मला !

सुधाकर : मी रामलालला बंदी करतो. घरांत पाऊल टाकू नकोस म्हणून सांगतो. घर माझे आहे !

तळिराम : तुमचं ऐकतो कोण ? बाईसाहेब त्यांना अनुकूल, शरदिनीबाई त्यांना अनुकूल ! सगळ्यांनी संगनमत करून आज पद्माकराल तार केली आहे. तो येऊन तुमचा बंदोबस्त करणार ! आतां आम्हांला धक्का मारून घराबाहेर घालविणार !

सुधाकर : सगळे पाजी, चोर, हरामखोर लोक आहेत ! येऊं दे, पद्माकर येऊं दे, नाही तर त्याचा बाप येऊं दे ! पद्माकर, त्याचा बाप, रामलाल, शरद, सिंधू - एकेकाला लाथ मारून हांकलून देतो घराबाहेर !

तळिराम : ते लोक बरे जातील बाहेर ? पद्माकर तर आतां खर्च चालवितो तुमचा ! तो कसा जाईल ? घर त्याचं आहे. पैसा त्याचा आणि घरहि त्याचं !

सुधाकर : मला कुणाची कवडी नको आहे ! मी लाथ मारीन तिथं पाणी काढीन ! मला कुणाचा पैसा नको आहे ! मला थोडीशी दारू पाहिजे ! आण थोडीशी !

तळिराम : या घरांत तुम्हांला घेतांना पाहिलं तर बाईसाहेब काय म्हणतील मला ?

सुधाकर : काढ पेला ! सिंधूच्या, शरदच्या देखत भरून दे ! कुणी एक अक्षर बोललं तर पाहतो ! सिंधू, शरद, सिंधू, चलाव ! सगळे इकडे या - चलाव ! सिंधू, शरद ! तळिराम, भर पेला !

[सिंधू व शरद येतात; तळिराम पेला भरून लागतो.]

सिंधू : तळिराम, तळिराम, काय करतां हे ?

सुधाकर : एक अक्षर बोलू नकोव ! मुकाट्यानं दोघी उभ्या राहा आणखी पाहा ! तळिराम, आण इकडे तो पेला !

शरद : तळिराम, तूं अगदीं नरपशू आहेस ! दोन्ही डोळ्यांची भीडमुरवत लाजलज्जा कांहीतरी आहे का तुला ?

(राग-सोहनी; ताल-त्रिवट. चाल-काहे अब तुम०)

दुष्टमति सर्पा सदुर्पा, कालकूटा वमसि भुवनासि अखिलाही तयें जाळितोसि ॥धु०॥

पितृमानृषधिरिं वृषित गमसि अति । कृतान्तासि भय निकट बहुनि तुजसि ॥१॥

तळिराम : दादासाहेब, तुमच्या बायका आम्हांला शिव्या देतात; ऐका ! [पितो.]

सुधाकर : सिंधू, शरद, लाथ मारीन एकेकीला !

तळिराम : माझ्या बायकोच्या गळ्यांतलं मी मंगळसूत्रसुद्धां तोडलं ! पण दादासाहेब, तुमच्या बायकांनीं आम्हांला खेटं दिलीं, शिव्या दिल्या !

बायकोच्या गळ्यांतलं मंगळसूत्र तोडणारा मर्दं मी !—

सुधाकर : सिंधूच्या गळ्यांतलं मंगळसूत्र तोड ! ऊठ तळिराम, माझी तुला शपथ आहे ! तूं माझा दोस्त आहेस ! जिवाचा कलिजा आहेस ! माझा भाऊ आहेस ! बाप आहेस ! माझा देव आहेस ! ऊठ, सिंधूच्या गळ्यांतलं मंगळसूत्र तोड ! शरदूच्या गळ्यांतलं असेल तें तोड ! ऊठ, मंगळसूत्र तोड आणि मग माझे जानवंहि तोड !

[तळिराम उठतो आणि सिंधू व शरदू यांच्याजवळ घेऊन मंगळसूत्र ओढूं लागतो.]

शरदू : दादा, दादा, काय हा अविचार ? अरे, हें तूं—

सिंधू : देवा, भाई—

सुधाकर : हं, खबरदार, हळं नका जागच्या; नाहीतर मान कापीन ! भाईचं नांव ध्यायचं नाही ! हळं नका—तळिराम, बघतोस काय ? तोड मंगळसूत्र !

[तळिराम मंगळसूत्राला हात लावतो, तोंच रामलाल, पद्माकर व बाबासाहेब येतात.]

पद्माकर तळिरामाला लोथेनें उडवितो. तळिराम रडूं लागतो व पिऊं लागतो.]

तळिराम : दादासाहेब, आम्हांला लथ मारली ! पद्माकरानं लथ मारली ! रामलाल आहे ! आम्ही पीत बसतो !

पद्माकर : बेशरम, निलंज जनावरा, तुला उभा चिरून टाकतो !

रामलाल : सिंधूताई, हा तळिराम कसा आला घरांत ?

सुधाकर : तूं कसा आलास घरांत ? च्ल, माझ्या घरांतून चालता हो ! पद्माकर, तूं पण चालता हो ! त्या घेरड्याला एक लथ मार ! चले जाव ! तळिराम, लाव लथ एकेकाल ! पाजी लोक !

पद्माकर : दादासाहेब, आपण हें मांडलं आहे तरी काय ?

सुधाकर : चल जाव ! पद्माकर, रामलाल, आधीं तूं नीच ! सिंधूशीं संगनमत करतो माझ्या घरांत ?

तळिराम : तुमची सनद गेली त्या वेळीं यानं बाईसाहेबांना मिठी मारली !

पद्माकर : हारामखोर ! जिन्हा छोटून टाकीन एक अक्षर बोल्लास तर !

तळिराम : दादासाहेब, म्हणून यानं मला परत घरांत यायची बंदी केली ?

सुधाकर : रामलाल, माझ्यासमोर उभा राहूं नकोस ! पद्माकर, आधीं घरांतून बाहेर नीच ! ए घेरड्या, चलाव !

पद्माकर : छे, छे, हा तर बेताल अनर्थ आहे ! भाई, च्ल, इथं उभं राहण्यांत अर्थ नाही ! सिंधूताई, च्ल, याउप्पर तूं या घरांत राहणं योग्य नाही. हा शुद्ध नरकवास आहे !

तट्टिराम : दादासाहेब, पैसा नोलतो आहे हा !

सुधाकर : चल जाव, सिंधू, तूं पण चालती हो ! शरद, तूं पण जा ! मला कोणाची जरूर नाही !

पद्माकर : ठीक आहे. ऊठ सिंधू, या घरांत पाणी प्यायलासुद्धां राहू नकोस ! चल-

सिंधू : दादा, या घरांतून कुठं जाऊं म्हणतोस ?

पद्माकर : कुठंही ! या नरकाबाहेर अगदीं कुठंही !

सिंधू : हा नरक ? हे पाय जियं आहेत तिथं नरक ? दादा, अरे, तूं चांगला शहाणा ना ? वेड्या, हे पाय जियं असतील तिथंच माझा स्वर्ग, तिथंच माझं वैकुण्ठ, आणि तिथंच माझा कैलास !

(राग—पहाडी—गझल; ताल—ध्रुमाळी. चाल—दिल बेकरार तुने०)

कशि या त्यजूं पदांला । मम सुमगलमपदांला ।

वसे पादयुग जियें हें । मम स्वर्ग तेथ राहे ॥

स्वर्लोकं चाण हे नसती । तरि मजसि निरयवसती ती ॥

नरकही घोर सहकान्ता । हो स्वर्ग मला आतां ॥ १ ॥

या पावलांविरहित मात्र मला देवादारीसुद्धां नरकवास घडेल ! तुमच्या चौदाचौड्यांच्या राज्यांत राहून रौरवाची राणी होण्यापेक्षां दुर्दैवाची दासी होऊन दुःखांत दिवस कंठीत मी या पायांजवळ अशी अद्यैप्रहर बसून राहीन.

[सुधाकराच्या पायांवर मस्तक ठेवते; तो तिला लथ मारतो.]

सुधाकर : अशी लथ मारून तुला झुगारून देईन !

पद्माकर : पाहा, तार्द, पाहा ! अजून तरी या पायांचा मोह सोड !

सिंधू : दादा, मोह कां सोडूं ? हेच पाय माझ्या कपाळीं आहेत. अरे, देवानं पाठ-पुरविली तर ज्या पायांच्या आश्रयानं उभं राहायचं, त्या पायांनी झुगारून दिलं तर कुठं जायचं ? (सुधाकराला) कां मला दूर लोटणं झालं ? वैकुण्ठेश्वरा, माझ्या कपाळींच्या कुंकवासाठीं या पायसुळींत मला राहायला नको का ? आपल्या पायांपासून - दैवाच्या दैवतापासून - या दीन दासीला दूर लोटूं नका !

(राग—पहाडी—जिल्हा; ताल केवा. चाल—मान नाही सैयां०)

लोढुं नका काता । अशी दुरी कान्ता ।

केवि जगे दीना मीना । जलल्वरहिता ॥ ध्रु० ॥

हेचि चरणं माझे । जीवन जगतीं ।

मृतचि गणा मज हे दुरी होतां ॥ १ ॥

सुधाकर : सिंधू, तुला इयं राहायचं असेल तर या हारामखोरांचं नांवसुद्धा घेऊं नकोस ! या चोरांच्या घरांतला एक पैसोदेखील माझ्या घरांत आणायचा नाही. असं असेल तर या घरांत राहा !

तळिराम : शानाच, दादासाहेब ! अशी शपथ घ्यायला लवा आणि मग या घरांत राहायला परवानगी द्या ! शपथ घ्यायला लवा !

सुधाकर : सिंधू, कबूल आहे तुला हें ? नुसत्या तुझ्या गंगायमुना मला नकोत !

तळिराम : नुसतं कबूल नाही ! दादासाहेब, वाहत्या गंगेंत हात धुऊन घ्या ! शपथ घ्यायला लवा - हॅम्लेटच्या नापासारखा तुम्हांला इशारा देतो आहे ! वाईसाहेब, शपथ घ्या !

सुधाकर : (मोठ्याने ओरडून) ' त्रस्त समंघा, शांत राहा ! ' सिंधू, आतांच्या आतां शपथ घे, नाही तर घरांतून चालती हो ! कोणाचा पैसा, कोणाचं कांहीं कांहीं घरांत आणायचं नाही !

सिंधू : आपल्या पायांवर हात ठेवून सांगते, आजन्म हाल सोशीन, कानाडकट करीन, पण दुसऱ्याच्या कष्टाची कवडी म्हणून या घरांत येऊं देणार नाही ! आपल्या दोघांच्या कष्टाविरहित सगळ्या जगांतील धनदौलत आजपासून मला शिवनिर्मात्य आहे !

(राग - कापी - जिव्हा; ताल - कवाली. चाल - कल्ले गुरे कर०)

सत्य वदें वचनाला । नाथा । स्मरुनि पदांला या सुरत्रिमलां ॥ ध्रु० ॥

त्रित परार्जित मानि विश्वसम । स्पर्शिन ना कधी मी त्यालां ॥ १ ॥

बाबासाहेब : सिंधू, काय मळतीच शपथ घेतलीस ही ?

पद्माकर : ताई, तूं शुद्धीवर तरी आहेस का ? या रौरवांत राबून, अनाला मोताद होऊन, याच्या शिब्याशापांत जळून उभ्या आयुष्याची राखरांगोळी का करायची आहे तुला ?

सिंधू : राखरांगोळी काय म्हणून ? माझ्या देवघाटीं जळून गेलें तर माझी राखरांगोळी होईल ? देवाकारणीं मातीची लंका जळाली, तिचंसुद्धा सोनं झालं ! मग मी तर माणसारखी माणूस आहे ! दादा, बाबा, तुम्हांला वेडं तर लागलीं नाहीत ? सुखाच्या संसारांतसुद्धां चार दिवस माहेरीं राहायचं आम्हां वयकांच्या जिवावर येतं आणि तुम्ही मला आतां घर सोडायला सांगतां ? इकडची अशी अवस्था झालेली, घरांत हा प्रकार; आतां तर डोळ्यांत तेलवात घालून मला बसायला पाहिजे ! मला कांहीं वेडंवांकडं झालं असतं, तर इकडून मला टाकणं झालं असतं का ? माझ्याकरतां आकाशपाताळ एक करायचं झालं

नसतं का ? मग मला इकडच्या जिवासाठी पडतील ते काबाडकष्ट उपसायल नकोत का ? आमच्या गरिबीसाठी मोलमजुरी करायल नको का ?

पद्माकर : ताई, काबाडकष्ट उपसायचे आणि तेसुद्धा या महारवाड्यांत राहून ? बाबासाहेब : सिंधू, ज्या ठिकाणी तुला पोटापाण्याची पंचाईत पडावी, तिथं टाकून—

पद्माकर : ताई, तुला झालं तरी काय ? तूं काबाडकष्ट करणार ? कुबेराल कर्ज देण्याइतका धनंतर हा तुझा बाप, कोसळत्या आकाशाला थोपवून धरणारा मी तुझा डोंगराएवढा भाऊ !— आणि तूं एखाद्या दिवाण्या दारूबाजासाठी—

सिंधू : हां ! दादा, या घरांत, या पायांसमोर— माझ्यासमोर असं अमंगल मी तुला जोळूं देणार नाही ! पतिव्रतेच्या कानांची ही अमर्यादा आहे ! जा— बाप, भाऊ, माझं या जगांत कोणी नाही ! पतिव्रतेला नार्ती नसतात. ती बापाची मुलगी नसते, भावाची बहीण नसते, मुलाची आई नसते ! देवाब्राह्मणांनी दिलेल्या नवऱ्याची ती बायको असते ! बाबा, ज्या दिवशी माझं लग्न झालं त्याच दिवशी तुमची मुलगी तुमच्या घराला मेळी आणि नव्या नांवानं मी या घरांत जन्माला आलं. मुलीच्या लग्नाचा समारंभ आई-बापांना सुखदायक वाटतो; पण मुलीचं लग्न म्हणजे तिची उत्तरक्रिया हें त्या बापड्यांच्या ध्यानींमनींसुद्धां येत नाही. बाबा, कन्यादानासाठी इकडच्या हातावर तुम्ही जें उदक सोडलंत, त्यानंच माझ्या माहेरच्या नांवाला तिलांजलि दिलीत !

सुबाकर : सिंधू, हे हरामखोर इयं कशाला उभे राहिले आहेत ? तुला राहायचं असेल तर या सगळ्यांना हांकरून दे !

सिंधू : दादा, बाबा, भाई, ऐकलंत ना हें ? माझ्याबद्दलची माया-ममता सोडून आल्या पावलीं आतां बाहेर चला ! वनसं, हात जोडून, पदर पसरून तुमच्या-जवळ मात्र एवढं मागणं आहे कीं, तुम्ही मात्र आतां या घरांत राहूं नका. नाही म्हणूं नका— माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुम्हांला ! तुम्हांला इकडल्या-प्रमाणंच आपला भाई आहे ! घरांत असा प्रकार सुरु झाल्यावर तुमच्या-सारख्यांना अन्नं दिवस निभावून नेणं घोठं कठीण आहे !

शरद : वहिनी, माझ्या अन्नूचं बोलेस आणि तुझ्या अन्नूचं मात्र—

सिंधू : या पायांच्या छायेत असलं, म्हणजे माझ्या अन्नूला कळिकाळाचीसुद्धां भीति नाही.

सुबाकर : सिंधू, अन्नू— खोटी शपथ घेतलीस तूं

सिंधू : आतां जर कुणी हथ थांबाल तर माझ्या गळ्याची शपथ आहे ! पंच-
प्राणांच्या परमेश्वरा, मी खोटी शपथ घेतली नाही. सिंधूचा सगळ्या जगाशी
संबंध सुटला ! आपल्या दोघांच्या कष्टाविरहितची एक कपर्दिकादेखील घरांत
आणीन तर आपल्या पायांचीच शपथ आहे—

(राग—पिडू ; ताल—केरवा. चाल—डगमग हाले०)

सकल जगाचा । संसृतीचा । पाश तोडी क्षणि ॥ ध्रु० ॥

पर्दि या सारा । वसत पसारा । त्रिभुवन संसाराचा ।

मम साचा ॥ १ ॥

[त्याच्या पायावर डोकें ठेवते.]

सुधाकर : तळिराम, भर आतां पेल रात्रोस आणि दे मला !

तळिराम : आतां कुठं आहे शिल्लक ? (ओतून) हा एवढा एकच प्याला !

सुधाकर : किती का असेना ? पण सिंधूच्या देखत घेणार ! नस शाला तेवढा
एकच प्याला ! [पेल पिकं लागतो. पडदा पडतो.]

अंक तिसरा समाप्त

अंक चवथा

प्रवेश पहिला

[स्थळ : रामलालचा आंश्रम. पात्रे : शरद व रामलाल.]

शरद : इतका वेळ असून मगीरथांनीं बहुतेक सर्वच सर्ग समजावून दिले; पण या श्लोकावर ते थांबले ! मग खरंच काम होतं, का श्लोक अडला म्हणून ते चालते झाले, कुणास कळे !

रामलाल : कोणता श्लोक ?

शरद : हा, “ मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्— ”

रामलाल : वः, फारच रमणीय श्लोक ! काव्याच्या ऐन उत्कर्षात भगवान् कालिदासांनीं इयं तत्त्वज्ञानाचा परमावधि साबलेला आहे ! दशावतारांतला श्रीकृष्णाचा आठवा अवतार आणि रघुवंशांतला हा आठवा सर्ग, मला नेहमी समानस्वरूपाचे वाटतात. त्या अवताराचा पूर्वार्ध राधाकृष्णांच्या लीलाविलासांनीं परिपूर्ण, तर उत्तरार्धात योगेश्वर कृष्ण गीतेसारखीं उपनिषदं गात आहेत ! इकडे या सर्गाच्या प्रारंभीं भौतिकभाग्याची समृद्धि असून पुढं करुणरसांत उतरून परमवैराग्यांत शेवट झालेला आहे. भारतवर्षीय राजर्षींच्या सात्त्विक संसाराचं संपूर्ण चित्र या एकाच सर्गात कविकुलगुरुनं रेखाटलं आहे ! ऐक, तुझ्या श्लोकाचा अर्थ—‘ मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् ’—मरण हा सदेह प्राणिमात्राचा स्वभावधर्म आहे; ‘ विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ’—जिवंत राहणं हें सुख लोकांना अपवादरूप वाटतं ! ‘ क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् ’— आणि म्हणून क्षणभरच जरीं जीवित लाभलं, तरी ‘ यदि जन्तुर्न तु लाभवानसौ ’— तो प्राणी भाग्यशाली नाही काय ? जीवमात्राचा जन्म केवळ एकरूप आहे; परंतु मरणाळा हजार वाटा आहेत. एवढ्यासाठीच या संसाराळ मृत्युलोक म्हणतात ! परिस्थितीकडे विचारपूर्वक पाहिलं तर मरणाच्या इतक्या हजारों कारणांतून

आपण क्षणमात्र तरी कसे वांचतो, याचं प्रत्येकाला मोटं आश्चर्य वाटेल ! आणि म्हणून इथं म्हटलं आहे की, पदरांत पडलेल्या पळापळाबद्दल आनंद मानून मावी कलाकडे आपण उदासीन दृष्टीनंच पाहिलं पाहिजे !

शरद् : श्वासमात्रानं जगण्याचा जो क्षण लाभेल त्याबद्दल आनंद मानावा, हें कवीचं म्हणणं तुम्हांला खरं वाटत असेल कदाचित ! पण भाईसाहेब, असे दुःखीकष्टी जीव या जगांत किती तरी सांपडतील, कीं ज्यांना शंभर वर्षांचं दीर्घायुष्यसुद्धां शापासारखं वाटेल !

रामेला : (स्वगत) हिंदुसमाजांतल्या बालविधवेच्या या प्रश्नाला कालिदासाच्या बुद्धिमत्तेनंसुद्धां उत्तर देणं शक्य नाही ! (उघड) शरद्, सुट्ट आणि उदार विचारशक्तीनं ज्या वेळीं समाज सर्व कार्यं करीत होता आणि धीरगंभीर नीतिमत्ता ज्या वेळीं क्षुद्रवृत्ति झालेली नव्हती, त्या कालाला कालिदासाची ही उक्ति समर्पक होती ! त्या वेळीं जीविताचा प्रत्येक क्षण मुग्धमय होता ! हाच सर्ग पाहा ! किती रमणीय सुखाचं वर्णन आहे यांत ! यांतलं हंदुपतीचं मरणसुद्धां मनोहर आहे ! दिव्य सौंदर्यालाच मुक्तिदेण्यासाठी या आर्य कवीनं स्वर्गांतल्या पारिजात पुष्पासारख्या कोमल शस्त्राची योजना केली आहे आणि आज राक्षसी रूढीच्या आहारासाठी असर्गी नाजूक फुलं तापल्या तव्यावर परतून घेण्याची नीतिमत्ता निर्माण झाली आहे ! शरद्, तुझ्यासारखी सुंदर बालिका वैधव्याच्या यातना भोगतांना पाहिली म्हणजे आर्यावर्ताच्या अवनत इतिहासाची दीन मूर्तीच आपल्यापुढं उभी आहे, असं वाटायला लागतं ! सौंदर्य कोगत्याहि स्थितींत आपली नाजूक शोभा सोडीत नाही ! सौंदर्याला वैधव्याचा अलंकारसुद्धां करुण शोभाच देतो ! शरद्, पुनर्विवाहाबद्दल आम्ही तुला सर्वज्ञण आग्रह करीत असतांहि (तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत) घेता, अजून तुला—(स्वगत) हिच्या अंगाचा स्वसं होंतांच माझ्या हातावर असा खरखरीत कांटा कां बरं उभा राहिला ? हा अनुभव अगर्दी नवीन — पण नको हा अनुभव ! माझा हात सारखा थरथर कांपत आहे ! (तिच्या पाठीवरून हात काढतो. शरद् रामलालाकडे पाहते.) अशा चमत्कारिक दृष्टीनं कां पाहतेस माझ्याकडे ? घेता, तुझ्या बापानं तुझ्या पाठीवर असा हात टेवला नमता का ?

शरद् : असा हात टेवला असता; पण असा चपापून काढून घेतला नमता ! भाईसाहेब, तुम्हांला तुमच्या मनांत विकल्प आल्यासारखं वाटलं ! अमं कांहीं-तरी भलतंच तुम्हांला वाटलं ! भाईसाहेब, खरं सांगा. कांहीं तरी वेडंवेदं

मनांत आलं ना ? बोला हो—

रामलाल : तुझ्याजवळ खोटं मीं अजून कधीं सांगितलं नाहीं; माझ्या मनांत वेडंवांकडं कांहींएक आलं नाहीं ! मनाला जरासं असं मात्र वाटलं—

शरदू : कीं, जसं बापाला मुलीच्या पाठीवरून हात फिरवितांना वाटत नाहीं, किंवा भावाला बहिणीच्या पाठीवरून हात फिरवितांना वाटत नाहीं !

रामलाल : शरदू, शरदू, असं तीव्र भाषण करूं नकोस.

(राग— मालकंस; ताल—झपताल. चाल—त्याग वाटे सुलभ०)

सोडिं नच मजवरी वचनखरतशरी ।

दग्ध करिसी तयें हाय ! मम अंतरा ॥ ध्रु० ॥

स्पृंति काय पूर्विची । लोपली आजची ।

केविं तव मति रची । कल्पना भयकरा ॥ १ ॥

ईश्वरसाक्ष सांगतो कीं, भलतीं भावना माझ्या मनांत मुळींच आली नाहीं ! कां कुणाला ठाऊक ? मला जरा—अगदीं नाहींच म्हणेनास—जरा चोरट्यासारखं मात्र झालं !

शरदू : आतां माझ्यापासून कांहीं चोरून—स्वतःपासून कांहीं चोरून ठेवूं नका !

(राग—जीवनपुरी; ताल—त्रिवट. चाल—पिहवा जागो रे०)

खर विषा दाहाया हृदया या कां वर्षितां ॥ ध्रु० ॥

जें स्रवत सुधा । वदन हें सदा । हलाहला तें वमते आतां ॥ १ ॥

माईसाहेब, होऊं नये तें झालं ! आज माझा आधार तुला ! माझे बाबा वारले तेव्हांपासून दादांनीं मला संभाळली ! त्या दिवशीं दादानं—माझं नशीबच फुटलं हो ! तिथून तुम्हीं मला संभाळलं ! आज देवानं माझ्यावर अशी वेळ आणली ! माईसाहेब, इतके दिवस या जगांत तुम्ही माझ्याजवळ बापासारखे उभे होतां ! तुमच्या जिवावर मी निर्भयपणानं नागत होते ! आणखी आज असं—माईसाहेब, बाबा वारले त्या वेळीं मला कळत नव्हतं म्हणून मी रडलें नाहीं ! तेवढ्यासाठीं आज देवानं तें संकट माझ्यावर पुन्हा आणून मला जाणतेपणानं रडायला लावलं ! आज मी पोरकी झालें !

(राग—बेहागडा; ताल—त्रिवट, चाल—चरावत गुण्यां०)

जगीं हतमागां । सुखिं चिर असुख ॥ ध्रु० ॥

जनकें त्यजितां । लोभे दुसरा ।

ये विनाश त्या । माते जधिं विधि विमुक्त ॥ १ ॥

रामलाल : शरद, काय हें वेढ्यासारखं करतेस ? तुसता माझा हात—तुझ्या मानलेल्या बापाचा—तुझ्या अंगाला लगतांच—

शरद : नाही हो ! रामलाल, हा बापाचा हात नाही ! मुलीला बापाचा हात अगदी आईच्या हातासारखाच—जरासा रांकट—देवाच्या पाषाण-मूर्तीच्या हाताइतका रांकट असतो ! तुमचा हात बापाचा हात नव्हता ! हा पुरुषाचा हात होता ! मुलीच्या दृष्टीला बाप पुरुषासारखा दिसत नाही ; तर देवासारखा निर्विकार दिसतो ! बापासमोर मुलगी मोकळेपणानं वागते ! आज माझा तो मोकळेपणा नाहीसा झाला ! आज माझे वडील मला अंतरले ! आज तुम्ही माझ्यासमोर तरुण पुरुष म्हणून उभे आहांत आणि मी तुमच्यासमोर तरुण स्त्री म्हणून उभी आहे ! स्त्रीनं पुरुषासमोर वागतांना सावधगिरीनं राहायला पाहिजे. भाईसाहेब, आजपर्यंत तुमच्या जिवावर जगांतल्या पुरुषांत मी सुरक्षितवृत्तीनं वाचवत आले ! आज माझा संभाल करण्याची जबाबदारी माझ्यावर येऊन पडली ! भाईसाहेब, मी आतां विश्वासानं कुणाच्या तोंडाकडे पाहू हो !

रामलाल : काय ? एवढ्यानंमुद्धां तुझा माझ्यावरचा विश्वास उडाला ?

(राग—वसंत; ताल—त्रिवट. चाल—जपिणे नाम जाकांजी०)

गणिसि काय खल मातं, अलंकार केवळ कुजनांतं ।

न विश्वासलत्र योग्य जयाते ॥ ध्रु० ॥

वद का स्मरसी निरसहवासी ।

घडली कृति अनृचित या हतिं ।

जनकधर्म कधी त्याजि काय सुते ॥ १ ॥

शरद : एका क्षणांत उभ्या जन्माचा विश्वास उडाला ! भाईसाहेब, यायकांच्या मनांत धास्ती वनायला वेळ लागत नाही ! पदराच्या वाऱ्यानंमुद्धां यायकांचं हृदय हादरायला लागतं !

(राग—गरुडध्वनि; ताल—त्रिवट. चाल—पद्मप्रसंगी २५०)

ललनामना नच अघलवशंकर अणदि महते कदा ॥ ध्रु० ॥

सृजनि त्याच्या विधि तल घे विमल प्रकृतिमी पुण्य परम ॥ १ ॥

भाईसाहेब, जातं मी आतां. माझ्यानं तुमच्यासमोर उभे राहवत नाही !

रामलाल : थोच शरद, आण तो ' रघू ' इकडे ! त्यांतले चार श्लोक वाच म्हणजे झालेल्या प्रकाराबद्दल तुझ्या मनाला अंमळ विमर पडेल !

शरद : आतां वाचणं नको, कांहीं नको ! कांहीं केल्या माझ्या मनांतली भीति

आम्हीं घोंड्यासारखें जवळ बसून ही डोळेफोड करायची ! माझ्या जिवाला काय वाटत असेल बरं ?

सिंधू : गीताबाई, आमच्यासाठी तुम्ही थोडे का करता आहांत ? उभा गांव पायांवाऱ्यां घालून छापण्यांतून हे कागद मोडायचं काम घेऊन येतां, हे तुमचे थोडे का उपकार आहेत ? असं कोण कुणासाठी स्वपत असतं ?

(रंग-पहाडी-गज्जल; ताल-धुमाळी. चाल-दिलके तु हान०)

मज जन्म देइ माता । परि पोशिलें तुम्हीं ॥

निजकन्याका गणोनी । न कांहीं केलें कमी ॥ ध्रु० ॥

उपकार जे जहाले । हिमादितुंगये ।

शत जन्म घेऊनी ते । फेडीन काय मी ॥ १ ॥

सदया मनासि ठेवा । अपुल्या अर्थे सदा ।

उपकारबद्ध तनया । तुमचीं पर्दे नमी ॥ २ ॥

गीताबाई, असं काम रोज कुटून आणलंत म्हणजे किनेई तुमचे डोंगरापवटे उपकार होतील आमच्यावर.

गीता : तं पण समाधान गेल्या देवानं ठेवलं नाही ! आज काम आणायसाठी सारा गांव हिंडलें; पण कुटल्याच कारखान्यांन काम मिळालं नाही ! पायसा म्हणे लढाईमुळं कागदाचा तुटवडा पडला आहे, अज म्हणून कामन मिळत नाही मुर्झी !

सिंधू : आतां कसं बरं करायचं पुढं ?

गीता : त्याच विचंचनेत मी पडले-आहे कालपासून ? कुडें कुडें काम म्हणून कसं तं नाही ! देव अगदीं अंतच बघायला बसला आहे जसा !

सिंधू : गीताबाई, आपलं दैव खोटं; देवाला काय वांकडे लावायचं तिथे ? बरं, छापण्यांतलं नसूं दे मेलें ! दुसरं कसलं काम नाही का मिळण्यासारखं कांहीं ?

गीता : दुसरं कसलं बरं काम पाहावं ?

सिंधू : कुठलं कां असंना, आपलं घरांतल्या घरांत होण्याजोगं कांहीं काढा म्हणजे झालं ! काय बरं बघालं ? हो गडं, दळण नाही का कृणाकडचं मिळायचं ? तं आपलं बरं, घरच्या घरीं करायला—

गीता : अगज्जाई, दळण ? बाईमाहेच, भलतंच काय सांगितलंत तें ?

सिंधू : त्यांत काय झालं एवढं नपापायला ' भशा कां बघतां आहां !

सुधाकर : (स्वगत) सिंधू, सिंधू, कोणत्या देवानं तुला बोलयल्या शिकवलं तें ?

गीता : मोलानं दळण्याचं काम का तुमच्यासारख्यांनीं करायचं ? नक्कोट-

नारायण तुमचे वडील, लक्ष्मीशीं सारीपाट खेळण्यांत तुमचा जन्म गेला; आणखी आतां हें काम करायचं ?

सिंधू : हं ! अर्ध्या डावावरून लक्ष्मी उठून गेली आणि आपल्या हातीं कवड्या राहिल्या ! आपला हातगुण, त्याला कोण काय करणार ? दोनप्रहर टळायला तर पाहिजे ? ज्यांचे ते बघायला समर्थ का नव्हते ? पण देवघरीं चोरी केलेली; त्यानं असं मनीं योजलं ! एरवीं हीस का होती कुणाला ?

(राग-जोगी-मांड, ताल-दांपचंदी, चाल-पियाके मिलनेकी०)

कुणासि निंदुं मी काय । प्राक्तनीं जरी ।

घडिघडि रोदन माझ्या लिहीत विधाता ॥ ध्रु० ॥

संचितभागा । मनुजा भोगाया । ना टळतें कर्षिं हाय ॥ १ ॥

गीता : अहो, दळायचं सोपं का आहे तें ? कुळवाड्यांच्या बायका चांगल्या घड-धाकड, पण त्या देखील उरीं फुटतात. अन् तुमच्यानं अर्धपोटीं कसं व्हावं तें ?

सिंधू : अहो, उरापोटी करीन कसं तरी झालं ! अर्धपोटीं, नाहीं अगदीं रित्यापोटी कंबर कसून आला तो दिवस साजरा करायला हवा ना ? माझं ऐका तुम्ही. खुशाल कुठं दळण मिळालं तर घेऊन या ! अहो, दुसऱ्यासाठीं का करायचं आहे हें ? बघाल ना कुठं ?

गीता : बघेन बापडी ! इलाजच हटला, मग काय करायचं ? बरं बाईसाहेब, आज दोन दिवस सांगेन सांगेन म्हणतें, पण मेली आटवणच भारी घड ! हें बघा, मी सांगेन तिथं याल का ?

सिंधू : कुठं यायचं ? सांगा ना तरी ?

गीता : अमृतेश्वरीं !

सिंधू : तिथं कशाला यायचं ?

गीता : तिथं आज चार दिवस लक्षभोजनं चाललीं आहेत ! चार दिवस तिकडे गेलांत तर गोडाधाडाचे दोन घांस तरी पोटभर मिळतील ! तुम्हांला उपाशीतापाशीं पाहिलं म्हणजे माझ्या किनईं पोट्यांत तटातट तुटतं अगदीं !

[सिंधू तोंड फिरवते व पदरानें ढोळ्यांतलीं आंसवें पुसते.]

सुधाकर : (स्वगत) अरेरे, काय ऐकलं मीं हें ? या उदार मनाच्या पण गरीब कुळींच्या भोळ्या मुलीनं सहजासहजीं सिंधूच्या हृदयाला केवढी जबर जखम केली ही ! धनसंपन्नाची जी कन्या, ज्ञानसंपन्नाची जी पत्नी, तिच्या उपासमारीची दया येऊन या उदार मुलीनं तिला सदावर्ताचा उपदेश द्यावा !

सुधाकरा, काय हा तुझा संसार ! धिक्कार असो तुझ्या व्यसनाला आणि पुरुषार्थाला !

गीता : अगवाई, तुमच्या डोळ्यांना पाणी आलं ? माझ्या बोलण्यातून तुमच्या मनाला इतकं अवघड वाटलं ? मला काय बरं टाऊक ! वाईसाहेब, मी आपली तुमची वेडीपिशी मुलगी आहे; चुकलेमाकले तर मनांत आणून का हो कांहीं ! मी भोळ्या भावानं बोलून गेलं आपली ! पण तुमच्या जिवाला तें लागलं !

सिंधू : (स्वगत) या विचारीचं समाधान केलं पाहिजे. बापडी लागलीच गोरीमोरी झाली (उघड) गीताबाई, नाही बरं वाईट वाटलं मला !

गीता : अशी नाही फसायची मी ! मग डोळे मरून आले असे ?

सिंधू : माझ्याहि मनांतून यायचं होतं. पण हें बघा, असं जुनेर भाड करून चार लोकांत कसं बरं यायचं बाहेर ? म्हणून मला वाईट वाटलं हो !

गीता : हाचीच्या, एवढंच ना ? मी आपली चरकले ! म्हटलं, कुठं बोलायला गेलं कुणाला टाऊक ! मग मांस पातळ आणून देऊं का !

सिंधू : वेड्या तर नाही तुम्ही, गीताबाई ! तुमचं पातळ मला थिटं नाही का व्हायचं ? हें बघा, तें राहूं द्या—त्याविणं कांहीं अडलं नाही. दळणाचं पाहाल ना कुठं जमलं तर ?

सुधाकर : (स्वगत) शाबास, सिंधू, शाबास ! फाटक्या दगड्याचं निर्मित्त पुढें करून माझ्या दारूबाज अश्रूवर पांघरूण घातलंस !

सिंधू : गीताबाई, तुम्ही पुन्हा गप्प बसलां ?

गीता : तुमच्या देवस्वमावाला काय म्हणावं, वाईसाहेब ? साताजन्माच्या पुण्य-कृतींनीं सुद्धा तुमच्या चरणांचं तीर्थ घ्यावं; अन् आमच्या घरच्यासारख्यांनीं तुमच्याबाहेल दारूसारखंच अभद्र—तो देव मेला दडी मारून कुठं बसला आहे का दारूविरूध्द प्यायला आहे ?—एरव्हीं यांच्या जिमा झडून कशा जात नाहीत त्या ?

सिंधू : हं, गीताबाई, आपण वायकांनीं असं बोलवं का ? नवरा म्हणजे देवासारखा—

गीता : हे कसले हो असले देव ! अहो, हे दारूबाज देव आज गटाराच्या गंगेत वाहायचं तर उद्यां आणखी कुठं लोळायचं !

सिंधू : गीताबाई, गप्प बसा अगदी ! असं तांडाला येईल तें बोलूं नये. देवा-ब्राह्मणांनीं दिलेला नवरा कसा कां असेना—

(राग—पहाडी—गञ्जल; ताल—कवाली. चाल—खडा कर०)
 असे पति देवचि लखनांना । तयांसि अन्य भावना ना ॥
 स्पर्शमणि वनितामन साचें । करित जें कांचन लोहाचें ॥
 स्वपतिच्या अंगिच्या दोषां । गणिति गुण मधुर आर्ययोषा ॥
 तयासह नरकयातनांला । स्वर्गसुख मानि समजाति अबला ॥
 असे जो प्रस्तर जननयनीं । गणां ला ईशचि तद्रमणी ॥
 वरुनि ला या देवानिकटीं । ईशपद लभति सपति अंतीं ॥ १ ॥

गीता : देवानंच मुळीं आतांशा लाज सोडल्यासारखी दिसते ! बाईसाहेब,
 तुमचीं लुगडीं धुवायला सांगा—एकदा सोडून सात वेळां धुईन—पण एवढ्या
 गोष्टींत नका माझ्या तोंडाला हात देऊं ! असले नवरे जाळायचे का आहेत ?
 यांच्या अकला चुलींत का जातात ? मेल्या एकाच्या अंगीं वकूब नाही काडीचा
 अन् हे म्हणे देव ! या देवांची नित्यनेमानं खेटरांनीं पूजा करायला हवी !
 तो देव हातीं सांपडता किंई तर तुमच्यापुढं उमा करून, चांगला कान पिळून
 त्याला हडसून खडसून विचारलं असतं, कीं या माउलीकडे नीट एकदांचा डोळे
 फोडून पाहा अन् मग सांग, कीं पोराबाळांनीं भरल्या घरांत अशी ओतायला
 का दारू केली आहेस ? बाईसाहेब, तुम्हांला येतो माझा राग; पण मी आहे
 आपली सरळ ! तुम्ही अशा सीतासावित्रीसारख्या, तुमची काय ओज ठेविली
 आहे हो दादासाहेबांनीं ? चांगले शिकले सवरलेले ! पण यांचं सारं शहाणपण
 बाटलींतून जन्माला यायचं, उकिरळ्यावरच्या अमंगलानं यांचं उष्टावग व्हायचं
 आणि तिसऱ्या कुठल्या मसणवटींत—जाऊं दे मेलं, माझ्या तोंडाला नाही
 सुमार ! बाईसाहेब, तुमच्याकडे पाहिलं म्हणजे माझ्या जिभेला आपला फांटा
 फुटतो ! सांगा बंधू, काय केलं हो यांनीं तुमच्यासाठीं ? कधीं गोळाभर अन्न
 घातलं तुम्हांला वेळेवर, का बोटभर चिंधी आणली धडोतीसाठीं ? अष्टौप्रहर
 बाटलींत बुड्या मारूनच बसल्या ना यांच्या मोठाल्या बुद्ध्या ! हे हो कसले
 देव ? अहो हे शेंदूरकमी देव, निव्वळ दगडघोंडे ! आणि यांच्यावरचा शेंदूर
 पिऊन मुळमुळ रडत बसायचं ! राणीचं राज्य झालं आहे ना म्हणतात
 आतांशा ! मग राणीच्या या राज्यांत बायकांचे कां असे पिंडवडे निघतात हे ?
 मला कुणीं राज्य दिलं तर मी सऱ्या बायकांना सांगून ठेवीन कीं, नवरा दारू
 पिऊन घरीं आला तर खुशाल त्याला दाव्यादोरखंडानं गोळ्यांत नेऊन बांधीत
 जा ! नवरा म्हणे देवासारखा ! अशानं तर नवरेपणाचे देव्हारे माजले !
 दारू पितो तो कसला हो नवरा ? माणसांत देखील जिंमा व्हायची नाही त्यांची !

सिंधू : गीताबाई, आपण कशाला जीम विटाळून आपला धर्म सोडायना ! हे वया, बाळ भुकेला झाला असेल; थोडे दूध-(मागे पाहून स्वगत.) अगवाई ! इथे उभे असायचं ? गीताबाईचं बोलणं सारं ऐकायचं झालं वाटतं ? (उषड) गीताबाई, जा बरं. दूध घेऊन येतां ना ?

[तिला खूप करते.]

गीता : (पाहून) अगवाई ! दादासाहेब इथंच होते वाटतं ? आणखी माझ्या जिभेची सारखी टकळी चालली होती !

सिंधू : (हळूच) चला आंत, मांडे देतं दुधाला अन् तेवढं दळणाचं विसराल बरं का ? चला.

[त्या जातात. सुधाकर पुरे येतो.]

सुधाकर : (स्वगत) सिंधू, इतक्या थोरपणानं, गीतेला बोलती बंद कां केलीस ? दारूच्या धुंदीनें बहिरून निजलेला माझा जीव तुझ्या नाजूक बोल-फुलांनीं कसा जागा होणार ? त्याच्यावर गीतंच्या तोंडचा दगडधोंड्यांचा असा निष्ठुर माराच व्हायला पाहिजे ! गीतेचा एक एक बोल जिवाला चावकाच्या फटकांच्याप्रमाणं लागत होता ! सिंधू, नवऱ्याच्या पोटांत दडी धरून बसलेल्या या दारूची तुम्ही कदर केलीत म्हणून सांबाच्या पिडीवर बसलेल्या विंचवाच्या नांगीप्रमाणे ती तुम्हां सर्वांना भजत छेडते आहे ! सुधाकरा, चांडाळा, दारूच्या दुष्ट नादानं केवळ पशु बनून या देवतेची काय विटंबना केलीस ही ! तुझं सारं शहाणपण गेलं कुठं ? ब्राह्मणजातीच्या उच्चत्वाला मीं लाथ मारली, विधवेची जबाबदारी झुगारून दिली आणि एखाद्या पातित-प्रमाणं मीं दारू प्यायला लागलों ! अरेरे ! ही पाहा सिंधू आली. ज्या तोंडानं मी दारू प्यालं तें हें तोंड या देवीला कसं दाखवूं ?

[तोंड झांकून रडतो. सिंधू जवळ येऊन उभी राहते.]

सिंधू : काय बरं असं ? गीताबाई आपल्या फटकळ तोंडाच्या आघेत ! त्यांचं बोलणं असं मनावर घेऊं नये !

सुधाकर : सिंधू, मीं आजपासून दारू पिणं सोडलं !

सिंधू : (आनंदानं) खरंच का हें ?

सुधाकर : खरं, अगदीं खरं ! आजपासून दारू पिणं सोडलं; कायगाचं सोडलं !

सिंधू : अहाहा ! असं झालं तर तेवच पावला !

(राग-मैत्री; ताल-केव्हा. चाल-ना मोरी ननदी.)

प्रभु अजि गमला मनीं तांयला ॥ धु० ॥

कोपे बहु माझा । तो प्रभुराजा

आतां हांसलीं । मनीं तोषला ।

मृतचि हृदय होतें नाथ, हें पूर्ण झालें ।

परि वचनसुधेनें त्यासि जीवंत केळें ॥

अमृतमधुर शब्दा त्या पुन्हा ऐकण्यातें ।

श्रवणिं सकल माक्षी शक्ति एकत्र होते ॥ १ ॥

हें पाहा, आपल्या पायांवर मस्तक ठेवून मागणं मागतें कीं, शुभघडीचा हा निश्चय कधींकाळीं विसरूं नये.

[त्याच्या पायां पडते. तो तिला उभी करतो.]

सुधाकर : सिंधू, सिंधू, काय करतेस तूं हें ? माझ्या पायांवर मस्तक ठेवतेस ? या सुधाकराच्या ? - या दारूबाज सुधाकराच्या ? - ज्यानं आपल्या विद्येला, शानाला, नांवलौकिकाला, दारूच्या पेल्यांत बुडविलं, त्या सुधाकराच्या ? सिंधू, मीं दारूच्या व्यसनानं काय करायचं ठेवलं आहे ? वडिलांच्या पुण्याईला, ब्रह्मकुलींच्या पवित्रतेला, दारूनं तिलांजलि दिली ! तुझ्यासारख्या देवीची अशी विटंबना केली ! ज्या तुझ्या बापाच्या घरीं रोज सदावर्तें चालावीं त्या तुला घांसभर अनाला अशी महाग केली, कीं गीतेसारख्या मुलीनं तुझ्यावर दया करावी आणि तुला सहस्रभोजनाचा रस्ता दाखवावा ! लहानपणीं बहुला-बाहुलीच्या लमांत चिमुकला अंतरपाट धरण्यासाठीं तूं बेदरकारपणानं पैठणीच्या घांटेच्या केल्या असशील; त्या तुला आज फाटक्या कपड्यांमुळं बाहेर जाण्याची पंचाईत पडावी ! तुझ्या बापाच्या घरीं खेळतांखेळतां ओंजळीच्या बैरणीनं तूं जात्यांत मोतीं भरडले असतेस तरी कुणाला त्याचं कांहीं वाटलं नसतं; त्या तुझी मीं अशी दशा करून टाकली, कीं, पोटासाठीं आंसवांचीं मोतीं वेरून तुला मोलाचं दळण करणं भाग पडावं ! पंचपतित्रतांनीं पुण्यसंपादनासाठीं प्रत्यहीं तुझी पूजा करावी अशी तुझी पवित्र योग्यता ! त्या तुझ्या अंगाला तळिरामासारख्या नरपशूनं स्पर्श केला ! ज्या दीनदुबळ्या परंतु पवित्र वैधव्याला पाहून देवांनींसुद्धां मार्गांतून बाजूला सरून मार्ग टावा, त्या वैधव्यांत पडलेल्या निचाऱ्या शरदचीहि मीं विटंबना करविली ! तोच हा पातक्यांतला पातकी सुधाकर ! त्या माझ्या पायांवर तूं मस्तक ठेवतेस ? त्या-पेक्षां लायेसरशीं मला दूर नरकांत कां लोटून देत नाहीस ? सिंधू, गीतेनं खोटं काय सांगितलं ? भक्त्या भावभक्तीनं माझ्यासारख्या दगडाची देवपूजा तूं कशाला करीत बसलीस ? तुझा नवरा होण्याला मी पात्र आहे का ? बाबा-

साहेब, आपण सर्वस्वी फसून या रत्नाला दाखत बुडविलं ! पण आपणांला तरी आधी काय ठाऊक, कीं ब्राह्मणकुळांतला हा विद्यासंपन्न सुधाकर, पुढं असा दारूबाज दिवटा निघणार आहे म्हणून ! तक्षकाल मारण्यासाठी अस्तिकानं त्याला पाठीशी घालण्याच्या इंद्रदेवतेलाहि आगीत उडी टाकण्याला आमंत्रण केलं, त्याप्रमाणं या दारूच्या व्यसनाला घराबाहेर घालविण्यासाठी तुझ्यासारख्या साध्वीनीसुद्धां, या व्यसनाला पोटांत थारा देणाऱ्या पतिदेवतेला लायेनं घराबाहेर हांकललं तरच आजच्या संभावित समाजांतून हे दारूचं व्यसन हद्दपार होईल !

सिंधू : ऐकलं का ? आतां मी नाहीं असं विडंबित्रं बोलूं घ्यायची ! सोडायची झाली ना आजपासून ? मग आतां गेल्या गोष्टींनीं जीव कशाला कधी करून घ्यायचा ? गेलं तें गंगेला मिळालं ! एकदां मनाचा निग्रह करून टाकला तर आपल्याला काय बरं कमी आहे ? अजून सारं सोन्यासारखं होईल. कारायचा ना हा निश्चय कायम ?

सुधाकर : कायम, कायम, अगदीं कायम ! आपल्या बाळाची शपथ घेऊन सांगतो, कीं आजपासून दारू अगदीं वर्ज्य ! वकिलीची सनद गेली तरी हरकत नाहीं; माझ्या चार वजनदार स्नेहांकडून कुठं नोकरीची सोय पाहतो. आतां हा सुधाकर तुझ्या एका शब्दाबाहेर जाणार नाहीं !

सिंधू : अहाहा ! असं झालं तर अमृतेश्वराला लक्ष वाती लावून—लक्ष वाती-चशा काय—पण पंचप्राणांची पंचारती पाजवून ओवाळणी करीन ! आपल्या एका शब्दावरशीं माझ्या आनंदाला त्रिभुवन थोडं झालं आहे आणि आकाश ठेंगणं झालं आहे ! हीं सोन्याचीं अक्षरं कोणाला सांगूं आणि कोणाला नको असं मला झालं आहे ! आधीं आपल्या बाळांच्या चिमुकल्या जीवालाच ही कानगोष्ट सांगते ! [जाते.]

सुधाकर : (स्वगत) चिरकालीन निराशेत झालेला हा हिचा ब्रह्मानंद मला कोणता उत्साह देणार नाहीं ?—

(राग—खमाज; ताल—त्रिवट. चाल—दखोरी गड गड०)

देतसे बहु उत्साह मना

विमल हिचा हर्षातिरेक नवचि जीवना ॥ ध्रु० ॥

निर्नल संगल पावन पुण्यद । जें त्रिभुवर्नि ।

तदभवन सतीमिन । प्रसाद त्याचा जनि करि न काय ॥ १ ॥

[सिंधू मुलाला घेऊन येते.]

सिंधू : बधितलं का या लत्राडालसुद्धां हे ऐकून कसं हंसं येतं आहे तें ? बाळ,
पुन्हा आपल्याला सोन्याचे दिवस लामणार बरं !

(राग-पहाडी; ताल-कवाली. चाल-तारि विडेल०)

स्वस्थ कसा तूं ? ऊठ गव्या । शर्णि टाक उव्या ॥ ध्रु० ॥

नकळे का वर्षे । घन सुभेचा, छत्रव्या ? ॥ १ ॥

सरले अजि सारे । कुदिन अपुले, बगव्या ॥ २ ॥

बाळ, अजून तूं इतका लहान कां बरं राहिलास ? ही आनंदाची गुढी घेऊन
बात्रांकडे, भाईंकडे, तुला दुडदुडा धांवत जायला नको का ? पुन्हा पुन्हा काय
विचारतोस मलाच ? तिकडे विचारीनास ? ऐकलं का, याला एकदां आपल्याच
तोंडानं सांगायचं बरं !

सुधाकर : बाळ, तुझी शपथ घेऊन सांगतो कीं, या सुधाकरानं आजपासून दारु
कायमची सोडली, अगदीं कायमची सोडली !

[दोघेंहि मुलाचा मुका घेऊं लागतात. पडदा पडतो.]

प्रवेश तिसरा

[स्थळ-बॅडगार्डन. पात्रे-सुधाकर व नंतर इतर मंडळी.]

सुधाकर : काय चमत्कारिक माझी स्थिति झाली आहे ! लहानपणापासून या
बागेची शोभा माझ्या पुऱ्या ओळखीची; पण आज तिच्याकडे नव्यानं
पाहिल्यासारखं वाटतं. सुंदर परंतु निर्दोष वस्तूकडे पतित मनाला ओशाळे-
पणामुळं उघड्या डोळ्यांनीं पाहण्याचा धीर होत नाही ! अगदीं लहानपणीं
एका इंग्रजी गोष्टीत वीस वर्षांच्या अखंड शोपेंतून जागा झालेल्या एका
मनुष्याची प्रथम जगाकडे पाहतांना जी विचित्र मनःस्थिति वर्णिली आहे,
तिचं आज मला अनुभवानं प्रत्यंतर पटत आहे. या बागेकडेच काय, पण
एकंदर जगाकडेच पाहतांना माझ्या दृष्टींतला हा भितरा ओशाळेपणा कमी होत
नाहीं. दारूसारख्या हलक्या वस्तूच्या नादानं ज्या सोज्ज्वल समाजांतून,
प्रतिष्ठित परिस्थितींतून, बरोबरीच्या माणसांतून—अगदीं माणसांतूनच—मी
उठलों, त्या जगांत हे काळं तोंड पुन्हा घेऊन जातांना मला चोरट्यासारखं होतं
आहे. या सुंदर जगांत माझी जागा मला पुन्हा मिळेल का ? अजून तोंडाला

दारूची दुर्गधी कायम असतांना माझ्या पूर्वाश्रमींच्या जिवल्या बंधूंना माझी तोंडओळख तरी पटेल का ? अजून दारूच्या घुंटीनं अंधुक असलेल्या माझ्या दृष्टीला माझी हरवलेली जागा हुडकून काढतां येईल का ? हजारों शंकांनी जीव कासावीस होऊन उदार सज्जनांच्या समोरसुद्धां आश्रयासाठी जाण्याची माझ्या चोरट्या मनाला हिंमत होत नाही. फार दिवस परक्या ठिकाणी राहून परत आलेल्या प्रवाश्याला आपल्या गांवांत हिंडतांना किंवा विछान्यांत फार दिवस खितपत पळून आजारांतून उठलेल्या रोम्याला आपल्या घरांतच फिरतांना असाच अपुरा नवेपणा वाटत असतो खरा; पण पहिल्याला प्रिय-जनांच्या दर्शनाची उलंका आणि दुसऱ्याला पुनर्जन्माच्या लामाचा निर्दोष आनंद, जो पवित्र धीर देतो, तो घाणेरड्या व्यसनानें दुबळ्या झालेल्या पश्चात्तापाला कोटून मिळणार ? आज अजून कोणीच कसं फिरकत नाही ? (पाहून) अरेरे, हे लोक या वेळीं कशाला इयं आले ? दारूच्या खाणाखुणा अजून अंगावर आहेत. अशा स्थितीत निर्व्यसनी जगांत जावत नाही म्हणून मद्यपानाच्या स्नेहांतल्याच ज्या वजनदार लोकांनी अडल्या वेळीं मला साहाय्य देण्याचीं वारंवार वचनें दिलीं, त्यांची भेट घेण्याच्या अपेक्षेनं मी इयं आलों तों माझ्या गतपातकांचीं हीं मूर्तिमंत पिशाचं माझ्यापुढें दत्त म्हणून उभी राहिलीं !

[शास्त्री व खुदाबक्ष येतात.]

शास्त्री : शाबास, सुधाकर, चांगलाच गुंगारा दिलास ! तुला हुडकून हुडकून यकऱें ? अखेर म्हटलं, मध्येच तंद्री लागून कुठं समाधिस्य झालास की काय कोण जाणे !

खुदाबक्ष : सगळ्या बैठका, आखाडे पायांखालीं घातले. चुकला फकीर मशिदींत सांपडायचा म्हणून सारे गुत्तेदेखील पालथे घातले !

शास्त्री : गुत्तेच पालथे घातले; त्यांतल्या बाटल्या नव्हेत !

खुदाबक्ष : अरे यार, सान्या गटारांचासुद्धां गाळ उपसला; पण तुझा कुठें पत्ता नाही !

शास्त्री : बरं खांसाहेब, आतां उगीच वेळ घालवूं नका. सुधाकर, तळिरामाचा आजार वाढत चालल्यामुळं त्याच्यामोंवतीं आळीपाळीनं पहान्यासाठीं जागता ससा बसवायचा आहे. तेव्हां त्याचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठीं आपल्या मंडळाची खास बैठक बसायची आहे, म्हणून लवकर क्लृप्त चला.

सुधाकर : तळिरामाचा प्राण जात असला तरी आतां मला क्लृप्तं यायचं नाही !

खुदाबक्ष : असा वेतागलास कशानं ? बैठक नुसतीच नाही !

सुधाकर : एकदा सांगितलं ना मी येणार नाहीं म्हणून ? आजच नाहीं, पण मी कधीच येणार नाहीं !

सुदाबक्ष : वः ! तूं नाहीस तर बैठकीला रंग नाहीं ! बर्फावांचून विहस्कील तशी तुझ्यावांचून मजलशील मजा नाहीं !

सुधाकर : काय, कसं सांगूं तुम्हांला ? मीं दारू पिणं सोडलं आहे !

दोषे : काय ? सोडलं आहे ? यानंतर ?

सुधाकर : हो, यानंतर !

शास्त्री : काय मलतंच बोलतोस हें ? दारूच्या धुंदीतसुद्धां तूं असं कधीं बरळला नाहीस ! मद्यपान सोडून करणार काय तूं ? अरे वेड्या, एकदां एक गोष्ट आपली म्हणून जवळ केल्यावर पुढं अशी बुद्धि ? अरे—“ स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ! ” काय खांसाहेब ?

सुदाबक्ष : बराबर बोललांत ! अरे दोस्त, ‘ अपना सो अपना ! ’ चल, हें वेड सोडून दे.

[सुधाकर कांहींच बोलत नाहीं.]

शास्त्री : चला, खांसाहेब, तापलेली काच आपोआप थंड पडूं द्यावी हें उक्तम ! निवविण्यासाठी पाणी घातलं कीं, ती एकदम तडकायचीच ! हा या घटके-पुरताच पश्चात्ताप आहे. स्मशानवैराग्यामुळं डोक्यांत घातलेली राख फार वेळ टिकायची नाहीं. जरा धीरानं घ्या, म्हणजे आपोआपच गाडं रस्त्याला लागेल. सुधाकरा, आम्ही तर जातोच; पण तूं आपण होऊन क्लृप्तांत आला नाहीस तर यज्ञोपवीत काढून ठेवीन, हें ब्रह्मवाक्य लक्षांत ठेव !

[शास्त्री व सुदाबक्ष जातात.]

सुधाकर : (स्वगत) दारूच्या गटारांत या पामर कीटकांच्या बरोबर आजपर्यंत मी वाहात आलों ना ? पण यांना दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? जळलेला उल्का मार्तीत मिसळून दगडाधोड्यांच्या पंक्तींत बसतो याचा दोष त्याच्या स्वतःच्याच अधःपाताकडे आहे. जाऊं देत ! यांच्याबद्दल विचार करण्याइतकी सुद्धां-तसंहि नाहीं-या दोघांचीं सारीं विशेषणं माझीं मलाच लावून घेतलीं पाहिजेत—माझी अशी दशा न्हायला—अरेरे ! किती भयंकर दशा ! तिची कल्पनासुद्धां करवत नाहीं. बुद्धिमत्तेच्या तीव्र अभिमानामुळं बहुतांशी बरोबरीच्या माणसांच्यासुद्धां हातांत हात मिळविण्याची ज्यानं कधीं कदर केली नाहीं, तो मी आज दारूच्या समुद्रांतून बाहेर निघण्याकरतां त्याच समुद्राच्या कांटावर बसलेल्या नालायक माणसांच्या पायांचा आधार मिळविण्यासाठीं आशेनं धडपडतो आहे. (एक गृहस्थ-येतो.) सुधाकरा, या क्षुद्र मनुष्याला प्रसन्न

करून घेण्यासाठी आशाळभूत दृष्टीनं तोडावर गरिबीचं कंगाल हंसू आणून कृत्रिमपणानं पदर पसरायला तयार हो ! (त्याला नमस्कार करतो; तो गृहस्थ नमस्कार न घेतां निघून जातो—स्वगत.) अरेरे ! निर्दय दुर्दैवा, सुधाकराच्या स्वाभिमानाला ठार मारण्यासाठी या बेपर्वाईच्या हत्याराखेरीज एखादा सौम्य उपाय तुझ्या संग्रहीं नव्हता का ? आरंभी या शेवटच्या शस्त्राची योजना कशाला केलीस ? [दुसरा गृहस्थ येतो.]

दुसरा गृहस्थ : (सुधाकराला पाहून स्वगत) काय पीडा आहे पाहा ! हें अवलक्षण कशाला पुढं उभं राहिलं ? या भिकारळ्या दारूबाजाबरोबर उघडपणें बोलतांना जर कुणी पाहिलं तर चारचौघांत अंगावर शितोडे उडायचे ! आतां ही पीडा टाळायची कशी ? मांजर आडवं आलं तर तीस पावलं मागं फिरावं, विधवा आडवी आली तर स्वस्थ बसावं, पोर आडवं आलं तर कापून काढावं, पण असं आपलंच पाप आडवं आलं तर कशी माघार घ्यावी याचा कुठल्याहि शास्त्रांत खुलासा केलेला नाही. चार शब्द बोलून वाटेंतला धोंडा दूर केला पाहिजे. (सुधाकर त्याला नमस्कार करतो. त्याला नमस्कार करून व कोरडे हसून) कोण सुधाकर ? अरे वः ! आनंद आहे ! [चाईनं जाऊं लागतो.]

सुधाकर : रावसाहेब, आपल्याशीं जरा दोन शब्द—

दुसरा गृहस्थ : सध्यां मी जरा गडबडीत आहे—हे दादासाहेब गेले—

[जातो.]

सुधाकर : (स्वगत) याच्या पाजी संभावितपणापेक्षां पहिल्यानं केलेला उघड अपमान पुरवला. उभ्या जगानं प्रामाणिक हंसण्यानं माझा तिरस्कार केला असता तरीसुद्धां याच्या हरामखोर हसण्यानं माझ्या हृदयाला जसा घाव बसला तसा बसला नसता. (पाहून) हा तिसरा प्रसंग आहे. कांहीं हरकत नाही. एकीमागून एक अपमानाच्या या सर्व पायऱ्या चढून जाण्याचा मी मनार्शी पुरता निर्धार केला आहे.

[तिसरा गृहस्थ येतो. एकामेकांना नमस्कार करतात.]

तिसरा गृहस्थ : कोण तुम्ही ? काय नांव तुमचं ? कुठं तरी पाहिल्यासारखं वाटतं—

सुधाकर : दादासाहेब, माझं नांव सुधाकर.

तिसरा गृहस्थ : सुधाकर !—नांवसुद्धां ऐकल्यासारखं वाटतं. काय म्हणालांत ?

सुधाकर नाही का ?

सुधाकर : दादासाहेब, इतकं विचारांत पडण्यासारखं यांत कांहींच नाही.

आपल्या माझ्या अनेक वेळां गांठी पडल्या आहेत. आर्यमदिरामंडळाच्या बैठकीत आपण बंधुभावानं संकटकाळीं मला साहाय्य करण्याचीं कित्येकदां वचनं दिलीं आहेत. दादासाहेब, आज मी खरोखरी संकटांत आहे आणि म्हणूनच त्या वचनांची आठवण देण्यासाठीं —

तिसरा गृहस्थ : बेशरम मनुष्या, मळत्या गोष्टींची मळत्या ठिकाणीं आठवण करून घ्यायची तुला लाज वाटत नाही ? मूर्खा, पहिल्यानं मीं तुला न ओळखल्यासारखं केलं होतं तेवढ्यावरूनच तूं सावध व्हायला पाहिजे होतंस ! दारूच्या बैठकीत दिलेलीं वचनं, केलेल्या ओळखी, हीं सारीं दारूच्या फुटलेल्या पेल्याप्रमाणं, खान्यांतल्या खरकट्याप्रमाणं, तिथल्या तिथं टाकून घ्यायच्या असतात. काळोखांतली दारूबाज दोस्ती अशी उजेडांत उजळमाण्यानं वावरूं लागली तर तुझ्याप्रमाणंच माझीहि वेअन्न भरचवाट्यावर नाचायला लागेल. दारूचाजीसारख्या हलक्या प्रकारांत आमच्या बरोबरीच्या लोकांची मदत मिळत नाही, एवढ्यासाठींच आम्हां थोराभोठ्यांना तेवढ्यापुरतंच तुझ्यासारख्या हलकटांत मिसळावं लागतं ! पण तें अगदीं तेवढ्यापुरतं असतं. पायखान्यांतला पायपोस कोणी दिवाणखान्यांत मांडून ठेवीत नाही. थोराभोठ्यांच्या मैत्रीच्या आशेनं तुझ्यासारखे कंगाल दारूबाज मुद्दाम या व्यसनारीं सलगी करतात, हें आम्हांला पहिल्यापासून ठाऊक असतं. चल जा. माझ्यासारखा आणखी कोणाला अशा संकटांत पाडूं नकोस. [जातो.]

सुधाकर : (स्वगत) दुर्दैवा, सुधाकराच्या निर्लज्जपणांत अजून थोडी धुगधुगी आहे. (चवथा गृहस्थ येतो—नमस्कार होतात.) रावसाहेब, मला आपल्याशीं दोन शब्द बोलायचे आहेत. माझं नांव सुधाकर ! माझा चेहरा आपल्याला कुठं तरी पाहिल्यासारखा वाटत असेल, पण खरोखरी पाहतां तो आपल्या पूर्ण परिचयाचा आहे.

चौथा गृहस्थ : सुधाकर, असं तीव्रपणानं बोलायचं काय कारण आहे ? तुम्ही आम्हांला पाठच्या भावासारखे आणि आम्हांला हें बोलणं ?

सुधाकर : उतावेळपणानं आपल्या उदार मनाचा उपमर्द केल्याची क्षमा करा. पण मला आतां मिळालेल्या अनुभवाच्या औषधाचा कडवटपणा अजून माझ्या तोंडांत घोळत आहे. प्रसंगांत संपडलेल्या आपल्या जिवल्या मित्राचं नांव आठवत नसलं म्हणजे आपल्या सोईसाठीं त्याला नांव ठेवायला सुरुवात करावी, हा जगांतला राजमार्ग आहे. ओळखीचा चेहरा पटत नसला, म्हणजे इतका चिकित्सकपणा दाखवावा लागतो, कीं हुंडीवरची सही पटवून

घंतांना पेढीवरच्या कारकुनानंमुद्दां तो कित्यादाखल पुढं ठेवावा. पण जाऊं या. तुमच्यासारख्या सत्पुरुषाला हें एकविणं असभ्यपणाचं आहे. रावसाहेब, मी आज विल्क्षण परिस्थितीत आहे. मला एखाद्या नोकरा पाहिजे ! अतिशय काकुळतीनं आपणांजवळ एवढी भीक—रावसाहेब, अगदी पदर पसरून भीक मागतो की, कुठं तरी एखाद्या नोकरा मला लावून या; म्हणजे तीन जीवांचा—

[कंठ दाटून येतो.]

चौथा गृहस्थ : तुम्हांला नोकरा—सुधाकर—तुम्हांला आम्ही नोकरा काय पाहून घायची ? तुमची विद्वत्ता, तुमची हुशारी, तुमची लयकी—

सुधाकर : माझ्या लयकीबद्दल कशाला या थोर कल्पना ? माझी लयकी एखाद्या जनावरापेक्षाहि हलक्या दर्जाची आहे ! पट्टेवाल्याची, हमालाची, कुठळी तरी नोकरा—रावसाहेब, तीन पोटांचा प्रश्न आहे म्हणून पंचाईत ! नाही तर एका पोटासाठी गाढवाच्या रोजमुऱ्यावर कुंभाराचा उकिरडा वाहण्याची—मुद्दां आतां माझी तयारी आहे !

चौथा गृहस्थ : तुम्ही आम्हांला पाठच्या भावासारखे—आम्ही तुमच्यासाठी काय नाहीं करणार ? आहे एक नोकरा—दरमहा पंधरापर्यंतची—

सुधाकर : फार झाले पंधरा—रावसाहेब—

चौथा गृहस्थ : पण ती आहे कंत्राटदाराकडे स्टोर संपाळण्याची. खोरी, फावडी, होय नव्हे—म्हणजे आज पांचपन्नासांचा जंगम माल तुमच्या हातीं खेळायचा आणि—राग मानूं नका. सुधाकर, तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे ! तुमच्याजवळ खोटी भाषा नाही व्हायची—त्या जागी अगदी लयक, सचोटीचा माणूस पाहिजे—हो, एखादा हंटीफंदी भसला आणि त्यानं निशापाण्यासाठी दोन डाग नेले कलालकडे—निदान त्याला जामीन तरी हवाच !

सुधाकर : मग माझ्यासाठी आपण जामिनकी पत्करायला—

चौथा गृहस्थ : आतां काय सांगावं ? सुधाकर, तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे ! तुमच्याजवळ आपलं स्पष्ट बोलायचं—हें व्रथा, तुम्ही बोलूनचाळून व्यसनी, तुमची जामिनकी म्हणजे घोतरांत निखारा बांधूनच हिंडायचं—हो तुम्हीच सांगा—व्यसनी माणसांचा भरंवसा काय च्या ? म्हणून माझं आपलं तुम्हांला हात जोडून सांगणं आहे की, मला या संकटांत—आमच्या पाठच्या भावासारखे तुम्ही—तुम्हांला नाही म्हणायचं जिवावर येतं अगदी—पण तुम्हीच

दुसऱ्या कोणाला तरी—हो, तेंहि खरंच; दुसरं कोण मिळणार ? हो, जाणून-
बुजून कांट्यावर पाय घायचा—मोठं कठीण कर्म आहे ! जग म्हणजे एवढ्यासाठी !
तुम्ही आमच्या पाठच्या भावासारखे ! तेन्हां तुम्हांला उपदेश करायचा
आम्हांला अधिकारच आहे—तात्पर्य काय, कीं दारू पिणं चांगलं नाहीं. दारू
म्हटली कीं, माणसाची पत गेली, नाचक्री झाली ! दरवाज्यांत कुणी उभं
करायचं नाहीं, खऱ्या कळवळ्याचं कुणी भेटायचं नाहीं—सगळे दादा बाबा
म्हणून लांबून बोलतील—पाठचा भाऊ ओळख घायचाच—तुम्ही आमच्या
पाठच्या भावासारखे म्हणून सांगायचं तुम्हांला—सुधाकर, तुम्ही दारू सोडा !
बर, येऊं आतां ? वेळ झाला ! [जातो.]

सुधाकर : (स्वगत) बस ! दुर्दैवाचे दशावतार पाहण्याची आतां माझ्यांत
ताकद नाहीं ! रात्रीं प्यालेल्या दारूची घाण अजून ज्याच्या तोंडाभोंवतीं
घांटाळत आहे, त्यानं मला दारू सोडण्याचा उपदेश करावा ? जोड्याजवळ
उभं राहण्याची ज्याची लयकी नाहीं त्यानं जोड्यानं माझं मोल करावं ? जिथं
कवडी किमतीच्या कंगालांनीं माझी पैजारांनीं पायमल्ली केली, तिथं सद्गुणी
मनुष्याची सहानुभूति मला कशी मिळणार ? दारूबाज दोस्तांनीं लयाडलेलं
हें थोडाड आतां कुणाला कसं दाखवूं ? माझं उपाशी बाळ, काबाडकष्ट उपस-
णारी सिंधू—यांच्यापुढं कोणत्या नात्यानं जाऊन उभा राहूं ? बेवकूब बाप—
नालायक नवरा—मातीमोलाचा मनुष्य—दीडदमडीचा दारूबाज—देवा, देवा,
कशाला या सुधाकराला जन्माला घातलंस, आणि जन्माला घालून अजून
जिवंत ठेवलंस ? मी काय करूं ? कुठं जाऊं ?—या जगांतून बाहेर कसा जाऊं ?
कोणत्या रूपानं मृत्यूच्या गळ्यांत मगरमिठी मारूं ? पण सुट्ट मनालासुद्धां
आत्महत्वेसाठीं मृत्यूच्या उग्र रूपाकडे पाहतांना भीति वाटते. मग दारूबाज
दुबळ्या मनाला एवढं धैर्य कुठून येणार ? दारूबाजाच्या ओळखीचं मृत्यूचं
एकच रूप म्हणजे दारू ! तडफडणाऱ्या जीवाच्या जांचण्या बंद करण्याचा
दारूखेरीज आतां मार्ग नाहीं ! मुलासकट माणुसकीला, सिंधूसकट संसाराला,
सद्गुणांसकट सुलाला, जगासकट जगदीश्वराला, सुधाकराचा हा निर्वाणीच्या
निराशेंतला शेवटचा प्रणाम ! आतां यापुढं एक दारू—प्राण जाईपर्यंत दारू—
शेवटपर्यंत दारू !

[जातो. पडदा पडतो.]

स्थळ-तळिरामाचें घर. पात्रे-शास्त्रीबुवा, तळिराम आजारी, व
त्याचे मित्र वगैरे.]

खुदाबक्ष : काय शास्त्रीबुवा, मिळाला का एखादा डॉक्टर-वैद्य ?

शास्त्री : मिळालाच म्हणायचा. पण फार श्रम पडले शोधायचे ! आधीं तळिराम डॉक्टरचं किंवा वैद्याचं नांवच काढूं देत नव्हता मुळीं; शेवटीं सर्वांनीं आग्रह केला, तेव्हां दारू पिणारा डॉक्टर किंवा वैद्य मिळाला तर आणा, म्हणून कबूल झाला ! पुढं दारू पिणारा डॉक्टर किंवा वैद्य हुडकण्यासाठीं आम्ही निघालों. सारा गांव डॉक्टरांनीं आणि वैद्यांनीं भरलेला, पण असा एखादा डॉक्टर वैद्य औषधापुरतासुद्धां मिळायची पंचाईत !

खुदाबक्ष : मग झालं काय शेवटीं ?

शास्त्री : दारू पिणारा डॉक्टर शोधून काढण्यासाठीं आपला सोन्याबापू अजून फिरतो आहे. गांवांत मला दारू पिणारा वैद्य कांहीं आढळला नाहीं; शेवटीं एक इसम मिळाला

खुदाबक्ष : वैद्य आहे ना पण तो ?

शास्त्री : वैद्य नाहीं ! एका वैद्याच्या घरीं औषधं खलायला नोकर होता हा पहिल्यानं ! पुढं त्यानंच स्वतःचा कारखाना काढला आहे आतां ! म्हटलं चला, अगदीं नाहीं त्यापेक्षां ठीक आहे झालं ! आतां एव्हानाच त्यानं यायचं कबूल आहे—(सोन्याबापू व डॉक्टर येतात.) काय सोन्याबापू, दारू पिणारे डॉक्टर मिळाले वाटतं हे ?

सोन्याबापू : नाहीं. डॉक्टर नाहींत हे, नुसते दारू पिणारेच आहेत. पण डॉक्टरांची थोडी माहिती आहे यांना. मीं आणलंच यांना आग्रहानं ! तुमचे ते वैद्य कांहीं आपल्याला पसंत नाहींत !

शास्त्री : काय असेल तें असो ! आपला आयुर्वेदावर अंमळ विश्वास विशेष आहे. वैद्याला कळत नाहीं—अन् डॉक्टरला कळतं—डॉक्टरसाहेब, क्षमा करा. हें माझें आपलें सरांस बोलणं आहे—असं का तुम्हांला वाटतं ?

सोन्याबापू : तसं नाहीं केवळ; पण या वैद्यांच्या जाहिरातींवरून मोठा वीट आला आहे ! जो भेटतो त्याचं एक बोलणं ! शास्त्रोक्त चिकित्सा, शास्त्रोक्त औषधं, अचूक गुणकारी औषधं, रामबाण औषधं, हटकून गुण, तीन दिवसांत

गुण, गुण न आल्यास दुप्पट पैसे परत; अनुपानखर्डा सोबत, टपालखर्च निराळा—

डॉक्टर : शिवाय, सरतेशेवटीं आगगाडीच्या डब्यांतल्यासारखी धोक्याची सूचना !

सोन्याबापू : त्यामुळं खरा वैद्य आणखी खोटा वैद्य ओळखणं एखाद्या रोगाची परीक्षा करण्याइतकंच अवघड होऊन बसलं आहे ! वैद्याविषयीं आमचा अनादर नाही; आम्हांला एखादा कां होईना, पण खरा वैद्य पाहिजे—

[वैद्य प्रवेश करतो.]

वैद्य : आपली मनीषा पूर्ण झालीच म्हणून समजा. आपणांला एखादा खरा वैद्य पाहिजे ना ? मग हा पाहा तो आपल्यापुढं उभा आहे. आमचीं औषधं अगदीं शास्त्रोक्त असून रामबाण असतात; हटकून गुण, तीन दिवसांत गुण, गुण न आल्यास दुप्पट पैसे परत; अनुपानखर्डा सोबत, टपालखर्च निराळा—विशेष सूचना—

सोन्याबापू : म्हणजे आपली धोक्याची सूचना ! हें घ्या डॉक्टरसाहेब, एका आतां ! [डॉक्टर मोठ्याने हसतो.]

वैद्य : काय हो, काय झालं असं एकदम हंसायला ?

डॉक्टर : (हसत) मूर्ख आहांत झालं !

वैद्य : अल्पपरिचयानं दुसऱ्याला एकदम मूर्ख म्हणणारा स्वतःच मूर्ख असतो !

डॉक्टर : पण अल्पपरिचयांतच आपला सारा मूर्खपणा स्पष्टपणानं दाखविणारा त्यापेक्षांहि मूर्ख असतो !

शास्त्री : तें राहूं द्या तूर्त ! तळिरामाला उठवायला कांहीं हरकत नाही ना ? तळिराम, अरे तळिराम, ऊठ बाबा ! हे वैद्य आणखी डॉक्टर आले आहेत.

[तळिराम उठून बसतो.]

डॉक्टर : काय हो सोन्याबापू, हे वैद्यबुवा इयं औषध देण्यासाठीच आले आहेत का ?

वैद्य : अहो, हा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार माझा आहे. (शास्त्रीबुवास) काय हो शास्त्रीबुवा, मी असतांना आणखी यांना आणण्याची काय जरूरी होती ?

सोन्याबापू : हें पाहा वैद्यराज, तुम्हां दोघांचे पंथ अगदीं निरनिराळे आहेत.

म्हणून आम्हीं मुद्दाम दोघांनाहि आणलं आहे ! हो, 'अधिकस्य अधिकं फलं' !

वैद्य : भलतंच कांहीं तरी ! नवऱ्या मुलीला एका नवऱ्याच्या ठिकाणीं दोन

नवरे, किंवा एखाद्याला एका बापाच्याऐवजी दोन बाप—
मन्याबापू : वैद्यराज, असे एकेरीवर येऊ नका. आतां आलांच आहांत, तेव्हां
दोघेहि सलेख्यानं तळिरामाला औषध द्या म्हणजे झालं !

तळिराम : शास्त्रीबुवा, एकट्या वैद्यानं किंवा डॉक्टरानं मी मरण्यासारखा
नव्हतो, म्हणून का तुम्हीं या दोघांनाहि आणलंत ?

डॉक्टर : आपला असा समज या राजश्रींच्या औषधांमुळंच झालेला आहे !
खरोखरीच यांच्या औषधांत कांहीं जीव नसतो !

तळिराम : औषधांत जीव नसेना का ! रोग्याचा जीव घेण्याची शक्ति असली
म्हणजे झालं !

वैद्य : नाही. आमचीं औषधं तशीं नाहीत ! हें पाहा डोळ्यांचं औषध. एकाला
दिसत नव्हतं त्याला हें दिलं; आतां त्याला अंधारांतसुद्धां दिसतं !

डॉक्टर : यांच्या तोंडाला कुळूप घालील अशी त्या औषधावरची कडी आहे
आमच्याजवळ ! आमचं डोळ्यांचं औषध एका जन्मांथाला दिलं; त्याला
अंधारांत तर दिसतंच, पण डोळे मिटून घेतले तरीसुद्धां दिसतं !

तळिराम : (स्वगत) मला एकंदर सोळासतरा रोग आहेत. त्यांपैकीं जलोदर हा
माझा जीव घेईल असं मला वाटत होतं; पण यांच्या या चढाओढीवरून या
दोघांपैकींच कोणीतरी पैज जिंकणारसं वाटतं !

वैद्य : मग काय, काढूं मी आपलीं औषधं ?

डॉक्टर : अहो राहूं द्या आपलं शहाणपण आपल्याजवळच ! मी देणार आहे
यांना औषध !

तळिराम : आहो वैद्यराज, डॉक्टरसाहेब, असें आपापसांत भांडून तुम्ही
जर एकमेकांचा जीव घेऊं लागलांत, तर मग माझा जीव कोण घेईल ? असें
भांडूं नका, मी आपल्या मरणाचं अर्धं अर्धं श्रेय तुम्हां दोघांनाहि वांटून
द्यायला तयार आहे ? हं, कादा वैद्यराज, तुमचीं औषधं.

वैद्य : या पाहा मात्रा. याच पाहून तुमचा वैद्यांनदलचा सारा विकल्प दूर होईल.
जन्ूभाऊ : अवन्न ! काय या मात्रा ! एकाद्या नवशिक्या कवीच्या पदांतूनसुद्धां
मात्रांचा इतका सुकाळ नसेल !

वैद्य : हीं पाहा चूर्ण, हीं सत्त्वं, हीं भस्म ! हें सुवर्णभस्म, हें मौक्तिकभस्म,
हें लोहभस्म—

तळिराम : प्राण घेण्याच्या शास्त्रांतसुद्धां काय दगदग आहे ही ! रोगाला
निःसत्त्व करण्यासाठीं आधीं इतक्या पदार्थांचीं सत्त्वं काढायची तयारी !

एका देहाचं भस्म करण्यासाठी इतकीं भस्म करण्याची तालीम !

जनूभाऊ : एकूण वैद्यांच्या हातीं सांपडलला रोगी जिवंत सुटणं कठीणच ! हो, प्रत्यक्ष लोखंडाचं हि भस्म करण्याची ज्याची तयारी, त्याच्यापुढं रोगी शराराची काय कथा ?

वैद्य : हं, या औषधांची अशी थडा करणं पाप आहे. प्राणापेश्यां हि अमूल्य आहेत हीं औषधं !

जनूभाऊ : तरीच, रोग्याचा प्राण घेऊन शिवाय पैसं हि घेतां औषधांचदल !

वैद्य : उगीच शब्दच्छल नका करूं असा, अशीं तशीं औषधं नाहींत हीं !

खुशाल डोळे मिटून हीं औषधं घ्यावीत !

तळिराम : आणि औषध घेऊन पुन्हा डोळे मिटावेत !

जनूभाऊ : ते मात्र कायमचे ! खरंच, राजासाठी तयार केलेलीं पक्वान्नं स्वयंपाक्याल अगोदर खावीं लागतात, त्याप्रमाणं रोग्याबरोबर वैद्यांनीं हि औषध घेण्याची वहिवाट असायला हवी होती ! मग मात्र हा घातुक मालूमशाल तयार करतांना वैद्यांनीं जरा विचार केला असता !

तळिराम : खरंच, काय ही औषधांची गर्दी ! काय हो डॉक्टर, वैद्यांवर नाहीं का औषध ?

वैद्य : असं म्हणूं नये. वैद्याबदल असा अविश्वास दाखवूं नये. वैद्य हाच रोग्याचा खरा जिवलग मित्र असतो.

तळिराम : रास्त आहे ! एरवीं रोग्याच्या जिवाशीं इतकीं लगट कोण करणार ?

डॉक्टर : अहो सोन्याबापू, उगीच काय पोरखेळ मांडला आहे हा ! वैद्यांच्या औषधानं कुठं रोग बरे व्हायचे आहेत का ? बापानं औषध घ्यावं तेंव्हां मुलाच्या पिढीला गुण यायचा !

वैद्य : अस्तु, तरी पुष्कळ आहे. वैद्यांच्या औषधानं मुल्या जिवंत तरी राहतो; डॉक्टरच्या बाबतींत मात्र बाप औषधानं मरायचा आणि मुल्या बिलाच्या हक्क्यानं मरायचा !

डॉक्टर : कुचेष्टेनं सर्वत्र प्रतिष्ठा वाढतेच असं नाहीं, बरं का ! देशी औषधांचा गुण सावकाशीनं येतो, हें तुमचे लोकच कबूल करतील. तेंच विलायती औषधांचं पाहा. औषध घेण्यापूर्वीच्या आणि औषध घेतल्यानंतरच्या रोग्याच्या स्थितींत तीन दिवसांत जमीन-अस्मानाचं अंतर !

वैद्य : सत्य आहे. म्हणजे जो रोगी जमिनीवर असायचा तो तीन दिवसांत अस्मानांत जायचा !

डॉक्टर : डॉक्टरी विद्येचा अपमान होतो आहे हा !

वैद्य : आणि आयुर्वेदाची आपण हेटाळणी केलीत तेव्हां ? मी आयुर्वेदाचा एक आधारस्तंभ आहे !

डॉक्टर : तू आयुर्वेदाचा आधारस्तंभ ? अरे, औषधी कारखान्यांत रोजावर खल चालवायला मजूर म्हणून तू होतास, एवढाच आयुर्वेदाच्या नांबाला तुझा विटाळ ! तू एकादा वैद्य का आहेस ?

वैद्य : हात दाखवून अवलक्षण करून घेतलंस खरं ! मग तू तरी डॉक्टर आहेस वाटतं ! खल्यांना देशी औषधं माझ्या हाताला तरी लागली होती. आणि तू डॉक्टर तर नाहीसच; पण नुसता कंपाउंडरसुद्धा नाहीस. एका डॉक्टरच्या दवाखान्यांत थकलेली विलं वसूल करण्याचं तुझं मूळचं काम ! इतक्या हलक्या वशिल्यानं डॉक्टरी विद्येशी नातं जोडून आयुर्वेदाचा अपमान करीत आहेस !

मन्याबापू : अहो गृहस्थहो, तुमच्या बोलाचालीत आयुर्वेद, वैद्य, डॉक्टरी विद्या, डॉक्टर, असलीं मोठालीं नांवं कशांला हवीं ? तुम्ही एकमेकांच्या नालस्त्या केल्यानं त्या मोठाल्या नांवांना कांहीं धक्का पोचत नाही. तुम्हां नामधारकांचा त्या पवित्र नांवांशी काय संबंध आहे ? वाऱ्यानं नकाशा फडफडला म्हणून कांहीं देशांत धरणीरूप होत नाही ! आतां आलांच आहांत, तेव्हां एकोप्यानं नीट तळिरामाची प्रकृति पाहा, आणि सुखाच्या पावलीं आपापल्या घरीं परत जा. हं, तळिराम, हो पुढं. वैद्यराज, डॉक्टर, आतां वादंग नको उगीच ! डॉक्टर, तुम्ही याची उजवी बाजू तपासा आणि वैद्यशुवा, तुम्ही याची डावी बाजू संभाळा.

[दोघे तळिरामाला तपासूं लागतात.]

वैद्य : काय करावं, शास्त्रांत उजव्या हाताची नाडी पाहावी असं आहे. इयं आमच्या नाड्या आंखडल्या ! याच्या डाव्या बाजूलाहि नाडीपुरताच एक छोटासा उजवा हात असता तर काय बहार झाली असती !

डॉक्टर : नाडी झाली. आतां जीभ काढा पाहूं !

वैद्य : हं शास्त्रीशुवा; यांना आवरा ! जीभ कोणाची ? यांची का आमची ? जीभ कोणालाच बघतां यायची नाही. रोग्याला दोन तोंडं असतीं तर गोष्ट निराळी ! तूतंस जीभ लढ्यांत पडली आहे ! नुसता हात पाहण्यावरच भागवलं पाहिजे !

तळिराम : (स्वगत) काय करूं ! चांगला असतो तर एकेकाल असा हात

दाग्वधिला असता की, एका तोंडाचीं दोन तोंड श्यागीं असतीं !

डॉक्टर : नाडी फार मंद चालते !

वैद्य : नाडी फार जल्द चालते !

डॉक्टर : थंडीनं हातपाय गार पडले आहेत.

वैद्य : तापानं अंगाला हात लाववत नाहीं !

डॉक्टर : शोष लागत नाहीं !

वैद्य : सुस्ती उडत नाहीं !

डॉक्टर : रक्तसंचय कमी झाला आहे !

वैद्य : रक्तसंचय फाजील झाला आहे !

डॉक्टर : पौष्टिक पदार्थांनीं रक्ताचा पुरवठा केला पाहिजे ?

वैद्य : फासण्या टाकून रक्तत्राव करविला पाहिजे !

डॉक्टर : नाही तर क्षयावर जाईल !

वैद्य : नाही तर मेंदवृद्धि होईल !

तळिराम : काय हो, ही परीक्षा आहे का थडा आहे ! दोघांच्या सांगण्यांत जमीनअस्मानाचं अंतर ! शास्त्रीबुवा, यांपैकीं एकत्र्यानं मी मरण्यजोग नव्हतो म्हणून या दोघांनाहि आणलंत वाटतं ?

डॉक्टर : असं कसं म्हणतां ! शरीरांत डावंउजवं हें असायचंच ! अर्धशिश्याच्या वेळीं नाही का अर्धच डोकं दुग्वत ? एकीकडे एक डोळा येतो तर एक डोळा जातो !

वैद्य : शिवाय, यांच्याआमच्या पद्धतींचा विरोध लक्षांत घेतल्य पाहिजे. यांच्या-आमच्या शास्त्रांत कुठं जमत असेल तर एकामेकांशीं न जमण्यांत ! त्या मानानं हा फरक असायचाच !

तळिराम : हं, मग ठीक आहे. आतां माझ्या शरीराची वाटेल तशी दुदंशा करा. एक बाजू क्षयानं रोडावली असून दुसरी मेंदानं फुगून दिसते, असं मांगितलंत तर पहिलवान बाजूच्या वतीनं काडीपहिलवान बाजूला मी हसून दाग्वधितो ! इतकंच नाही तर एका बाजूनं मेलें असलों तर जित्या बाजूनं मेल्या बाजूला खांदा चायलासुद्धां माझी तयारी आहे ! चालूं या परीक्षा पुढं !

डॉक्टर : तत्राप रोग प्रयत्नसाध्य आहे.

वैद्य : रोग अगदीं असाध्य आहे !

डॉक्टर : पथ्यपाणी केलं तर रोगी खडखडीत बरा होईल.

वैद्य : धन्वंतरी जरी कोळून पाजला तरी रोगी जगायचा नाहीं !

डॉक्टर : जीव गेला तरी रोगी मरायचा नाही !

वैद्य : तीन दिवसांत रोग्याचा मुडवा पाडून दाखवितों !

शास्त्री : अहो, ही तुमची पैजहोड नको आहे. औषध काय घायचं तें द्या.

डॉक्टर : (स्वगत) आतां या चोराला चांगलाच फसवितों. [उघड] ठीक आहे, माझ्याबरोबर मनुष्य द्या म्हणजे औषध पाठवितों. तें दिवसांतून तीन वेळां दारूंतून घायचं ! दारूचा सारखा मारा ठेवावा लगेच !

वैद्य : हें आमचं औषध. हें तीन दिवसांतून एकदां घायचं, पथ्य दारू न पिण्याचं ! दारूच्या थेंबाचा स्पर्श यांना होतां कामा नये !

तळिराम : दारूचा स्पर्श नको ? असं काय ? शास्त्रीबुवा, उठवा या दोघांनाहि ! दारूचा स्पर्श नको काय ? हं चला, उठा ! डॉक्टर, तुमचं काय औषध आहे तें पाठवा आणि बाकीचा सारा दवाखाना त्या वैद्याला पाजा आणि वैद्यबुवा, तुम्ही आपला सारा आयुर्वेद या डॉक्टरच्या घशांत कांवा ! चला निघा ! (ते दोघे जातात.) काय नशिवाचा खेळ आहे, पाहा ! औषधासाठीं दारू प्यायला सुरुवात केली तों दारूसाठीं औषध पिण्यावर मजल येऊन ठेपली ! खुदाबक्ष, काढा काहीं शिल्क असेल तर ! बस झाला हा पोरखेळ ! [ते दारू आणतात; सर्वजण पिऊ लागतात.]

[सुधाकर येतो.]

सुधाकर : थांबा, सगळीं संपवूं नका. असेल नसेल तेवढी दारू आतां मला पाहिजे आहे.

[एक खुर्चा, टेबल, दोन तीन शिसे वगैरे घेऊन पुढें येतो व पेली मसतो.]

शास्त्री : कां, खुदाबक्ष ? आमचं म्हणणं खरं झालं कीं नाही ? सुधाकर,

तुझ्या स्वभावाची परीक्षा बरोबर झाली होती ना ? तुझी प्रतिभा फुकट गेली.

सुधाकर : (पेली भरित) माझ्या जोडीदार मूर्खानो, तुम्हांला माझ्या स्वभावाची

परीक्षा झाली असें नाही. पण मला माझ्या दुर्दैवाची परीक्षा झाली नाही !

मित्रहो, बोलल्या न बोलल्याची एकदा मला माफी करा, पण या वेळीं मला

छेडूं नका ! जखमी झालेल्या सिंहाचं विव्दळणं ऐकूनसुद्धां मेकड सावजांना

दूर व्हावं लागतं ! मला हंसायचं आहे ? माझी कुचेष्टा करायची आहे ?

करा, खुशाल करा. पण एका बाजूला जाऊन करा ! (सर्वजण मागें जातात.

यानंतरचा प्रवेश शेवटच्या पडघावर.) सुधाकर ज्या रस्त्यानं जाणार आहे, तिथं

संगतीसोबतीची त्याला जरूरी नाही. ये, मदिरे, ये. मदिरे, तूं देवला नाहीस,

हें सांगायला जगांतल्या पंडितांचा तांडा कशाला हवा ? तुझ्या जुलमी जादुनं

जडावलेल्या जनावरालासुद्धां कळतं कीं, तूं एक राक्षसी आहेस ! तूं घातकी राक्षसी आहेस ! तूं क्रूर राक्षसी आहेस ! पण तूं प्रामाणिक राक्षसी आहेस ! गळा कापीन म्हणून म्हटल्यावर तूं गळाच कापीत आली आहेस ! घरादाराचा सत्यनाश करण्याचं वचन देऊन तूं कधीं अन्यथा कृति केली नाहीस ! मृत्यूच्या दरवाज्यापर्यंत सोबत करण्याचं कबूल केल्यावर तूं कधीं माघार घेत नाहीस ! सुंदर चेहऱ्याचं तुझ्यामुळं भेसूर सोंग झालं तरी त्या चेहऱ्याची तुला चटकन् ओळख पटते ! तूं एखाद्याचं नांव बुडविलंस तरी अनोळखी पाजीपणानं तूं त्याचं नांव टाकीत नाहीस ! चल, मदिरे ! आपल्या अघोर, प्रातुक शक्तीनं, सुधाकराच्या गळ्याला मगरमिठी मार ! मग या कंठालिंगनानं सुधाकराचे प्राण कंठारशीं आले तरी वेहत्तर ! (मरामर पेले पिनां. रामलाल येतो व सुधाकराच्या हातांतला पेला घ्यावयास जातो.) बेअकली नादान ! दूर हो-खबरदार एक पाऊल पुढं टाकशील तर ! जा रामलाल, कोंवळ्या पाड-साचा अघोर घांस ओढून काढण्यासाठीं आधीं वाघाच्या उपाशी जवळ्यांत हात घाल; मिळलेला मणि उगाळून घेण्यासाठीं दृष्टाळलेल्या नागाच्या तोंडांत हात घाल; आणि मग माझ्या समोरचा हा प्याला उचलण्यासाठीं आपला तो हात पुढं कर !

रामलाल : अरेरे, सुधा, तुझ्या निश्चयाबद्दल सिंधूताईचा निरोप ऐकून मी मोठ्या आशेनं रे इथं आलों आणि तूं हा प्रकार दाखविलास ?

सुधाकर : त्यापेक्षांहि मोठ्या आशेनं मीं तो निश्चय केला होता; पण —

रामलाल : पण, पण-पण काय कपाळ ? सोड, सुधा, अजून तरी ही दारू सोड रे—

सुधाकर : आतां सोड ? इतके दिवस दारू प्याल्यावर-वेड्या, इतके दिवस कशाळा ? एकदांच प्याल्यावर दारू सोड ? वेड्या, दारू ही अशीतशी गोष्ट नाही कीं, जी या कानानं ऐकून या कानानं सोडून देतां येईल ! दारू ही एखादी चैनीची चीज नव्हे, कीं शोकाखातर तिची संवय आज जोडतां येईल आणि उद्यां सोडतां येईल ! दारू हें एखादं खेळणं नव्हे, कीं न्हेळतां-खेळतां कंटाळून तें उशापायथ्याशीं टाकून देऊन बिनधोक झांप घेत येईल ! अजाण मुला, दारू ही एक शक्ति आहे, दारू हें काळाच्या भाव्यांतलं अस्त्र आहे. दारू ही जगाच्या चालत्या गाड्याला घातलेली खीळ आहे. दारू ही पोरखेळ करतां येण्यासारखी एखादी क्षुद्र, क्षुल्लक वस्तु असती, तर तिच्याबद्दल एवढा गवगवा जगांत केव्हांच झाला नसता !

हजारां परोपकारी पुरुषांनीं आपल्या देहांची धरणं बांबलीं तरीसुद्धां जिचा अखंड ओघ चारी खंडांत महापुरानं वाहात राहिला, वेदवेदांचीं पानं जिच्या ओघावर तरंगत गेलीं, कठोर शक्तीचे मोठाले राजदंड जिच्या गळ्यांत रुतून बसले, ती दारू म्हणजे कांहीं सामान्य वस्तु नव्हे ! दारूची विनाशक शक्ति तुला माहीत नाही ! सुट्ठधार कोसळणाऱ्या पावसांत टिकाव धरून राहणारी इमारत दारूच्या शितोड्यांनीं मातीला मिळेल ! दारूगळ्यांच्या तुफानी मान्या-समोर छाती धरणारे बुरूज, या दारूच्या स्पर्शानं गारद होऊन जमीनदोस्त पडतील ! फार कशाला, पूर्वीचे जादुगार मंतरलेलं पाणी शिंपडून माणसाला कुन्यामांजराचीं रूपं देत असत, ही गोष्ट तुझ्यासारख्या शिकल्यासवरलेल्या आजच्या पंडिताला केवळ थट्टेची वाटेल; पण रामलाल, दारूची जादू तुला पाहायची असेल, तर तुला वाटेल तो बत्तीसलक्षणी आणि सर्व सद्गुणी पुरुष पुढं उभा कर आणि त्याच्यावर दारूचे चार थेंब टाक; डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं तोंच तुला त्या मनुष्याचा अगदीं पशु झालेला दिसूं लागेल ! अशी ही दारू आहे, समजलास ?

रामलाल : तुझ्या मनोनिग्रहानं, तुझ्या विचारशक्तीनं,—सुधा, सुधा, तूं मनांत आणल्यावर तुला काय करतां येणार नाही ? दारू कितीहि अचाट शक्तीची असली तरी तिच्या पकडींतून तुला खानीनं सुटतां येईल—आपल्या निश्चयाची नीट आठवण कर !

सुधाकर : कसला कपाळाचा तो निश्चय ! दारूच्या वेगुद्धींत घोंगडीवर घरघरत पडलेल्या आसन्नमरणानं, शेवटच्या नजरेंनं, एखाद्याला सावधपणानं ओळखल्यासारखं केलं, तर जीवनकलेच्या तथा तुटल्या आधारावर विवेकी पुरुषानं भरंवसा ठेवून भागत नाहीं. आजपर्यंत मलासुद्धां असंच वाटत होतं; पण भाई, आतां माझी पुरी खात्री झाली आहे कीं, दारूच्या पेचांतून मनुष्याची कधीहि सुटका व्हायची नाही ! रामलाल, नदीच्या महापुरांत वाहतांना गारठ्यानं हातपाय आंखडल्यावर, नदींत खात्रीनं आपला जीव जाणार, अशी जाणीव झाली तर बुडल्याला त्या पांगळ्या हातापायांनीं ओघाच्या उलट पोहून नदींतून बाहेर येतां येईल का ? भडकलेल्या गांवहोळीच्या फोफाट्यांत भाजून निघतांना, जीव जाण्याची धास्ती वाटली तरी जळत्याला त्या जात्या जिवाच्या शेवटच्या श्वासांचे फुंकर मारून ती भोंवतालची आग विझवितां येईल का ? मग या दोन्ही महाभूतांच्या ओढत्या-जाळत्या शक्ति जिच्यांत एकवटल्या आहेत, त्या दारूच्या कवचांत गळ्यापर्यंत बुडाल्यावर

प्रत्यक्ष ईश्वरी शक्ति लाभली तरी मरत्याला बाहेर कसं येतां येईल ? रामलाल, दारूची संवय सुटण्याची एकच वेळ असते आणि ती वेळ म्हणजे प्रथम दारू पिण्यापूर्वीचीच ! पहिला एकच प्याला —मग तो कोणत्या का निमित्तानं असेना — ज्यानं एकदां घेतला तो दारूचा कायमचा गुलाम झाला ! निव्वळ हौसेनं जरी दारूशीं खेळून पाहिलं तरी दिवाळीचा दिवा भडकून होळीचा हलकळोळ भडकल्यावांचून राहायचा नाही ! रामलाल, दारूची कुळकथा एकदांच नीटपणानं ऐकून घे ! दम खा ! मला एकदां—(पेल मरून पितो. रामलाल तोंड खाली करतो.) बस्स, ऐक आतां नीट ! प्रत्येक व्यसनी मनुष्याच्या दारूबाज आयुष्याच्या संमोहावस्था, उन्मादावस्था व प्रलयावस्था अशा तीन अवस्था हटकून होतात. या प्रत्येक अवस्थेची क्रमाक्रमानं सुरुवात एकच प्याला नेहमीं करीत असतो. प्रत्येक दारूबाजाची दारूशीं पहिली ओळख नेहमीं एकच प्याल्यानं होत असते ! थकवा घालविण्यासाठी, तंदुरुस्तीसाठी, कुठल्याहि कारणांमुळं कां होईना, शिष्टाचाराचा गुरूपदेश म्हणून म्हण किंवा दोस्तीच्या पोटीं आग्रह म्हणून म्हण, हा एकच प्याला नेहमीं नवशिक्याचा पहिला धडा असतो ! एखादा अक्षरज्ञानु हमाल असो, किंवा कवीचा कवि, आणि संजीवनी विद्येचा धनी एखादा शुक्राचार्य असो; दोघांचाहि या शास्त्रांतल श्रुगणेश एकच—हा एकच प्याला ! दारूच्या गुंगीनं मनाची विचारशक्ति धुंदकारल्यामुळं मनुष्याला मानसिक त्रासाची किंवा देहाच्या कष्टाची जाणीव तीव्रपणानं होत नाही, आणि म्हणून या अवस्थेंत दारूबाजाला दारू नेहमीं उपकारी वाटत असते. जनलज्जेमुळं आणि धुंद उन्मादाच्या भीतीमुळं—समजत्याउमजत्या माणसाला घटकेपुरतीसुद्धां वेशुद्धपणाची कल्पना अजाणपणामुळं फारच भयंकर वाटत असते आणि म्हणून सुरुवातीला जनलज्जेइतकीच नवशिक्या दारूबाजाला गैरशुद्धीची भीति वाटत असते ! अशा दुहेरी भीतीमुळं या अवस्थेंत मनुष्य, दुष्परिणाम होण्याइतका अतिरेक तर करीत नाहीच; पण आपल्याला पाहिजे त्या वेताची गुंगी येईल इतक्या प्रमाणांतच नेहमीं दारू पीत असतो. आणि म्हणून संमोहावस्थेंत दारूबाजाला प्रमाणशीर घेतलेली दारू हितकारक आणि मोहकच वाटते ! दारूच्या दुसऱ्या आणखी तिसऱ्या परिस्थितींतले दुष्परिणाम त्याच्या इष्टमित्रांनीं या वेळीं दाखविले म्हणजे ते त्याला अजिवांत खोटे, अतिशयोक्तीचे किंवा निदान दुसऱ्याच्या बाबतींत खरे असणारे, वाटूं लागतात. सुरुवातीच्या प्रमाणशीरपणामुळं स्वतःचं व्यसन

त्याला शहाण्या सावधपणाचं वाटतं आणि अवेळीं दाखविलेलीं हीं चित्र पाहून, आपले इष्टमित्र भ्याले असतील किंवा आपल्याला फाजील भिव-विण्यासाठी तीं दाखविलीं जातात, अशी तरी स्वतःची मोहक फसवणूक करून घेऊन दारूराज आपल्या उपदेशकांना मनांतून हसत असतो. याच अवस्थेंतून न कळत आणि नाइलाजानं पुढच्या अवस्था उत्पन्न झाल्यावांचून राहात नाहीत. हें दुर्दैवी सत्य या वेळीं मनुष्याला पटत नाही, आणि तो आपलं व्यसन चालू ठेवतो! परंतु मनुष्याच्या मनावर आणि शरीरावर संवयीचा असा एक परिणाम घडतो, कीं आज एका गोष्टीचा जितक्यामुळें जो परिणाम होतो तोच तितक्यामुळें उद्यां होत नाही आणि म्हणून दारूराजाला रोजच्याइतकीच गुंगी आणण्यासाठीं कालच्यापेक्षां आज आणि आजच्यापेक्षां उद्यां अधिक दारू पिण्याचं प्रमाण अधिक वाढवीत न्यावं लागतं. या संमो-हावस्थेच्या शेवटच्या दिवसांत तर हें प्रमाण वाढत वाढत इतक्या नाजूक मर्यादेवर जाऊन ठेपलेलं असतं, कीं बैठक संपल्यानंतर एकच प्याला अधिक घेतला तर तो अतिरेकाचा झाल्यावांचून राहूं नये! या सावधपणाच्या अवस्थेची मुख्य खूण हीच असते, कीं अगदीं झोप लागण्याच्या वेळीं मनुष्य पूर्ण सावध असतो. निशेचा थोडासा तरी अंमल असेल अशा स्थितींत त्याला झोप घेण्याचा धीर होत नाही. अशा स्थितींत एखाद्या दिवशीं कुठल्या तरी कारणामुळें विशेष रंग येऊन मित्रमंडळी एकमेकांना आग्रह करूं लागते. आपण होऊन आपल्या प्रमाणाच्या शुद्धीत राहण्याच्या कडेलेट सीमेवर जाऊन बसलेल्या दारूराजाला त्या बैठकीचा शेवटचा म्हणून आपखी एकच प्याला देण्यांत येतो. संमोहावस्था संपून उन्मादावस्था पहिल्यानं सुरू करणारा असा हा एकच प्याला! बरळणं, तोल सोडणं, ताल सोडणं कुठं तरी पडणं, कांहींतरी करणं या गोष्टी या अतिरेकामुळें त्याच्याकडून घडूं लागतात. रामलाल, ही भाकडकथा ऐकून कंटाळूं नकोस. या पुढच्या अवस्थांत जितक्या जलदीनं दारू मनुष्याचं आख्यान आटोपतं घेत जाते, तितक्याच जलदीनं मी दारूचं आख्यान आटोपतं घेतों. या उन्मादावस्थेंत दररोज मनुष्याला भरपूर उन्माद येईपर्यंत दारू घेतल्याखेरीज चैन पडत नाही आणि समाधान वाटत नाही. इतक्या दिवसांच्या सरावामुळें शरीर आणि मन यांना जगण्यासाठीं दारू ही अन्नापेक्षां अधिक आवश्यक होऊन वसते. या उन्मादावस्थेंत निशेच्या अतिरेकामुळें वेळोवेळीं अनाचार आणि अत्याचार घडतात. सावधपणाच्या काळीं पश्चात्तापामुळें तो हजारों वेळां दारू सोडण्याची

प्रतिशा करतो, आणि कमकुवत शरीराच्या गरजेमुळे तितक्याच वेळां त्या प्रतिशा मोडतो. कंगाल गरिबी आणि जाहीर वेअब्रू यांच्या कैरीत सांपडून तो दारू सोडण्याचा प्रयत्न करतो आणि निर्जीव शरीर आणि दुबळे मन यांच्या पकडीत सांपडून तो अधिकाधिक पिऊं लागतो. पहिल्या अवस्थेत मनुष्य दारूला सोडीत नाही; आणि या अवस्थेत दारू मनुष्याला सोडीत नाही. मद्यपानाचे भयंकर दुष्परिणाम भावी काळी आपल्याहि ठिकाणी शक्य आहेत अशी दूरदृष्टीनें भाग्यशाली जाणीव झाली तर एखादा नवशिका दारूबाज अतिशय करारीपणानं, पोलादी निश्चयानं आणि अनिवार विचारशक्तीनं पहिल्या अवस्थेत असतांना एखादे वेळीं तरी दारूचं व्यसन सोडायला समर्थ होईल. पण या दुसऱ्या अवस्थेत कांहीं दिवस घालवित्यानंतरहि दारूच्या पकडीतून अजिबात सुटणारा मनुष्य मात्र अवतारी ताकदीचा, ईश्वरी शक्तीचा, आणि लोकोत्तर निग्रहाचाच असला पाहिजे. उत्तरोत्तर अनाचार वाढत जातात आणि त्यानंतरचे पश्चात्तापाचे क्षण मनाला सहन होईनासे होतात. अशा वेळीं जगांत तोंड दाखवायला वाटणारी लाज कोळून पिण्यासाठीं निलंज्जपणानं दारू कधीहि सुटणार नाही. आणि पश्चात्तापामुळे पिळून काढणारा सावधपणाचा एकहि क्षण आपल्याजवळ न येऊं देण्याच्या निश्चयानं अष्टौप्रहर आणखी अखंड गुंणीत पडून राहण्यासाठीं म्हणून तो एकच प्याला घेतो; दारू न पिण्याची प्रतिशा मोडतो; आणि पुन्हा तशी प्रतिशा करीत नाही. हा एकच प्याला म्हणजे तिसऱ्या प्रलयावस्थेची सुरुवात ! भाई, आज सकाळीं सिंधूजवळ प्रतिशा करतांना मला मूर्खाला कल्पनासुद्धां झाली नाही, कीं आजच्या दिवशींच माझ्या आयुष्याची प्रलयावस्था सुरू होणार आहे ! सकाळची सिंधूची आनंदी मुद्रा, तो आनंदाश्रु, मित्त चाललेल्या माझ्या डोळ्यांतली अखेरच्या आशेची ती निस्तेज ललाकी, वेड्या आशेच्या मरान्त, आम्हीं दोघांनीं चुंबन घेतल्यामुळे बाळाच्या कोंकळ्या गालावर आलेली लाली—भाई, आमच्या चिमुकल्या जगांतला तो शेवटचा आनंद—तो आनंद—जाऊं दे या एकच प्याल्यांत ! [दारू पितो.] वेड्या, आतां वाईट वाटून घेण्याचं कांहीं कारण काहीं. इतका वेळ मी ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगितल्या म्हणून अजाण जिवा, तुला थोडीशी आशा का वाटूं लागली आहे ? माझे हें ब्रह्मज्ञान पश्चात्तापाचं नाही; तें विषारी निराशेचं आहे. माझ्या दारूबाज आयुष्यांतली ही तिसरी प्रलयावस्था आहे. पहिल्या अवस्थेत मनुष्य दारूला सोडीत नाही, दुसऱ्या अवस्थेत दारू मनुष्याला

सोडीत नाही, आणि तिसऱ्या अवस्थेत दोघेहि एकमेकांला सोडीत. नाहीत. या अवस्थेत दारू आणि मनुष्य यांचा इतका एकजीव झालेला असतो की, जीव जाईपर्यंत त्यांचा वियोग होत नाही. अष्टौप्रहर दारूच्या धुंदीत पडला असता त्या धुंदीच्या गुंगीतच एखादा रोग बळावल्यामुळे म्हण, एखाद्या मानसिक आघाता-मुळे म्हण किंवा आकस्मिक अपघातामुळे म्हण; त्याचा एकदांच निकाल लागतो. आणि तो निकाल जवळ आणण्यासाठी अशी भराभर दारू घेत बसणं, एवढंच या जगांत माझं काम आहे. हा एक - आणखी एक - बरस, आणखी एकच प्याला ! [पुन्हा भराभर पितो.]

रामलाल : सुधा, सुधा, काय करतो आहेस हे तू ?

सुधाकर : काय करतो आहे मी ? ऐक, रामलाल ! तू माझा जिवलग मित्र, निस्सीम हितकर्ता आहेस; पण तुझ्याहूनहि माझा एक अधिक निस्सीम हितकर्ता—माझाच नाही, एकंदर जगाचा—जीवमात्राचा एक जिवलग मित्र, निस्सीम हितकर्ता आहे. त्याच्या सन्मानाचा मी प्रयत्न करीत आहे. ज्याच्या-पुढं धन्वन्तरीनंसुद्धा हात टेंकले आहेत; अशा रोग्याच्या यातनांनी तळमळणाऱ्या जीवाला अखेर कोण हात देतो ? मृत्यु ! दुष्काळाच्या उपासमारीमुळे तडफडून केविलवाण्या नाइलाजानं एकमेकांकडे पाहणाऱ्या मायलेकरांच्या दुःखाचा शेवट कशानं होतो ? मृत्यूनं ! आपल्या जुलमी जोरानं जीवकोटीला त्राहि त्राहि करून सोडणाऱ्या नराधमाच्या नाशासाठी निराश मनुष्यजाती अखेर कोणाच्या तोंडाकडे पाहते ? मृत्यूच्या ! तो मृत्यु तुला आणि मला भेटण्यासाठी यायचाच ! अशा परोपकारी काळपुरुषाला देण पावलं आणायला गेलं तर त्यांत आपली माणुसकी दिसून येऊन त्याचे तेवढे कष्ट वांचतील. अशा रीतीनं यमाला सामोरा जाण्यासाठी या दुय्य्या देहांत मी दारूनं तकवा आणीत आहे. रामलाल, दुसऱ्याचा नाश केल्यामुळे आपल्याला खून चढतो खरा; पण मी ही आत्महत्या करीत आहे, तिचाच मला खून चढत चालला आहे ! मल्या मनुष्या, खुनी, इसमासमोर उभं राहणं धोक्याचं असतं ! [पुन्हा पितो.]

रामलाल : पण असा जिवाचा त्रागा करायचं काय कारण आहे ?

सुधाकर : काय कारण ? एकच कारण—आणि तेंहि हा एकच प्याला !

रामलाल : एकच प्याला—एकच प्याला—या एकच प्याल्यांत आहे तरी काय एवढं ?

सुधाकर : या एकच प्याल्यांत काय आहे म्हणून विचारतोस ? माई, अगदी

वेडा आहेस ! या एकच प्याल्यांत काय काय नाही म्हणून तुला वाटतं ?
 (पात्र मरून) हा पाहा एकच प्याला ! हा भरलेला आहे खरा ? यांत
 काय दिसतं आहे तुला ! रामलाल, मनुष्याच्या आयुष्यांत निराशेचा
 शेवटचा असा काळ येतो, की ज्या वेळी जीविताची आठवण मोहानं त्याला
 फसवू शकत नाही आणि मरण्याच्या खात्रीमुळं तो स्वतःच्या देहावर मृत्यूच्या
 दरबाराची सत्ता कबूल करायला लागतो - मृत्यूच्या भयानक स्वरूपाशी
 मनुष्याची दृष्टि परिचयनं एकरूप होतांच, तो क्षणभंगुर जगाकडे काळाच्या
 क्रूरपणानं पाहू लागतो. मनुष्यदृष्ट्यांतल्या सहज काव्यस्फूर्तीतहि हा दृष्टींतला
 क्रूरपणा खेळू लागतो. अशा वेळी तीव्र निराशेनं कडवटलेल्या मृत्यूच्या
 क्रूर काव्यदृष्टीनं पाहतांना सुंदर वस्तूंबद्दलसुद्धां भयान कल्पना आठवतात. त्या
 दृष्टीनं पाहतांना, आईच्या मांडीवर समाधानानं स्तनपान करणारं मूळ दिसलं,
 की तें तिथल्या तिथें मेलं तर त्या आईला काय दुःख होईल, असं
 चित्र अशा क्रूर कल्पनेपुढं उभं राहतं ! हळदीनं भरलेली नवी नवरी
 पाहतांच वपनानंतर ती कशी दिसेल याबद्दल कल्पना विचार करूं लागते !
 रामलाल ! मी हल्ली त्या अवस्थेंत आहे आणि माझ्या कल्पनेला मद्य-
 पानाच्या ज्योतीची ज्वाला प्रदीप्त करीत आहे ! अशा वेळीं भी उचंबळून
 बोलत आहे ! आतां माझ्या दृष्टीनं या एकच प्याल्यांत काय भरलें आहे तें
 पाहा ! पृथ्वीनं आपल्या उदरीच्या रत्नांचा अभिलाष केल्यामुळें खवळलेल्या
 सप्तसमुद्रांनीं आपल्या अवादन्य विस्तारानं पृथ्वीला पालण घालण्याचा
 विचार केला; त्या जलप्रलयाच्या वेळीं कूर्मपृष्ठाच्या आधारावर पृथ्वीनं आपला
 उद्धार केला ! पुढें विश्वाला जळण्याच्या अभिमानानं आदित्यानं बारा
 डोळे उघडले ! त्या अग्निप्रलयांत एका वटपत्रावर चित्स्वरूप अलित राहून
 त्यानं सारी सृष्टि पुन्हा शृंगारली ! उभयतांच्या या अपमानामुळें अग्नि आणि
 पाणी यांनीं आपापलं नैसर्गिक वैर विसरून सजीव सृष्टीच्या संहाराचा विचार
 केला ! परिक्षितीचा प्राण घेण्यासाठीं मत्सराच्या त्वेषानं तक्षकानं
 बोरांतल्या आळीचं रूप घेतलं, त्याप्रमाणं खवळलेले सप्तसमुद्र सुडाच्या
 बुद्दीनं या इबल्याशा टीचभर प्यालांत सामावून बसले; आणि आदित्यानं
 आगली जाळण्याची आग त्यांच्या मदतील दिली ! मनुष्याच्या
 दृष्टीला मूल पाडणारा मोहकगणा आणण्यासाठीं, तरण्याताळ्या विधवांच्या
 कपाळाचं कुंकू कालवून या बुडत्या आगीला लाल तजेल
 आणला ! या एकाच प्याल्यांत इतकं कडू अवलादीची दारू भरली

आहे ! नीट बघितलीस ही दारू ? (प्याला पितो.) आतां या रिक्काम्या प्याल्यांत काय दिसतं तुला ? कांहीं नाहीं ? नीट पाहा, म्हणजे श्रीकृष्णाच्या तोंडांत विश्वरूपदर्शनप्रसंगीं यशोदेला जे चमत्कार दिसले नसतील, ते या रिक्काम्या प्याल्यांत तुझ्या दृष्टीला दिसतील ! काबाडकष्ट उपसून आलेला थकवा घालविण्याच्या आरोनां दारू पिणाऱ्या मजुरांच्या या पाहा झोपड्या ! निरुद्योगाचा वेळ घालविण्यासाठीं म्हणून दारू पिणाऱ्या श्रीमंतांच्या या हवेच्या ! केवळ प्रतिष्ठितपणाचं लक्षण म्हणून चौचल्यानं दारू प्यायला शिकलेल्या, शिकलेल्या पढतमूर्खांचा हा तांडा ! अकलेच्या मार्गानं न साधणारी गोष्ट मजलशीत एखाद्याजवळून साधून घेण्यासाठीं धूर्ततेनं त्याच्याबरोबर म्हणून थोडीशी घ्यायला लागून पितां पितां शेवटीं स्वतःहि बुडालेल्या व्यवहारपंडितांची ही पागा ! उद्योगी गरीब, आळशी श्रीमंत, साक्षर पढतमूर्ख, निःक्षर व्यवहारी सर्वांना सरसकट जलममाध देणारा हा पाहा एकच प्याला ! दारूबाज नवऱ्याच्या बायकांची ही पाहा पांढरीफटफटीत कगाळ ! दारूबाजांच्या पोरक्या पोरांच्या या उपासमारीच्या किंकाळ्या कर्त्यासवरत्या मुलांच्या अकालीं मरणानं तळमळणाऱ्या वृद्ध मातापितरांचं विव्हेळण ! चोरीस गेलेल्या चौदा रत्नांच्या मोवदल्यासाठीं या एकच प्याल्यांत सामावलेल्या सप्तसमुद्रांनीं दारूच्या रूपानं भूमातेचीं कैक नररत्न अकालीं पचनीं पाडलीं ! स्त्रीजातीला नटविण्यासाठीं समुद्राच्या उदरांतून जितकीं मोतीं बाहेर निघालीं त्याच्या दसपट आंसवांचीं मोतीं दारूमुळं स्त्रीजातीनं या एकच प्याल्यांत टाकलीं आहेत ! वेवारशी त्रायकांची बेअब्रू, वेशरम बाजारसंख्यांची बदचाल, वेकार बेरडांची बदमाषी, बेचिराल नादशाहाती, जिवला मित्रांच्या मारामान्या, दगलबाजी, खून-रामलाल, हा पाहा, जगावर अंमल चालविणारा नादशाहा शिकंदर, दारूच्या अमलाखालीं केवळ मारेकरी बनून आपल्या जिवला मित्राचा खून करीत आहे ! तो पाहा, मेलेल्याला सजीव करणारा दैत्यगुरु शुक्राचार्य, आपल्या त्या संजीवनीसह या एकच प्याल्यांत स्वतःच मरून चूर झाला आहे ! जगाच्या उद्वारासाठीं अवतरलेल्या श्रीकृष्णपरमात्म्याचे हे पाहा छप्पन्न कोटी यादव वीर दारूच्या एकच प्याल्यांत बुडून अधःपात भोगीत आहेत ! (पेल्यांत दारू भरूं लागतो; रामलाल त्याचा हात धरूं लागतो.) हट्टी मूर्खां, अजून माझा हात धरतोस ! आतां माझा हात धरून काय फायदा होणार ? अजून तुला हा एकच प्याला थट्टेना वाटतो का ? रामलाल, अनादिकालापासून समुद्रांत बुडालेलीं जहाजे; मनुष्यसंसाराचा

अफाट पसारा, हीं सारीं एकवटून लक्षांत आणलीं म्हणजे सामान्य मनुष्य-बुद्धीला त्या सर्वांनीं गजबजलेला समुद्राचा तळ भयानक वाटू लागतो. भाई, तूं बुद्धिवान् आहेस आणि कल्पकहि आहेस. माझ्या हातांतला हा लहानसा एकच प्याला तुझ्या कल्पनेच्या विश्वांत इतका मोठा होऊ दे, कीं या सुंदर जगाचा जितका भाग त्या पेल्याच्या तळाशीं रूतून बसला आहे, तो तुझ्या डोळ्यांसमोर नाचू लागेल. तुझी दृष्टि भेदरू लागली, तरळू लागली ! रामलाल, हाच तो विराट्स्वरूप एकच प्याला ! रामलाल, हें उग्र आणि भयानक चित्र नीट पाहून ठेव. माझ्या हातचा पेल काढून घेण्याच्या भक्त्या भरीला पडूं नकोस. परोपकारी मनुष्या, इतका वेळ घसा फोडून तुझ्या कल्पनेपुढं हा विराट्स्वरूप एकच प्याला मूर्तिमंत उभा केला, तो या सुधाकरासाठीं नव्हे. जा, सान्या जगांत तुझ्या वैभवशाली वापीनं हें मूर्तिमंत चित्र हा विराट्स्वरूप एकच प्याला—अशा उग्र स्वरूपांत प्राणिमात्राच्या डोळ्यांपुढं उभा कर ! चारचौघांच्या आग्रहानं, किंवा कुठल्याहि मोहानं फसलेला एखादा तरुण पहिला एकच प्याला ओंठाशीं लावतो आहे तोंच हा विराट्स्वरूप एकच प्याला त्याच्या डोळ्यांपुढं उभा राहून त्याच्या भेदरलेल्या हातांतून तो पहिला एकच प्याला गळून पडला आणि खालीं पडून असा खळकन् भंगून गेला, तरच या सुधाकराचा दाखत बुडालेला जीव सप्त-पाताळाच्या खालीं असला तरी समाधानाचा एक निःश्वास टाकील ! रामलाल, यापुढं हें तुझं काम आणि हें माझं काम ! [पितो.]

रामलाल : सुधाकर, डोळ्यांनीं पाप पाहावत नाहीं म्हणतात, पण आतां यापुढं मात्र—

सुधाकर : प्रतिज्ञा पुढं बोलूंच नकोस; म्हणजे ती मोडल्याचं पाप लागणार नाहीं. भाई, माझं दारूचं व्यसन एक वेळ सुटेल, पण माझं व्यसन सोडविण्याचं वेड तुझ्या डोक्यांतून मात्र जाण्याचं कठीण दिसतं. रामलाल, एकच प्याला, एकच अनुभव—केवळ दारूपुरताच हा सिद्धांत मीं तुला सांगितला नाहीं. मोहाची जी जी वस्तु असेल, त्या प्रत्येकीच्या बाबतींत हाच सिद्धांत आहे. स्त्रियांची गोष्ट घे; एखाद्या स्त्रीकडे कित्येक वेळां पाहिलं—दयेनं पाहा, ममतेनं पाहा—जाऊं दे—रामलाल, तूं शहाणा आहेस, आणि शरद—माझी ती बहीणच आहे—तूं तिला मनापासून मुलगी मानलीच आहेस. चांडाळाच्या मनांतसुद्धां इथं पापाची कल्पना येणार नाहीं ना ? लाख वेळां तूं तिच्याकडे निर्दोष दृष्टीनं पाहिलं आहेस ना ? —जा, बोलण्याच्या भरांत

बेसावधपणानं तिच्या अंगाला एकदां नुसता स्पर्श कर ! भाई, एकच स्पर्श—पण तेवढ्यानं माणुसकीचं मातेरं होऊन, तूं जन्माचा पशु होशील ! रामलाल : (स्वगत) एकच प्याल ! एकच स्पर्श ! शब्दाचं शहाणपण शिकवायलां म्हणून मी इथे आलों. आणि शहाणपणाचे शब्द शिकून परत चाललों ! एकच प्याल ! एकच स्पर्श ! एकच कटाक्ष ! मोहाच्या झोण्याहि वस्तूचा पहिला प्रसंगच टाळता पाहिजे—नंतर सावधपणानं वागणं म्हणजे जन्माचा पशु ! शरदूचा एकच स्पर्श ! पशु ! (उघड) सुधा, आधीं घरीं चल. [जातात]

प्रवेश पांचवा

[स्थळ—सुधाकराचें घर. पात्रें—सिंधू दिन वेशानें दर्जात आहे. पाळण्यांत मूल.]
 सिंधू : चंद्र चवथिचा । रामाच्याग बागेंमधें चाफा नवातिचा ॥
 (दोन चार वेळ म्हणते) (पाळण्यांत मूल रडूं लागतें.) अग बाई, बाळ उटला वाटतं ! (उटून त्याला पाळण्यांतून बाहेर घेते.) आज चवथीची ही चिमुकली चंद्रकोर लवकर कां वरं उगवली ? चतुर्थीचा उपास लागला वाटतं चिमण्या चंद्राला ? भूक लागली का बाळाला ? बाळ, थांब हं जरा. आतां गीताबाई येतील, त्यांना दूध आणायला सांगूं माझ्या बाळाउटीं वरं ! आतां कां वरं काजळकांठ मिजवतोस असा ? मघांशीं थोडं दूध पाजलं होतं तेवढ्यावरच थोडी वेळ काढायला नको का ? असा हट्ट करूं नये ! मागितल्या वेळीं दूध मिळायचे दिवस, राजसा, आतां आपले नाहींत रे ! आपल्या लेखीं गोकुळींच्या गोठणी ओस पडल्या !

(राग—कालंगडा ; ताल—दीपचंदी. चाल—छुपनापे रंग०)

बघुं नकी मजकडे केविलवाणा, राजसबाळा ॥ धु० ॥

ये देवा । अपुली ना करुणा

तोंवरी समजनी । वतें अनुकाला ॥ १ ॥

गरिबीत लहान जीवालासुद्धां मोठ्या माणसाची समजूत यायला हवी वरं, बाळ ! अस्सं, आतां कसा वरं हंसलास ! असाच शहाणपणा शिकला पाहिजे आतां ! गुणाचं मोठं गोजिरवाणं आहे माझं ! दृष्टसुद्धां लागेल एखाद्याची अशा

गुणाच्या करणीनं ! झालं, लागलीच दृष्ट ! आली बाळगंगा डोळ्यांतून ! माझ्या डोळ्यांतून पाणी आलं म्हणून का वॉईट वाटलं तुला ? बाळा, मी रडतें म्हणून तूं सुद्धां असा रडणारच का ? मी रडूं नको तर काय करूं ? आज वाटलं, देवाला दया आली म्हणून ! चांगली शपथ घेऊन सोडणं झालं होतं ; पण आपलं देव आड आलं ! आतांच भाईनं सांगून पाठविलं, कीं क्लृप्त जाऊन पुन्हा ध्यायला सुखात झाली म्हणून ! आतां बाळा, संसाराला तुझाच काय तो आधार ! बाळ, लौकर मोठे व्हा, आणि आपल्या गोजिन्या हातांनीं माझीं आंसवं पुसून टाका ! तोंवर या आंसवांच्या अखंड धारेनं तुझ्या आटलेल्या दुधाचा वाटावा करायला नको का ? ऐकतां ऐकतां डोळे मिटून ध्यान मांडलं का इतक्यांत ? हंसायला वेळ नाही, न् रडायला वेळ नाही ! नीज, मी गाणं म्हणतें हं ! (त्याला मांडीवर निजवून पुन्हा दळूं लागते. इतक्यांत गीता प्रवेश करते.) “ चंद्र चौथिचा । रामाच्या ग बागेमर्थें चाफा नवतिचा ! ” (पुन्हा पुन्हा म्हणूं लागते. गीतेला पाहून) अग बाई ! गीताबाई, अशा उभ्या कां ? वसा ना ? आज तळिरामांची तब्येत कशी आहे ? कांहीं उतार वाटतो आहे का ?

गीता : उतार नाही न् कांहीं नाही ! पण बाईसाहेब, काय तुमची दशा ही ? जात्याची घरघरसुद्धां अशा गाण्यानं गोड करून घेतां आहांत, तेव्हां धन्य म्हणायची तुमची !

सिंधू : म्हणतात ना, वासना तशीं फळं ! बात्रांच्या घरीं माझ्या लहानपणीं आमची मोलकरीण रोज पहाटेची गोड गळ्यावर हें गाणं म्हणून दळीत असायची ; मी नित्यनेमानं आपली अंधरुणावर पडल्या पडल्या तें ऐकायची. बाळपणची समजूत—एकदां आलं सहज मनांत, आपणहि असंच गाणं म्हणून दळावं असं ; देव बापडा कुठं तेवढंच ऐकत होता ; त्या वेळीं त्याला माझा बाळहड्ड नाही पुरवतां आला ; आतां सटवीच्या फेऱ्यांत सांपडून पुन्हा बाळपण लाभलं आणि दळण्याची हौस फिटली ! त्या गोष्टीची आठवण होऊन गाणं म्हणत होतें झालं ! हो पण, काय हो गीताबाई, संध्याकाळीं हें दळण द्यायचें आहे, त्याचे किती पैसे मिळायचे आहेत ?

गीता : सहा !

सिंधू : मग ते आतां नाही का मिळायचे ?

गीता : कामाआधीं कसे मिळतील ?

सिंधू : अगदीं हार्तीपार्यां पडलें तरी नाही का मिळायचे ?

गीता : त्या घरचीं माणसं मोठीं नवद्वय आहेत मेत्रीं ! पात्र मागितल्यां
 द्यायचीं नाहीत कुणाला ! पण वाईसाहेब, आतांच कशाला हवे होते पैस ?
 सिंधू : (स्वगत) आतां काय सांगायचें या मुलीजवळ ? घरांत चिमणीच्या
 चाऱ्यापुरतामुद्धां आधार नाही, हें कसं सांगूं हिला ? देवा लक्ष्मीनारायणा,
 “ कुत्रे तुझा मांडारो, आम्हां फिरविशी दारोदारी ! ” यांत पुण्याथं—पण
 तुझ्याकडे काय दोष ? पूर्वजन्मी केलं तें कराळीं उमटलं, त्याला तूं काय
 करणार ? मागल्या जन्मीं ब्राह्मण ताटावरून उठवला असेल म्हणून आज
 भत्रासाठीं दाही दिशा पाहणं आलं; अतीत अभ्यागताला रित्याहातीं दवळं
 असेल, म्हणून घरची लक्ष्मी पारखी झाली ! हिरव्या कुरणांनून गाईगुजाला
 हांकललं असेल, तेव्हां आज वाळाला दूध मिळत नसेल ! आमचें संचित
 खोटं, तिथं तुझ्याकडे काय वरं गाऱ्हाणं आणायचें ?

(राम-सावन; ताल-रूपक. चाल-पति हूं पियूं०)

कसि मी प्रमो निद्रं तुला । नच बधे तुझ्या दोषा ।

कोणावरी रोषनें । अण्डी घरीं न मी । दोषीं स्वमाला ॥ ४० ॥

संचित लळितें । माझे असं । भजनीं त्याच्या ।

नच बल्लव तुझ्या अमरा देयला ॥ १ ॥

गीता : सांगितलं नाहीं तुम्हीं कशाला आतां हवेत पैस ते ?

सिंधू : काय सांगायचं, गीतावाई ? आज किर्नड आमच्या घरांत अन्नपर्णामाई
 अगदींच रुमून वसली आहे हो ! देवाच्या अक्षतांपुरतेमुद्धां तांदूळ नाहीत
 घरांत ! म्हणून म्हणत होते—मूठभर भात उकडला म्हणजे मध्यान्ह टाळ
 कशी तरी ! माझ्यापादीं हे एवढे दोन पैस वाळाच्यो दुधापुरते आहेत काय ते !

गीता : हात्तींच्या, अहो, मग माझ्या— (स्वगत) अगवाई, पण माझ्या-
 जवळचे म्हटले तर या व्यायच्या नाहीत ! (उघड) वाईसाहेब, तसं आजवूनच
 मागितले तर त्यांच्याकडून—किती वरं ? (पैसं मोजति.) एक, दोन, तीन अन्
 (उघड) चार पैस मिळतील ! नाही असं द्यायचंच नाहीं अगदी ! येऊं
 का जाऊन ? अगदीं उभ्या उभ्या आलें हं—

सिंधू : अगदीं वसत्या वसत्यामुद्धां आणाल ! हें द्या, तसं नको, हे दोन पैस
 घ्या आणि ब्रह्मसाठीं आधीं दूध आणा ! मवांपासून तो मुकून कामावीस
 झाला आहे ! तंवर मी हें दळण आटोपतें सांच ! मग तें घेऊन जा म्हणजे
 झालं !

गीता : वाईसाहेब, एक दहा वेळ तांडावर आलं असेल, पण आतां टाकतंच

बोल्न ! तुमच्या घराची अशी विटंबना झाली आणि तुम्ही तिकडच्या तब्येतीच्या चौकशी करतां ! त्या दिवशीं कथेंत ऐकलं, त्या घटकेपासून माझ्या मनाला कसा चटका लागला आहे ! घटोत्कचाच्या कर्णाची शक्ति लागली तेव्हां त्यानं विचार केलं कीं, मागं पडलें तर पांडवांचीच माणसं चेंगरून मरतील, म्हणून तशांत पुढं झेंप घालून त्यानं एवढं मोठं कलेवर कौरवसेनेवर टाकलं ! बघा ! — एकेकांनीं मरतां मरतां आपल्या मागसांचीं हितं पाहिलीं आणि आमच्याकडून भगदीं अखेरीअखेरीला दादासाहेबांना ही दारुची संवय लावली, आणखी तुमच्या सोन्यासारख्या सोज्जळ संसारांत माती कालवली ! होणं जाणं कुणाच्या हातचं नसतं, पण त्यापेक्षां आपलं आज-उद्यां व्हायचं तेंच चार वर्सं आधीं !—

सिंधू : हं गीताबाई, असं भलतं बोलावं का ? जा, घरांतून तें भांडं घेऊन लौकर जाऊन या पाहूं आधीं ! वेड्या नाहीं तर कुठल्या ! आणखी हें बघा, बाळ मांडीवर निजला आहे, म्हणून दळतांना अवघडल्यासारखं होतं; त्याला तेवढा भसाच त्या अंथरुणावर नेऊन ठेवा पाहूं जातां जातां ! (गीता झुलला घेऊन जाते) ' चंद्र चवथिचा— ' (मूल रडूं लागतें.) अग बाई, जागा झाला वाटतं ? आणा त्याला इकडे, गीताबाई ! (गीता झुलला परत आणून देते व जाते.) लौकर या बरं का ? (झुलला) बाळ, कां बरं झोंपमोड झाली तुमची ? फार लागली का भूक ? आत्माराम भुकेनं तळमळत असल्यावर डोळ्याला डोळा लागणार तरी कसा ? बाळ, जरा थांब, आतां येतील हं गीताबाई ! अग बाई, असा उपाशी आशेनं या पिठाकडे पाहायला लागलास ? बाळ, अश्वत्थाम्याला त्याच्या आईनं पीठपाणी कालवून देऊन त्याची दुधाची तहान कशी तरी भागवली ! पण बाळ, आपलीं नशिबं अगदींच पांगळीं आहेत; यांतल्या चिमूटभर पिठावरसुद्धां आपली सत्ता नाही ! तें लोकांचं आहे ! त्या पीठपाण्याचा ओघळ तुझ्या तोंडावर पाहिला, तर राजसा, तारामतीचा रोहिदास तुला हंसून हिणवायचा नाही का ?

(राग भैरवी; ताल-पंजाबी. चाल—बाबुल मोरा०)

गुणगंभीरा । त्यजि न लव धीरा ॥ ध्रु० ॥

सत्त्वपरीक्षा महा । यदा परमेश्वर नियोजी ।

अवसाद तेव्हां उचित का बरि ? ॥ १ ॥

नको रडवं तोंड करूं गडे ! त्या पाहा आल्या हं गीताबाई दूध घेऊन ! (पाहून) अग बाई, येणं झालं वाटतं ! पण हें कसलं येणं ? देवा, काय पाहणं नशिबीं

आणलंस हें ? [सुधाकर येतो—त्याचे पाय लटपटत आहेत.]
 सुधाकर : सिंधू, इकडे ये, मला आणखी प्यायची आहे ! फार नाही, फक्त एकच प्याला ! पैसे आण ! सिंधू, पैसे आण !
 सिंधू : आतां कुठले बरं आणूं पैसे मी ? माझ्याजवळ कांहीं नाही अगदी !
 सुधाकर : खोटं बोलतेस ! आहेत ! चल आण ! आणतेस कीं नाही ? का जीव घेऊ ?

सिंधू : आपल्या पायांशपथ मजजवळ आतां कांहीं नाही. आतां दोन पैसे होते तेवढे बाळासाठीं दूध आणायला दिले तेवढेच ! अगदीं बाळाच्या गळ्यावर हात ठेवून सांगतें हवी तर !

सुधाकर : त्याच्या गळा दाबून टाक ! कां दिलेस पैसे ?

सिंधू : बाळासाठीं नकोत का घायला ? असं काय करायचं हें ?

सुधाकर : चल जाव ! मला नाहीत आणि त्याला पैसे आहेत ? नवऱ्यापेक्षां तें कारटं जास्त आहे काय ? सिंधू, तूं पतिव्रता नाहीस ! हरामखोर ! तें कारटं त्या रामलालचं आहे ! माझं नाही !

सिंधू : शिव शिव ! काय बोलणं हें ?

सुधाकर : शिव शिव नाही, रामलालचें आहे ! आतां मारून टाकतो ! (एक मोठी काठी घेऊन मुलाकडे जातो.)

सिंधू : (घाबरून) अग बाई, आतां कसं करूं ? हांका मारून चारचौघांनां जमविलं तर तिकडून कांहीं तरी भलतंच व्हायचं ! देवा, काय रे करूं आतां ? माझ्या फाटक्या अंगाचं मायेचं पांघरूण कसं पुरणार माझ्या बाळाला आता ! [सुधाकर काठी मारतो. सिंधू मध्ये येते; तिला काठी लागून खोंक पडून ती वेशुद्ध पडते.]

सिंधू : देवा, सांभाळ रे माझ्या बाळाला !

सुधाकर : तूं मर ! आतां कारटं मर जाव ! (काठी मारतो, मूल मरतें.)
 (पद्माकर येतो.)

पद्माकर : हरामखोरा, काय केलंस हें ?

सुधाकर : काहीं नाही; आणखी घ्यायची आहे—एकच प्याला !
 [पडदा पडतो.]

अंक चवथा समाप्त

अंक पांचवा

प्रवेश पहिला

[पात्रें—भगीरथ व शरद; शरद रडते आहे.]

भगीरथ : (स्वगत) भाईसाहेबांचं माझ्याशी अमं नुटकपणाचं वागणं कां होतं याचं कारण आतां माझ्या लक्षांत आलं ! हा रोगांतल्य रोग, मनाला मारणारा, जीवाला बाळणारा, हा मत्सर आहे ! प्रेमाच्या स्वर्णेत निराश झालेल्या दीन जीवांचा हा निर्वाणीचा मत्सर आहे. कडू काळाचा कडवटपणाहि याच्यापुढं अमृतासारखा वाटेल ! या वयांत, अशा अपत्य-स्नेहाच्या भरांत, भाईसाहेबांसारख्या विवेकशास्त्री पुरुषालासुद्धां प्रेमानं—हें प्रेम नार्ही; निराशेंत सार्विक प्रेम करुणावृत्तीचं रूप घेतं—या कामानं—कदाचित् ज्याचं त्याला कळव्यावांचूनहि असं होत असेल. या स्वर्णेंची जाणीव रामलालांना पहिल्यापासूनच—नको हा विचार ! भाईसाहेबांच्या नांवाचा अगदीं अनुदार उल्लेख झाला आणि विचार तर अगदीं मल्ला झाला ! अरेरे ! परमेश्वरा, किनी दुःखप्रद प्रसंगांत मला आणून ठेवलंस हें ! भाईसाहेबांच्या मनोवृत्तीविषयीं न्यायनिष्ठ निर्णय देण्यासाठीं या हतमागी भगीरथानं विचार करावा ! त्यांनीं माझ्यावर केलेले उपकार आठवले म्हणजे माझ्या स्वतःचाहि मला विषर पडायला हवा ! दारूच्या नादानं जीवन्मृत झालेल्या भगीरथाला त्यांनीं पुनर्जन्म दिला आणि त्यांच्या वर्तनाकडे त्या मीच अशा टीकादृष्टीनं पाहायचं ? पित्याच्या पुण्यवृत्तीवद्दल संशय ध्यायना, मातेच्या शुद्ध शीलवद्दल नीचपणानं चौकशी करायची, प्रत्यक्ष परमेश्वराच्या अस्तित्वावद्दल तर्कवितर्क लटवायचे, तशांतलंच हें अनन्वित पातक आहे ! भाईसाहेबांनीं आधींच आपल्या प्रेमाची रति-

मात्र तरी कल्पना मला दिली असती तर शरदच्या स्नेहभावाला प्रेमाच्या पायरीवर चढविण्याऐवजी मी केवळ परिचयाच्या उदासीन पदावर बसविलं असतं ! पण त्यांनाच आधी त्यांच्या मनाची वृत्ति कळली नसेल ! तें काहीं असो; माझ्या जीविताची वाटेल ती वाट लागली तरी भाई-साहेबांच्या सुखाच्या वाटेंत मी कधीहि आड येणार नाहीं. भगीरथप्रयत्नांनीं शरदच्या प्रेमाचा वेग भाईसाहेबांकडे वळविलाच पाहिजे. (उघड) शरद, अशा हृदयभेदक स्थितींतहि तुझ्याशीं निष्ठुरपणानं बोलतो याची मला क्षमा कर. आतां तुझ्याशीं असं बोलतांना मला समाधान वाटत आहे असं सुळींच समजूं नकोस. या विषारी विचारानं माझं हृदय आंतल्या आंत सारखं जळतं आहे. अगदीं उपाय नाहीं म्हणूनच मला असं बोलवं लागतं आहे, त्याची क्षमा कर आणि माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे. शरद, भगीरथाच्या सुखासाठीं वाटेल तें दुःख भोगायला तूं तयार आहेस का ? हं, अशी रडून मला निरुत्साह करूं नकोस ! संशयाच्या दीन दृष्टीनं पाहूं नकोस ! अशा प्रश्नाचं स्पष्ट शब्दांनीं उत्तर देणं कोणत्याहि बालिकेला, त्यांतून तुझ्यासारख्या कोमल मनाच्या आणि आजन्म दुःखार्थीत करपून निघणाऱ्या बालविधवेला अगदींच मरणाहूनहि अधिक आहे, हें मी जाणून आहे ! पण आतांचा प्रसंगच असा चमत्कारिक आहे, कीं स्पष्ट बोलल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. कुलीनतेची मर्यादा आणि प्रयोजकता यांनाहि आपण क्षणभर वाजूला ठेवलं पाहिजे. सांग शरद, अगदीं मोकळ्या मनानं सांग. भगीरथाच्या सुखासाठीं तूं वाटेल तें दुःख भोगायला तयार होशील का ?

शरद : तुमच्या प्रश्नाचं उत्तर देण्याचं कारणच नाहीं. जें तुमचं सुख तें माझं दुःख असं कधीं तरी घडेल का ?

भगीरथ : प्रेमाच्या सहवासांत राहतांना भिन्न जीवांना जी एकरूपता मिळते तीच विरहाच्या चिरनिराश सृष्टींतहि राखणें फार दुष्कर आहे.

शरद : विरहाची सृष्टि ? विरहाची कल्पना आपण आतां—

भगीरथ : मनाचा धडा करून एकदांच, एकदम स्पष्टपणं काय तें बोलून टाकतो. शरद, दुसऱ्या कशासाठीं जरी नाहीं, तरी केवळ या भगीरथाच्या सुखासाठीं—शरद, क्षमा कर, हात जोडून हजार वेळां तुझी क्षमा मागतो—पण तुला भाईसाहेबांची विनंती मान्य करावी लागेल ! रामलालाशींच तुला पुनर्विवाह करावा लागेल !

शरद : भगीरथ, भगीरथ, काय हो बोललांत हें ? खरोखरीच तुमचं हृदय पार

जळून गेलं आहे का ? अगदी विपाचा - भगीरथ, हृदयदाहक प्राणघातक विपाचा - वर्षाव केल्यात हो माझ्यावर !

भगीरथ : भगीरथाच्या हृद्रोगावर हें विपच अमृतामारखं गुणकारी आहे ! याच विपाच्या सेवनानं तुझ्या हृदयाच्याहि वृत्ति मरून जाऊं देत !

शरद : भगीरथ, तुमच्या चरणीं वाहिलेले हे प्राण आतां दुमन्याचे कसे हो होतील ?

भगीरथ : रामलालच्या चरणांशीं माझे प्राण गहाण पडले आहेत. तुझ्या प्राणांच्या विनिमयानंच मला माझ्या प्राणांची पुन्हा प्राप्ति होणार आहे ! शरद, माझ्या या कर्तव्याच्या स्वार्थवृत्तीची मला क्षमा कर !

शरद : नका हो नका असं बोलू, भगीरथ ! तुमच्या शब्दशब्दानं माझ्या हृदयावर कसे विपारी घाव बसताहेत, याचा थोडा तरी विचार करा !

भगीरथ : कृतज्ञता विचारशील नसते ! भाईसाहेबांचे आजवर माझ्यावर आणि तुझ्यावरहि किती उपकार झाले आहेत त्यांची नीट आठवण कर ! त्या उपकारांची फेड आपल्याला करायला नको का ? देवदैत्यांनीं समुद्रमंथन करून चौदा रत्नं बाहेर काढलीं; त्यांत स्वर्गमात्रानं जीवनाश करणारी सुरा आणि स्वर्गमात्रानं चिरंजीवन देणारी सुधा अशीं दोन परस्परविरोधी रत्नं सांपडलीं. पापपूर्ण पृथ्वीवर पहिल्याचा पूर्णावतार झाला आणि दुसरं स्त्रियांच्या अधरामृताच्या रूपानं मनुष्यजातीच्या वांढणीला आलं. एका रत्नाच्या यातनामय तापांतून ज्यांनीं माझी मुटूका केली त्यांच्याच सुखासाठीं दुसऱ्या रत्नाच्या सुखाचाहि मला त्याग केला पाहिजे. संसारांत सुखदुःखांचं मिश्रण अभिन्नस्वरूपाचं आहे. काळोखाची एक रात्र काढून टाकली तर तिच्याबरोबरच प्रकाशपूर्ण दिवसाकडेहि डोळेझांक करायला पाहिजे. दुःखाचा एक अंश टाळण्यासाठीं त्याच्याशीं संलग्न असलेल्या सुखांशालाही दूर करावं लगतं, हा ईश्वराच्या घरचा निघटुर न्याय आहे.

शरद : भगीरथ, असे निर्भय कसे हो झालांत ?

(राग-जागी; ताल-त्रिवट. चाल-दिलभर जातुवे०)

कृति अशी मीषणा । अन्य ना ॥ ध्रु० ॥

वितरिल मना । परमेशाच्या । यातना ! ॥ १ ॥

कोमलतरा । वनितारुचि । जालि ना ? ॥ २ ॥

भगीरथ : भगीरथाच्या जगांतली परमेश्वराची मूर्ति रामलालच्या रूपानं उभी आहे. आचर्यदेवो भव, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, या आपल्या आर्य-

धर्माच्या अनुलंघनीय आज्ञा आहेत. भाईसाहेबांनी पित्याप्रमाणं मला पुनर्जन्म दिला. जगाच्या उपहासानं दुखावलेल्या माझ्या मनोवृत्तींची मातृप्रेमानं जोपासना केली; मावी आयुष्याचं सार्थक होण्यासाठी महन्मान्य मार्गांचा मला गुरुपदेश केला; माता, पिता, गुरु, यांच्या या त्रिभुवनबंध त्रिमूर्तील माझ्या दृष्टीनं परमेश्वराची पुण्यपदवी प्राप्त झाली आहे. या परमेश्वराच्या इच्छेसाठी सर्वस्वीं आत्मयज्ञ करण्याला मला तत्पर व्हायला नको का ? श्रीकृष्णपरमात्म्याच्या इच्छेसाठी मयूरध्वजराजानं आपलं अर्धे अंग करवतीनं कापून दिलं, त्याप्रमाणं माझ्या परमेश्वराच्या सुखासाठी माझ्या जीवापासून माझ्या मावी अर्धांगील तोडणारी ही आकाशाची कुन्हाड—(स्वगत) पण नको. अशा अनुचित उद्गारांनीं शरदच्या मनांत भाईसाहेबांबद्दल अनानंद उत्पन्न होईल. दातुबुद्धीच्या श्रद्धेप्रमाणंच दानवस्तूची पवित्रताहि त्यागाला आवश्यक आहे. शरद : बोलतां बोलतां मध्येच थांबलांत ! तुमची ही निष्पूरता तुमच्या हृदयालाहि मान्य नाही. भगीरथ, दया करा, तुमच्या चरणीं शरण आलेल्या प्रेमळ जीवाला असं दूर लोटूं नका. शरदच्या सुखासाठी, तुमच्या स्वतःच्या सुखासाठी, आपल्या दोघांच्या दुबळ्या प्रेमाला पायांखालीं तुडवूं नका.

(राग-भैरवी; ताल-त्रिवट. चाल-तुम जागो हा ०)

मजला वृथा । नाथा, कां देतां क्लेशां प्रसरां या ॥ ध्रु० ॥

चुरुनि प्रेमा । मम शुद्ध कामा ।

हृदयांतें कां दहतां उभयां ॥ १ ॥

भगीरथ : रामलालच्या सुखासाठी अखिल ब्रह्मांडहि ब्रह्मार्पण करणं हा भगीरथाचा एकच धर्म आहे. रामलालचं सुख तेंच भगीरथाचं सुख, हें मी तुला सांगतो. आणि भगीरथाचं सुख तेंच शरदचं सुख, हें तूं मला सांगितलंस. आपणां तिघांनाहि सुखी होण्याचा याखेरीज दुसरा मार्गच नाही. मी तुझ्याशीं विवाह केला तर ऐन सुखाच्या मरांतहि भाईसाहेबांच्या निराशमुद्रेची कर्णादृष्टि अष्टौप्रहर आपल्याकडे पाहात राहील ! असमाधानाच्या मोलनं असं दुर्दैवी सुख मिळविण्यांत काय अर्थ आहे ? शरद, आतां विचाराच्या दृष्टीनं आपल्या भाग्यशाली दुःस्थितीकडे पाहा. तुझ्या प्राप्तीमुळें भाईसाहेब सुखांत आहेत; त्यांच्या सुखाला साहाय्य केल्यामुळें माझी कृतज्ञता संतुष्ट झाली आहे; मला ऋणमुक्त करण्यासाठी आपलं सर्वस्व अर्पण केल्यामुळें तुला समाधान वाटत आहे ! शरद, हा मनोहर मनोभंग सुदैवानं आपणांला लाभणार आहे. भाईसाहेबांच्या उपकारांची फेड

केल्यावांचून मिळविलेलं सुख केवळ अन्यायाचं होईल. शरद, तुला निर्वाणीचं सांगतो, या आत्मत्यागाच्या ब्रह्मानंदापासून मला दूर केलंस तरीहि यावज्जीव मी तुझ्याशी पुनर्लभ करणं शक्य नाही. पुन्हा सांगतो, माझ्या उपकारकर्त्यांशी कृतघ्नतेनं वागलों, तर तें अतिशय अन्यायाचं होईल.

शरद : मनाचा कोंडमारा झाल्यामुळें अगदीं निर्भीडपणानं बोलतें—मी हिंदुसमाजांतली बालविधवा आहे. माझ्या निर्भीडपणाला जग अगदीं निर्लेज्ज-पणासुद्धां म्हणेल, पण भगीरथ, उपकारकर्त्यांशीं कृतघ्नपणानं वागणं हें अन्यायाचें आहे, तसंच प्रेमाशीं विश्वासघातानं वागणं हें तरी अन्यायाचं नाहीं का ?

भगीरथ : न्यायान्यायाचा त्रिकालत्र-धित निर्णय त्रिकालत्र ऋषींनासुद्धां करतां आला नाहीं. आजची न्यायाची गोष्ट उद्यां अन्यायाची ठरेल; कालचा अन्याय आज न्याय ठरत असेल; न्यायान्यायाची सारासारविवेकबुद्धि देशकालानुरूप बदलत असते. त्यांतून पूर्वेचा पश्चिमेशीं जो एकजीव संयोग होत आहे त्या कालांत आपण जन्माला आलों आहोंत. भारतवर्षाचा विवेकसूर्य चालू कार्ळी संक्रमणावस्थेंत असल्यामुळें विचाराचे वारे नियमानं वाहात नाहींत. सुखाच्या तरुण इच्छा नव्या विचाराच्या आणि नव्या कल्पनांच्या एका पिढीच्या हृदयांत उत्पन्न होतत, आणि त्या सुखांचीं साधनं पुरविण्याचं अगदीं निराळ्या पिढीच्या हातीं असतं. भिन्नसंस्कृतीच्या या संक्रांति-कालांत भाशेच्या पायावर उभारलेल्या आपल्या वाटेवरच्या इमारती दांसळूं लागल्या तर तो कठोर काळाचा दोष आहे. वडिलांच्या मनाला न दुखविणारा त्यागधर्म आजच्या तरुण पिढीनं आचारांत आणायला पाहिजे. शरद, प्रेमळ मुली, आपला आजपर्यंतचा प्रेमळ सहवास हेंच आपलें सुखसर्वस्व ! तुझ्या-माझ्या सुखावर ही संक्रांत बसली तरी तीळमात्राच्या प्राप्तीनंहि गोड बोलून आपण आजचा सण साजरा केला पाहिजे. शरद, भगीरथाच्या सर्वस्वाची तुला शपथ आहे. मी तुझा त्याग करणं कितीहि अन्यायाचं असलं तरी त्याला तूं आपली संमति दे. अशा अडचणीच्या प्रसंगीं या दौन अन्यायांतून एकाचा तरी मला अवलंब करवा लागणारच. कोणता तरी अन्याय करणं ज्या वेळीं आवश्यक होऊन बसतं, त्या वेळीं ज्या अन्यायामुळें अंतःकरणाची जाणिवेनं तळमळ होत नाहीं तोच मनुष्यमात्राला क्षम्य आहे. शरद, याच पात्रलीं भाईसाहेबांकडे चल, माझ्या मृत प्रेमाची अखेरची इच्छा म्हणून तुला सांगतो कीं, भाईसाहेबांच्या विनंतीचा—आणि आतां ती माझीहि विनंती आहे—या विनंतीचा अनादर करूं नकोस. माझ्या जन्मदात्याला माझ्यामुळें दुःख

झालं तर यापुढं मी जगणं शक्य नाही. अजून रडतेस ? वेडे, रडणं हें संसारांत संकटाशीं लढण्याचं हत्यार नाही ! (स्वगत) हिच्या या रडण्यामुळं या त्यागाचा मला केवढा आनंद वाटत आहे ! माझ्या विनंतीला ही चुकून तरी मनापासून रुकार देईल कीं काय अशी मनाला सारखी भीति वाटते. हिच्या इच्छेविरुद्ध आणि केवळ माझ्या इच्छेमुळंच ही हा स्वार्थत्याग करित आहे या कल्पनेतच माझ्या आनंदाचं रहस्य आहे. (उषड) शरद, चल माझ्यावरोबर आणि आतां यापुढं रडशील तर तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे. [जातात.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ—तळिरामाचें घर. पात्रे—त्रिभान्यावर पडलेला आरुचमरण तळिराम, त्याच्या मोंत्रती शास्त्री, खुदाबक्ष, डिसोझा, दादीशेट दारूवाला, मन्याबापू मवाळ, जनुभाऊ जहाल, सोन्याबापू सुधारक, यज्ञापा वगैरे आर्यमदिरामेंदळचे समामद.]

सोन्याबापू : शास्त्रीबुवा, कालची रात्र फारच जड गेली; वास्तविक काय रात्रीच तळिराम गार व्हायचा ! पण आजचा दिवस आणखी दारू पिण्याचं याचं सद्भाग्य होतं म्हणूनच हा वांचला !

खुदाबक्ष : तशीच रात्र लांबलचक तरी किती वाटली ! कांहीं केल्या संपेना ! तळिरामाच्या आयुष्यांत आणि तिच्यांत चेंगटपणातून जशी काय पैजच चालली होती !

सोन्याबापू : जितकी लांबलचक तितकीच भेसूर ! आगहीं इतकी संध्या केलेली पण डोळ्याला डोळा लावून पळभरसुद्धां घ्यान करण्याचा कोणाला धीर झाला नाही.

मन्याबापू : सरंच आहे; घडीभराच्या ध्यानानं कायमचा प्राणायाम व्हायचा एखादे वेळीं ! यमदूतांच्या स्वान्या येणार आहेत असं कळव्यावर झोपेनं मुडद्यासारखं पडायची कोण छाती करणार ? तळिरामाऐवजीं न जाणो ते आपल्यालच चुकून न्यायचे ही प्रत्येकाला वास्ती वाटायचीच !

सोन्याबापू : तेवढी दिव्याची ज्योत काय ती संथपणानं तळिरामाची प्राणज्योति विशते कीं काय हें टक लावून पाहात होती !

विरूपाक्ष : ठीकच आहे. जन्ममरणाचा जिचा रोजचा रोजगार, तिला कसली भीति वाटणार ? बरं, दिव्याची ज्योत जरी संथ असली तरी तळिरामाची धडपड सारखी चालू असेल, नाही ?

मन्याबापू : मुर्ळीच नाही ! आज ही जी तळिरामाच्या देहाची यमराजाच्या विरुद्ध निःशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ इतक्या हातघाईवर आलेली दिसते तिचा काल मागमूसमुडां नव्हता ! काल सारी रात्रभर तळिरामानं फक्त सनद-शौर चळवळच चालू ठेवलेली होती. शरीराचा स्वामी स्थानभ्रष्ट होऊं नये म्हणून इमानी अवयवांनी इतकी जात्रदारी घेतली होती की डेकन सभेनें सुडां तिच्यापुढं हात टेकावेत ! डोळ्यांत उरलेला प्राण तसाच निघून जाऊं नये म्हणून ती पापणीपासून दूर झाली नाही. त्याची झोंप नेहमी म्हणजे इतकी जहाल असायची, पण काल रात्री तिच्यावर सभाबंदीच्या कायद्याची अंमल-बजावणी झाल्यासारखं दिसत होतं ! नेहमी वटवट करणारी जीम आज अशी सरकारजमा कां झाली हें पाहण्यासाठी एखादं कपोलकल्पित कारण सांपडेना म्हणून दोन्ही गाल एखाद्या विरक्त साधूप्रमाणं अंतर्मुख झाले आहेत. नाकानं-सुडां पंचप्राणांना बाहेर जातां येऊं नये म्हणून विश्वासांतल्या वान्यालामुडां येरझान्या करतां येऊं नयेत अशी कडेकोट नाकेबंदी केली होती. सारी रात्रभर असा निपचित पडला होता, कीं विलायतेतल्या कसलेल्या परीक्षकालामुडां छातीला हात लावून सांगतां आलं नसतं, कीं हा तळिराम असा बेशुद्ध पडला आहे तो मेल्यामुळं, झोपेमुळं, दारुमुळं—

सोन्याबापू : किंवा वैद्याच्या औषधामुळं म्हणून !

मन्याबापू : अरे खरंच, औषध देण्याची वेळ झाली ! जागा करावा आतां याला ! तळिराम, ऊठ. औषध घेतोस ना ?

तळिराम : मला नीट बशीव; आतां मला औषध नको आहे. माझं मरण अगदीं जवळ आलं आहे.

जन्ूभाऊ : तळिराम, असा धीर सोडतोस ? भिऊं नकोस ! आम्ही तुला मरूं देणार नाहीं; अरे, ती दारूची बाटली याच्यापुढं आणून ठेव. डोळ्यासमोर दारूची बाटली असल्यावर हा कायमचे डोळे मिटील ही भीतीच सोड ! जीव गेला तरी मरायचा नाही !

मन्याबापू : ऐका हो जन्ूभाऊ ! शास्त्रीबुवा, बघा हो यानं जरा डोळे पांढरे केले हो !

विरूपाक्ष : अरे, अरे, अरे ! अहो, कुणी गंगा इकडे घ्या वरं जरा ! आणि

तसंच तुळशीपत्रहि आणा ! तळिराम, तळिराम, सावध हो, बाबा ! बैयाला,
डॉक्टरला बोलावू का ?

तळिराम : गंगा नको; तुळशीपत्र नको, काहीं नको ! मला मरतांना थोडीशी दारू
पाजा म्हणजे झालं ! तुळशीपत्राऐवजी तोंडावर एक बूच ठेवा म्हणजे ठसका
लगला तरी तोंडांतली दारू सांडणार नाही ! आणा थोडीशी !

विरूपाक्ष : अहाहा, याला म्हणावं खरा दारूचा अभिमानी ! पुढच्या
जन्मी तू यापेक्षांहि मोठा दारूबाज होणार ! प्रत्यक्ष भगवंतांनीच गीतें म्हणून
ठेवलं आहे, कीं

“ यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यज्यंते कलेवरं ।

तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भात्रभावितः ॥ ”

[त्याला दारू पाजतो.]

तळिराम : आणखी थोडी दे म्हणजे मला थोडासा तरुवा येईल ! मला तुम्हांला
माझी अखेरची इच्छा सांगायची आहे ! जरा आणखी दे पाहू—

मन्याबापू : आणखी दारूला तू सध्यां पात्र नाहीस !

जन्मूभाऊ : पिऊ दे रे त्याला; या वेळीं नाही म्हणू नकोस !

[त्याला दारू पाजतात.]

तळिराम : अरेरे, मला दारूसुद्धां नीटशी पितां येत नाही ! शास्त्रीबुवा, खुदाबख,
मी आतां मरतो. माझं सांगणं लक्षांत ठेवा. अर्धा त्या भगीरथाला सांगा, कीं
तळिराम दारू पितां पितां मेला; अखेरपर्यंत प्रेमाच्या पकडीत सांपडला नाही.
सांगाल ना ?

विरूपाक्ष : अगदी बजावून सांगू !

तळिराम : मी मेल्यावर, माझ्या घरांत दारूचाच गुत्ता काढा ! त्याचं नांव
' तळिराम मोफत मद्यालय ' असं ठेवा. तें सारी रात्रभर उघडं ठेवण्याबद्दल
खटपट करून परवानगी काढा ! म्हणजे अडल्याविडल्याची अडचण होणार
नाही ! त्या मद्यालयांत आल्यांगल्यांना, सोरगरिवांना, गोब्राह्मणांना फुकट
दारू पाजा ! विद्यार्थ्यांना निम्मे दरानं दारू विका ! माझी खरी मिस्त तरुण
पिढीवरच आहे ! माझ्या घरांतल्या रिकाम्या चाटल्या, ग्लासं एखाद्या कुटुंबासल
दारूबाजाला द्या ! माझ्या वर्षश्राद्धाच्या दिवशीं एखाद्या सत्यात्र ब्राह्मणाला
सडकून दारू पाजा ! गोप्रदान करण्याऐवजी बुचांचा एक तराफा माझ्या नांवांनं
नदींत सोडा म्हणजे मी त्याच्यावर असून वैतरणीनदी उतरून स्वर्गांत जाईन !
दोस्त हो ! माझी ही इच्छा पुरी कराल ना ? न केलीत तर माझी आशा

गुंतून मी भूत होईन; मला मुक्ति मिळणार नाही !

मन्याबापू : आम्ही सगळेजण वाटेला ती मेहनत करून तुझी इच्छा पूर्ण करू !
तू कांहीं काळजी करू नकोस.

जन्माऊ : तशांतून तू भूत झालासच तरी तुझ्या सुताला आम्ही व्हिस्कीच्या
बाटलीत भरून कोडून ठेवू ! आणखी कांहीं इच्छा आहे ?

तळिराम : आणखी कांहीं नाही; वाटेला त्याच्या नादी लागून दारू सोडून नका !
दारू न पिण्याची शपथ फार दिवस टिकत नाही; आपल्या आर्यमदिरा-
मंडळाचा अभिमान धरा—कांहीं झालं तरी संस्था बुडवू नका ! आई आई न !
शास्त्रीबुवा, मला आणखी थोडी दारू द्या ! आणि तुम्ही सारेही माझ्याबरोबर
शेवटची घ्या ! माझी हेल्थ—भरपूर ट्रिक करा ! (त्याला दारू देतात व सर्वजण
मोठाळे पेले मरतात.) स्वर्गात मला दारू मिळेल का रे ?

सोन्याबापू : तळिराम, टु युवर हेल्थ ! [सर्व पितात]

तळिराम : थोडी दारू ! आणखी एकच प्याला ! [मरतो]

सोन्याबापू : अरेरे, आटपला बाजार ! दारूच्या या जिवंत गुत्त्याचे एकदम
साडेआठ वाजले !

शास्त्री : गेला, मदिरेचा खरा कैवारी गेला !

खुदाबक्ष : अभागी आर्यमदिरामंडळाचा खरा आर्य आधार तुटला !

जन्माऊ : मदिरे, मदिरे, तुझी धुंदी उतरली ! तुझ्या यशाचा वांटा इथंच
राहिला ! तुझ्या सौभाग्याच्या लाल तजेत्यावर प्रेतकळा भाली ! तुझी
अडखळती चाल इथं कायमची खुंटली ! तुझं बरळणं यापुढं वंद झालं !

शास्त्री : खरा खरा महात्मा दारूबाज आज आम्हांला सोडून गेला ! असा
दारूबाज पुन्हा होणं नाही !

खुदाबक्ष : ती गोष्टच काढायला नको ! आपण सारेच पिणारे, पण तळिरामाची
गोष्टच निराळी ! पितांना कधी दिवस पाहिला नाही, की रात्र पहिली नाही !

शास्त्री : आज बारा वर्षे झाली, केव्हांहि तळिरामाच्या तोंडाची दुरूनच
घपकन घाण आली नाही असं झालंच नाही ! असं खडतर व्रत एक पुरं
तप चालविलं !

खुदाबक्ष : तपस्वीच तो ! बोले तैसा चाले, त्याची वंदाची पाउले ! बारा वर्षे
अडखळत बोलला, आणि अडखळतच चालला !

जन्माऊ : स्वार्थत्याग तरी केवढा ! दारूसाठी त्रायको सोडली; मग दुसऱ्या
आतांची काय कथा !

शास्त्री : दारू पिणारालाच त्यानं आत केलं ! हा मन्याबापू जरा नेमस्तपणानं घेणारा, म्हणून नेहमी त्याला आपल्या शेजारी यानं आग्रहानं पाजावी, तसाच मगनभाई, जरा भिन्ना, पण त्यालाहि—

मगन : (एकदम मुक्तकंठानें रडून) तळिराम, आतां मला आग्रहानं कोण रे दारू पाजील ? काटकसरीनं निशा चढविण्यासाठीं, भिक्कर करण्याचा उपदेश कोण रे करील ?

जनूभाऊ : शास्त्रीबुवा, अशा रडण्यानं या महात्म्याचा गौरव कसा होणार ? याच्यासाठीं उघड्या मैदानांत एक जंगी जाहीरसभा जरूर भरविली पाहिजे.

मन्याबापू : वेजवावठार जंगी जाहीरसभा मुळींच नको ! सनदशीर पदतीनं इथंच एक सभेची बैठक उठवूं या आणि काय करायचं तें ठरवून राकूं या. एक छोटेंच कार्यकारी मंडळहि नेमा पाहूं—

शास्त्री : तुमचं म्हणणं उक्त आहे. तुम्हीच कार्यकारी मंडळाचे चिटणीस व्हा.

मन्याबापू : बरं, मग आधीं अध्यक्ष निवडा ! कोण होतो अध्यक्ष ?

खुदाबक्ष : तसं कोण सांगणार ? सगळ्यांचीच योग्यता सारखी आहे.

जनूभाऊ : मग चिट्या गाका !

यह्याबा : दम खा ! माझी अशी सूचना आहे, कीं मी अध्यक्ष होतो, तिला आपण सर्वांनीं अनुमोदन द्यावं ! कारण, अध्यक्षाला सभा संपेपर्यंत स्वस्थ बसून राहणं वढंच काम करायचं असतं आणि मला इतकी जास्त झाली आहे, कीं थोड्या वेळांत माझा अगदीं लोळागोळा होईल ! तव्हा सभेचं काम आटपेपर्यंत मी आपला प्रेत होऊन अध्यक्षप्रामाणं पडून राहीन !

खुदाबक्ष : मग तळिरामाचं प्रेतच तुम्हापेशां जास्त योग्य आहे.

जनूभाऊ : बरोबर आहे ! शिवय, हल्लीं सभांतून, कामाच्या दृष्टीनं थोर माणसांच्या तसविरा अध्यक्षस्थानीं ठेवण्याची बहिवाट आहे. त्या दृष्टीनं तसविरापेशां प्रेत केव्हांहि अधिक लायक ! सत्रच तळिरामाच्या प्रेतालाच अध्यक्षस्थानीं बसवावें !

खुदाबक्ष : अध्यक्षानीं निवड झाल्यावर, मी आतां सभेपुढं जोरानं पहिला ठराव अजरा आणतो, कीं आधीं घरांतली सगळी दारू पिऊन मग पुढं कार्याला लगावं. ठराव पसार ! कार्यकारी मंडळाच्या उल्लाही चिटणिसानीं सर्वांना पेले भरून द्यावेत अशी मी त्यांना जोरानं विनंती करतो.

शास्त्री : ज्याअर्थी सर्वांनाच चढत चालली आहे, त्याअर्थी यापुढं प्रत्येकानं

बसूतच बोलावं, असा दुसरा ठराव मी पुढं आणतो. माझे पाय लटपटताहेत—
ठराव लवकर पसार करा !

मगन : (त्याला सांबरून) या ठरावाला मी टेंका देतो. ठराव पसार !

जनूभाऊ : तळिरामाच्या मरणानिमित्त शहरांतील सर्व दारूचीं दुकानं दिवसभर
बंद ठेवण्याची मत्तेदारांना विनंती करावी, असं या सभेचं ठाम मत आहे.

शास्त्री, खुदाबक्ष वगैरे : रोम ! धिक्कार ! नो, नो !

मन्याबापू : सन्मान्य सभासद जनूभाऊ यांचा ठराव पुष्कळशा सभेला मान्य नाही.

मिस्टर विरूपाक्षशास्त्री, राजश्री खुदाबक्ष, श्रीयुत मगनभाई, व श्रीयुत मी या
ठरावाबद्दल जोरानं खेद करतो. मृतमहात्म्याच्या घोरणाकडे सभेचा कटाक्ष
आहे. तळिरामाला दारूचीं दुकानं बंद झालेलीं खपत नसत; म्हणून संबंध
दिवस दुकानं बंद ठेवण्याऐवजीं संबंध रात्रभर दुकानं उघडीं ठेवण्यासाठींच
सभेनं खटपट करावी. ठराव पसार !

शास्त्री : सदरहू प्रेताची यात्रा वाजतगाजत काढावी !

मगन : दारूखेरीज अनाठायीं खर्च न करण्याकडे तळिरामाचं घोरण होतं;
म्हणून वाजेच्यांचा खर्च ही सभा करूं इच्छित नाही ! त्याच्या हातापायांच्या
काड्यांनींच पोटाचा नगारा वाजवावा, अशी माझी उपसूचना आहे. उपसूचना
पसार ! प्रेतामागं भाडोत्री रडण्यासाठीं कांहीं गुजराथी बायका आणण्याची मी
खटपट करतो.

जनूभाऊ : रोम ! तळिरामाला बायकांच्या नांवाचासुद्धां तिटकारा होता; म्हणून
रडण्यासाठीं, बायकांऐवजीं मन्याबापू यांनीं आपले कांहीं म्हाळ मित्रच
आणावे, अशी मी शिफारस करतो.

मन्याबापू : ही सभा या ठरावाचा निषेध करते आहे. मी असं विचारतो कीं,
जोरानं विचारतो--कीं, मृताच्या अंत्यविधीच्या वेळीं, एक विशिष्ट ध्वनि
करावा लागतो. त्यासाठीं आपल्या जहाल जिवशर्गाना आणायला जनूभाऊ
तयार आहेत का ? मी स्पष्टच सांगतो, कीं नेमस्तांसाठीं जर पितरपात्राचा
रडका पंथरवडा असेल तर जहालांसाठीं जोरकस तोंडसुखाचा फाल्गुनमास असतो !

खुदाबक्ष : दोस्तहो, असे भांडून धमेंत बखेडा घालूं नका ! ही काय देशांतल्या
दोन्ही पक्षांतल्या विद्वानांची सभा आहे, म्हणून तुम्हीं असा धिंगाणा घालावा ?
मी ठांसून सांगतो—कुत्सित कोटि मनांत आणून कोणीं हंसूं नये—मी म्हणून
टाकतो कीं—मी दारू ठांसून सांगतो कीं, ही आम्हां दारूबाजांची सभा आहे.
वर्षातून तीन दिवस चढणारी ही देशभक्तीची निशा नाही; पण दिवसांतून

तीन वेळां पचनीं पाडलेली ही दारूची निशा आहे. तुम्ही देशभक्त आहांत का ? तुम्ही विद्वान् आहांत का ? नाही ! मग एकेरीवर येऊन सुरळीत सभा मोडण्याचा तुम्हांला काय अधिकार आहे ? अशी एकमेकांवर आग पाखडण्यांत काय अर्थ आहे ? काम पुढें चालवा.

शास्त्री : मी असा ठराव पुढें आणतो, कीं तळिरामाचं प्रेत विहस्कीच्या बाटल्यांभोवतीं येणाऱ्या पेंढ्याच्या पिशव्यांनीं जाळावं.

खुदाबक्ष : आर्यधर्माच्या दृष्टीनं हा भडामि होतो. हा धर्मब्राह्म ठराव आहे. या ठरावाला मी तळिरामाच्या वतीनं हरकत घेतों.

मन्याबापू : द्रोवेहि श्रीयुत चुक्ताहेत ! तळिरामाचा दारू पिणं हा एरूच धर्म होता. सन्नधर्माच्या दृष्टीनं पाहतां तळिरामाला एखाद्या दारूच्या भट्टीत जाळावं, असा ठराव मी आणतो ! पसार !

जन्ूभाऊ : मी असा ठराव आणतो, कीं आपण सर्व अगदीं गाढव आहांत ! प्रेतयात्रा कशी न्यायची हें ठरविण्यापूर्वीं आपण जाळायला आरंभ केला ! मिरवणुकीच्या वेळीं गाडीचे घोडे सोडून, आपण गाडी ओढून तळिरामाचा सन्मान करावा, अशी मी सूचना करतो.

मगन : या ठरावाला माझा असा वांधा आहे, कीं घोडे सोडून आपण गाढव गाडी ओढीत बसलों तर तें उलट अपमानकारक आहे !

मन्याबापू : आतां फार महत्त्वाचा ठराव मी फारच जोरानं पुढें आणतो. तळिरामाचं कांहींतरी स्मारक करायला पाहिजे; त्यासाठीं 'तळिराम स्मारक फंड कमिटी' स्थापून तिच्याभर्फे फंड गोळा करण्याचं सभेनं ठरवावं ! वर्गण्यांचे आंकडे भराभर पडले पाहिजेत ! आणि याच बैठकीत पडले पाहिजेत. आंकडे मोठाले पण पाहिजेत ! किमानपक्ष एकेकानं हजाराराचा आंकडा तरी घातलाच पाहिजे.

शास्त्री : लाखाची गोष्ट सांगितलीत ! आपले श्रीमंत शेट मगनभाई यांच्या-पासूनच शेज धरावी ! शेटजींनीं तोंड वाईट करण्याचं कारण नाही ! हें आंकडे वसूल करण्यांत येतील अशी त्यांनीं सुळीच भीति वाळगूं नये ! आजवर कोणत्या स्मारकसभेनं आंकडे वसूल करून स्मारक देण्याचं कोणाच्या स्मरणांत आहे ? त्या वेळेपुरतेच पहिल्या उसळीच्या भरांत हे दर्शनी आंकडे टाकायचे असतात ! पुढं सर्वानाच त्या आंकड्यांसकट स्मारकाचाहि विसर पडत जातो !

मगन : तत्राप मी लेखीं गुंतायचा नाहीं; म्हणून या ठरावाला मी जोरानं—

खुदाबक्ष : हां, मगनभाई —

मगन : या ठरावाला मी जोरानं--

खुदाबक्ष : हां—हां—

मगन : या ठरावाला मी जोरानं कांहींच करीत नाहीं !

शास्त्री : आतां मृताचं प्रेत बाहेर काढावं असा माझा शेवटचा ठराव आहे. उठा सर्वजण, भाषीं प्रेत बाहेर नेऊन ठेवूं ! (सर्वजण उठतात व धुंद झालेल्या यज्ञाच्या हातापायांची ओढाताण करतात.)

यज्ञाच्या : मला कोण ओढत आहे, असं ही सभा जोरानं विचारीत आहे.

शास्त्री : मेलेल्या मनुष्य कांहीं विचारीत नाहीं, असं बहुमतानं सभेचं ठाम मत आहे.

यज्ञाच्या : मी मेलें नाहीं, असा एकमतानें ठराव मी मांडतो.

खुदाबक्ष : मग कोण मेल्या आहे ? कोणी तरी मेल्या आहे हें खास !

सन्याबापू : पुनः सभेंत दंगा सुरू झाला ! धांन्ना, खुदाबक्ष, घालीबुवा, सभेची जादा बैठक भरवा आणि कोण मेल्या आहे, हें शिस्तवार ठरवा !

खुदाबक्ष : ठीक आहे ! सभा अशी सूचना करीत आहे, कीं जो मेलेल्या असेल त्यानं हात वर करावा. (कांहीं वेळ थांबून) कोणीच हात वर करीत नाहीं त्याअर्थी कोणीच मेलेलं नाहीं असं सभा प्रतिपादन करीत आहे ! तळिराम-मुद्दां मेल्या नाहीं, असं सभेचं ठाम मत आहे !

शास्त्री : याबद्दल सभेला फार आनंद होत आहे. या आनंदाच्या भरांत तळिरामाच्या मृत आत्म्याला, तळिराम मुळींच मेल्या नाहीं, अशी स्वर्गांत अभिनंदनपर तार पाठविण्याची ही सभा ठराव करीत आहे.

सन्याबापू : अरेरे ! फुकाफुकीं सभेचा सारा समारंभ झाला म्हणावयाचा !

खुदाबक्ष : नाहीं. हा खटाटोप फुकट जाऊं घ्यायचा नाहीं. या खटपटीचा उपयोग होण्याची वेळ येईपर्यंत, म्हणजे कोणीतरी मरेपर्यंत सर्वोनीं मुडद्यां-प्रमाणं इथंच पडून राहावं असा ठराव मी पुढं आणतो. ठराव पसार !

[सर्व अस्तान्यस्त पडतात. पडदा पडतो.]

[स्थळ—रामलालचा आश्रम. रामलाल प्रवेश करतो.]

रामलाल : (स्वगत) माझ्या मनाचं घागेरडं चित्र आतां मला स्वच्छपणानं दिसायला लागलं ! माझ्या अधःपाताला कांहीं तरी सीमा आहे का ? पित्याच्या दृष्टीनं शरदकडे पाहतांना मानीव नात्याच्या मोठेपणानं रक्तामांसाचं अंगभूत तारुण्य डोळ्यांतून मुळींच नाहीसं झालं नाहीं. शरदबद्दल मला जी सहानु-भूति, भूतदया म्हणून वाटत होती, ती दुबळ्या मनाच्या हिंदुपुरुषाची पारावतवृत्ति कामुकता होती ! गरीब गीतेला विद्यादान करतांना, धनाथाला कल्याणाचा मार्ग दाखविल्यामुळंच आपल्याला हें समाधान होत आहे अशी माझ्या मनाची मी फसवणूक करीत आलों; पण तें तशा उदारपणाचं नव्हतं ! गीतेला शिकतांना पाहून, शरदला समाधान वाटत होतं, म्हणून मला त्या वेळीं उत्साह वाटे ! तोसुद्धां प्रियाराधनाचाच एक मार्ग होता !

(राग-भैरव; ताल-त्रिवट. चाल-प्रभु दाता रे.)

मन पापी हें । करितें निजबंचन अनुघादिनि ॥ ध्रु० ॥

उपशमपर मतिभेषज सेवुनि सुतियल करी, परि ते ।

बिफल अंति सुविवेकभिन्न ॥ १ ॥

उपकारांच्या कृतज्ञतेमुळें विचारा भगीरथ थोड्याच काळांत माझ्याशीं खुल्या दिलानं बोलूंचालू लागला. तेव्हां त्याचा मला कंटाळा वाटू लागला. अधिक-प्रसंगीं मनुष्याची ती फाजील सलग्गी वाटून आपल्याला भगीरथाचा तिटकारा येत असावा अशी मी स्वतःची समजूत करीत होतो; पण तें कंटाळण्याचं खरं कारण नव्हतं ! भगीरथ आपल्याशीं मनमोकळेपणानं वागल्याचं शरदून वेळोवेळीं सांगितल्यामुळेंच, न कळत माझ्या मनांत जायत झालेला मूढ मत्सर हेंच त्या कंटाळ्याचं कारण होतं ! त्या तरुण जीवांचा परस्परकडे ओढा दिसू लागतांच माझ्या प्रौढ मनांत मत्सराची आग भडकली ! तेव्हां — धिक्कार, शतशः धिक्कार असो मला ! यत्किंचित् सुखाच्या क्षुद्र लोभानं पुत्राप्रमाणं मानलेल्या भगीरथाला दुखवून, कन्येप्रमाणं मानलेल्या शरदच्या कोंबळ्या हृदयावर रसरशीत निखारे टाकून माझ्या वयाच्या वडीलपणावर, नात्याच्या जबाबदारीवर आणि विचाराच्या विवेकवृत्तीवरहि पाणी सोडायला मी तयार झालों, हा आमच्या आज्ञ्या

दुर्दैवी परिस्थितीचा परिपाक आहे. पराक्रमी पुरुषार्थांनं मिळवलेली सत्ता मोकळेपणाच्या उदारपणानं मर्यादित करण्याचा आम्हांला सराव नसल्यामुळं दैवयोगानं प्राप्त झालेली अल्प सत्ता दुबळ्या जीवांवर आम्ही मुलतानी अरे-रावीनं गाजवीत असतो. आज हजारों वर्षे मेलेल्या रुढींच्या ठराविक ओझ्या-खालीं सांपडून आमचीं मनंही मुर्दाड झाल्यामुळं आज आमच्यांत वस्तु-मात्रातील ईश्वरनिर्मित सौंदर्य शोधून काढण्याची रसिकता नाही. असं सौंदर्य मिळविण्याची पवित्र अभिलाषबुद्धि नाही. त्या अभिलाषाची पूर्णता करणारी पुरुषार्थाची पराक्रमशक्ति नाही. आणि खरं कारण मिळतांच जिवलग सुखा-चाहि त्याग करणारी उदार कर्तव्यनिष्ठा नाही ! पूर्वजांनीं तोंडावर टाकलेल्या अर्थशून्य शब्दांची बिचारी वेदांताची वटवट क्षुद्र सुखाच्या आशेनंही ताबडतोब बंद पडते. विद्येनं मनाला उंच वातावरणांत नेऊन ठेवलं तरी आमचीं मनं आकाशांत फिरणाऱ्या घारीगिधाडांप्रमाणं अगदीं क्षुद्र आमिषानंसुद्धां ताबडतोब मातीला मिळतात. पांच हजार वर्षांचं दीर्घायुष्य मोजणाऱ्या भारत-वर्षरूप पुराणपुरुषा ! तुझ्या विराट् देहासाठीं हिमाचलसारखं भव्य मस्तक निर्माण केल्यावर, गंगासिंधूसारख्या पवित्र ललाटेखांनींही विधात्याला तुझ्या सुखाचा चिरकालीन लेख लिहितां येऊं नये का ? संग, हतभाग्या भारतवर्षा ! मानी काळीं या रामलालासारखी कंगाल पैदास आपल्या पोटीं निपजणार, या कडू भीतीमुळं दक्षिणमहासागरांत जीव देण्यासाठीं कमरे-इतका उतरल्यावर कोणत्या पापांचीं प्रायश्चित्तं देण्यासाठीं परमेश्वरानं तुला उचलून धरला ? परमेश्वरा, माझ्या अपराधाची मला कधीं तरी क्षमा होईल का ? भगीरथ आणि शरद यांच्याजवळ कोणत्या तोंडानं मी क्षमा मागूं ? नाही, मनाचा तीव्र आवेग आतां मरणाखेरीज दुसऱ्या कशानेहि थांरणार नाही. (भगीरथ व शरद येतात.) हतभागी रामलाल, कृतकर्मांचीं फळं भोगण्या-साठीं दगडाचं मन करून तयार हो, आणि या दुखावलेल्या जीवांची क्षमा माग.

भगीरथ : माईसाहेब, लहान तोंडीं मोठा घांस घेतला तर तुमच्या लडक्या भगीरथाला तुम्ही क्षमा कराल का ? आपल्या पायांजवळ एक विनंती करण्यासाठीं मी आलों आहे.

रामलाल : भगीरथ, माझ्याचीं नेळतांना आजच इतकी औपचारिक वृत्ति कां वापरतोस ?

भगीरथ : माईसाहेब, लोकसेवा करण्याची विश्वा शिकण्यासाठीं म्हणून मी

आपल्या आश्रयाला उभा राहिलो आहे; पूर्वी सर्व विद्याप्राप्ति करून गुरुद्वारे सोडून जाताना गुरुदक्षिणा देण्याची वद्विवाट होती; पण हल्लींच्या काळांत दर महिन्याला अगोदर फी द्यावी लागते ! माईसाहेब, या नव्या पद्धतीला अनुसरून मी तुम्हांला गुरुदक्षिणा अर्पण करण्यासाठी आलो आहे. तिचा स्वीकार करून या आपल्या बाळाला आशीर्वाद द्या !

रामलाल : कसली दक्षिणा देणार तू ?

भगीरथ : माझ्या स्वाधीन झालेल्या शरदच्या प्राणांची ! माईसाहेब, आपल्या सांगण्याप्रमाणे आपलं सर्वस्व आपल्या चरणीं अर्पण करायला मी तयार आहे !

रामलाल : शरद, भगीरथानं म्हटलं तें खरं का ?

[शब्द खाली पाहते.]

भगीरथ : संकोचवृत्तीमुळे या प्रसंगी ती काय बोलणार ?

रामलाल : (स्वगत) हो, खरंच ! याच काय, पण कोणत्याहि प्रसंगी विचारी हिंदु बालविधवा काय बोलणार ? गाईला आत्मा नाही, असं ख्रिस्ती धर्माचं तत्व नव्यानं ऐकतांच आम्ही आर्यधर्माभिमानी उपहासानं हंसलो, पण माझ्यासारख्या जुलमी जनावरांच्या पशुवृत्तीनं या गरीब गाईना आत्मा तर नाहीच पण जीभसुद्धा ठेविली नाही !

भगीरथ : शरद, माईसाहेबांना माझे म्हणणं खरं वाटत नाही; माझ्या शब्दासाठी तू—

रामलाल : थांब, भगीरथ, शरदचा त्याग तू इतक्या सहजासहजी करायला तयार झालास हें तुझ्या प्रेमाचंच लक्षण समजूं का ? मला वाटतं, शरदवर तुझे मनापासून प्रेम मुळींच नव्हतं !

भगीरथ : असं आपल्याला वाटतं ! सर्वसाक्षी सर्वेश्वराला काय वाटतं, तें— माईसाहेब, क्षमा करा, शरदविषयी माझ्या तोंडचे असले उद्गार तिच्या माझ्या नव्या नात्याला कमीपणा आणतील ! आपल्या पदवीला पोहोचल्यामुळे शरदबद्दल सलग्गीनं बोलण्याला मला अधिकार नाही !

रामलाल : (स्वगत) शाबास, भगीरथ, शाबास ! तू जितका थोर आहेस तितकाच हा रामलाल नीच आहे ! माझ्या मनाच्या हलकेपणामुळे तिच्या शरदच्या प्रेमाचे तुलामलाचे धिंडवडे निघाले. (उबड) अशा पवित्र प्रेमानं तिच्याशी वचनबद्ध झाल्यावर तिचा त्याग करणं तुला उचित आहे का ?

भगीरथ : एक वेळ नाही, पण हजार वेळ उचित आहे ! ज्या कार्यासाठी आपण मला जीवदान दिलं, त्या कार्यासाठी मला हा मोह सोडायचा आहे !

शरदच्या लोभत मी सांपडलों, तर आपला उपदेश मला साधणार नाही आणि भावी आयुष्याचा सन्मार्ग मला सांपडणार नाही ! समाजस्वरूप विराट्-पुरुषाची सेवा करण्यासाठी, माझ्या देशाच्या कारणी पडण्यासाठी, आपल्या उपदेशासाठी, संसारसुखाचा आणि प्रेमाचा पाशबंध हा भगीरथ ताडून तोडून टाकीत आहे ! आपल्यासारख्या थोर पुरुषाचा उपदेश—

रामलाल : भगीरथ, उपदेश करणं हे इतकं सोपं काम आहे, की त्यामुळं मला थोर म्हणणं केवळ हास्यास्पद आहे ! उपदेश करणारापेक्षांहि उपदेश ऐकून मोहाला झुगारून देणाराच नेहमी श्रेष्ठ असतो. मोठ्या मनाच्या मुळांनो, त्यागधर्माच्या तेजोमय तत्त्वानं देदीप्यमान झालेल्या तुम्हां दोघांच्या मुख-मंडलांकडे तोंड वर करून उघड्या डोळ्यांनीं पाहण्याची या क्षुद्र मनाच्या रामलालची योग्यता नाही ! क्षणमात्राच्या पातकी मोहावेगाची मला क्षमा करा ! वेदा शरद्, माझ्या अभद्र शब्दांची, पामर मनाची आणि या शेवटच्या पाप-स्पर्शाची मला एकदांच क्षमा कर ! भगीरथ, शिष्यानं गुरूला आधीं गुरुदक्षिणा द्यावी, हा जसा हल्लींचा परिपाठ आहे, त्याचप्रमाणं कुशाग्रबुद्धीच्या शिष्याला उत्तेजनासाठीं पारितोषिक द्यावं, असाहि नियम आहे. माझ्या उपदेशाचा पहिला धडा तू इतक्या हुशारीनं शिकला आहेस की, तुझा गौरव करणं माझं कर्तव्य आहे ! उदार बाळा, हें आपलं सुंदर चित्र घेऊन जन्माचा सुखी हो !

[शरदचा हात मगारण्याच्या हातांत देतो]

(राग—देसकार; ताल—त्रिवट. चाल—अरे मन राम०)

स्वीकीरि रम्य अमल चित्रा या । योग्य तुला प्रतिफल घ्याया ॥ ४० ॥

छात्रा पटु गुणी । अभ्यसनीं । हे वितरित गुरुमाया ॥ १ ॥

भगीरथ, लोकसेवेचं खडतर व्रत आचरितांना कधीं कधीं पुढाऱ्याला लोका-पवादाला पात्र व्हावं लागतं, अशा वेळीं निंदकांच्या वाग्बाणांनीं दुमंगलेल्या हृदयाच्या जखमा बऱ्या करण्यासाठीं शरदच्या प्रेमळ अश्रूंचीं तुला भविष्य-काळीं जरूर पडेल. रामलालचं हें रिकामं हृदय — (गीता रढत येते; तिला पोटाशीं धरून) ये बाळ, ये !—रामलालचं हें रिकामं हृदय तुझ्यासारख्या अनाथ जीवांसाठीं अर्पण केलं आहे ! तळिरामाच्या अकालीं मृत्यूमुळं तुझ्या-वर जो अनर्थ गुदरला त्यांत तुला पैशाखेरीज कांहीं उपयोगीं पडणार नाही. माझ्या पोक्त वयांतलीं कांहीं वर्षे बाद करून स्वतः तळण होण्याचा आणि त्यांची शरदच्या कोवळ्या आयुष्यांत बोजड भर टाकून तिला पोक्त करण्याचा नीच प्रयत्न करण्यापेक्षां तुझ्या वयांतलीं कांहीं वर्षे आपल्यासाठीं घेऊन

तुझ्यासारख्या कन्येशीं पितृधर्मानं वागण्यांतच या रामलालच्या वृद्धत्वाचं सार्थक होईल. माझ्या चुलत्याची मला मिळालेली सर्व संपत्ति मी तुला देत आहे ! तीच तुझ्या कार्मी येईल ! तुझ्यासारख्या कुरूप विधवेबद्दल सहानुभूति वाटण्याइतकी व्यापक सुधारणा अजून आपल्या समाजांत जन्मली नाही ! भगीरथासारखं अपवादभूत रत्न एखादंच सांपडण्याचा संभव ! बाकी बहुतेक समाज रामलालसारख्या मनाचाच आहे ! माझ्या उदाहरणावरून मला वाटायला लागलं आहे की, आमची सुधारणेंत बरीचशी आत्मबंधना आहे ! अनाथ बालविधवेची दया येण्यालाहि आम्हांला चांगल्या चेहऱ्याचा आधार लागतो. आमची सुधारणा अद्याप डोळ्यांपुरतीच झालेली आहे ! आमची विद्या अजून जिभेवरच नाचत आहे. जिभेचा शेंडा कापून टाकला तर आमच्यांत संस्कृत व प्रौढ मानलेला सुशिक्षित कोणता आणि अप्रबुद्ध आणि विचारशून्य मानिलेला अशिक्षित कोणता हें देवालाहि कळायचं नाही ! इतका वेळ शरदच्या प्रेमाला पात्र होत नव्हतों म्हणून मला खेद वाटत होता; पण प्रेमाला पात्र होणं हा मनुष्याचा धर्म असेल तर दया हा देवांचा गुण आहे !

[पद्माकर येतो.]

पद्माकर : भाई, सुधाकरानं आपल्या मुलाचा खून केला आहे आणि ताईला घातक जखम केली आहे ! त्याला फौजदाराच्या ताब्यांत देण्यासाठी मी निघालों आहे—चल माझ्याबरोबर—

रामलाल : काय - म्हणतोस तरी काय हें ?

पद्माकर : वाटेनं सर्व सांगतो; पण आधी लवकर चल; आणखी हेंहि सांगतो, की सुधाकराबद्दल या वेळीं रद्दबद्दली करूं नकोप. त्या नरपशूच्या मोहांतून सुटली तर माझी अनाथ ताई अन्नाला तरी लागेल ! चल, चल, लौकर !

रामलाल : अरे, पण असा अविचार—

पद्माकर : माझ्या ताईनं भोगलेल्या हालअपेष्टांची शपथ घेऊन सांगतो, की सुधाकराला सरकारी शासन देवविल्याखेरीज मी आतां थांबणार नाही ! याला अविचार म्हण, सूड म्हण, काय वाटेल तें म्हण ! चल लौकर !

रामलाल : भगीरथ, शरद आणि गीता यांना घेऊन ये. सुधाकराकडे चल.

[सर्व जातात.]

प्रवेश चवथा

[स्थळ—सुधाकराचें घर. पात्रें—आसन्नमरण सिंधू; जवळ सुधाकर, पद्माकर,
रामलाल आणि फौजदार.]

पद्माकर : दादासाहेब, हें पाहा मेलेलं मूल; हें या हरामखोरानं ठार मारलं ! ही पाहा माझी तारी ! या दीनदुबळ्या देहाची या दारुबाज दुष्टानंच प्राणांतिक दुर्दशा केली आहे ! असाच पकडा या नराधमाला—

फौजदार : भाऊसाहेब, असं रागावून काय होणार ? थांबा, आपण बाईना नीट विचारून पंचनामा करूं.

पद्माकर : तारी, तारी, सिंधूतारी—

रामलाल : भाऊ, थांब जरा; असा हातघाईवर येऊं नकोस ! तिला जरा ग्लानि आली आहे !

पद्माकर : ही ग्लानि—ही तारी—हें सारं सारं—या दारुड्या राक्षसाचं अघोर कर्म आहे ! दादासाहेब, काय वाटेल तें करा, पण या काळतोड्याला—तारीच्या पंचप्राणांवर दरोडा घालणाऱ्या या दारुड्याला कांहीं तरी भयंकर शिक्षा भोगायला लावा !

रामलाल : भाऊ, व्हायचं तें झालं; आतां यांच्यावर राग धरून झाली गोष्ट पुन्हा येणार आहे का ?

पद्माकर : भाई, माझं शांतवन करण्याचा प्रयत्न करूं नकोस ! या चांडाळानं माझी सोन्यासारखी तारी अन्नावांचून झिजवून झिजवून मारली—काठ्या-दगाडांनीं ठेंचून मारली—कोळ्यामाळ्यांच्या तोंडीं येणार नाहीत अशा शब्दांनीं या मात्रागमनी नीचानं तिच्या काळजाला घरें पाडून मारली ! दादासाहेब, तुमच्या पायां पडलों, कांहीं झालं तरी याला मोकळा सोडूं नका हो ! बुद्धि-पुरस्तर गुन्हा केल्या म्हणून तुरंगांत नेऊन घाला किंवा दारूनं भायं फिरलं आहे म्हणून वेड्याच्या दवाखान्यांत नेऊन लोटा; अकलवान् गुन्हेगार म्हणा, किंवा निरुद्ध पशु म्हणा, पण याला कुठल्या तरी कोंडवाड्यांत घाला ! याच्या मोहाला गुंतूनच—माझी तारी म्हणजे देवी आहे हो—नवरा म्हणून ठरलेल्या या जनाधराच्या नांवाचीं पंचप्राणांच्या पुरुषांनीं पूजा करण्यासाठीं ही इथं गुंतून राहिली आहे. देवमूर्ति म्हणून मानिलेला हा दगड एखाद्या नरककुंडांत रिचवून हिच्या नजरेआड केल्या म्हणजे हिला घरीं नेऊन हिच्या औषध-

पाण्याची तरी व्यवस्था करतां येईल हो !

फौजदार : भाऊसाहेब, जरा शांत व्हा. आपण असं बोलू लागलां—

पद्माकर : दादासाहेब, माफ करा. दगडाचा पुतळा असतो तरीसुद्धां सव्वा हात जीभ बाहेर काढून बोलायला लागलो असतो ! मग आतां तर चांगला रक्ता-मांसाचा — हिच्याच रक्तामांसाचा — तिचाच भाऊ आहे—काय सांगू हो, बोट करून दाखवायला तिच्या अंगावर रक्तमांससुद्धां राहिलं नाहीं,—तेंसुद्धां या राक्षसानं गिळून टाकलं—दारूच्या घोट्याबरोबर हिच्या रक्ताचा घोट घेऊन जित्या अंगांतील मांसाचे लचके तोडून या पिशाच्यानं आहारून टाकले. चार गिरण्यांच्या मालकाची ही मुलगी, या शिकलेल्या दारूनाजानं आपल्या पोटाची खळगी भरण्याकरतां तिला जात्यावर दळायला लावलं. आमच्या घरीं कुठ्यांच्या पिलांना जें दूध मिळतं—मिळतं कसलं, त्यांना पाजतांना हल्लाजीनं खाली सांडतं तितकंसुद्धां या गोजिरवाण्या वाळाला कधीं लाभलं नाहीं ! आमच्या घरीं मोलकरणीनं उष्टंखरकटं टाकलं असेल, तितकं अन्न कधीं हिला मिळालं नाहीं ! याच्याकडे पाहिलं म्हणजे दयामाया पार जळून जातात ! दगड असतो तर मनुष्य झालं असतो, आणि मनुष्य आहे, तरी दगड झालो आहे. याच्या गळ्याला फांस घालतांना, ताईच्या गळ्यांतील मंगळसूत्र तुटलं तरी चालेल ! ताई, सिंधूताई, ऊठ वरं, बाळ !

[तिला किंचित् उठवून बसवतो.]

सिंधू : दादा, केव्हां आलास तूं ? भाई, तूंहि आलास ? तिकडे कुणीकडे असायचं ? दादा, ऊठ वरं, चुलीवर थोडा भत आहे; दोन तांवे अंगावर घालून चार घांस खायला घाल ! तिकडे कालपासून पोटांत कांहीं नाहीं !

पद्माकर : याच्या तोंडांत चार घांस घालण्यापेक्षा याच्या पिंडब्रह्मांडाचा एकच घांस करून काळाच्या पोटांत कोंबण्यासाठीं मी आलो आहे ! ताई, हे पाहा फौजदारसाहेब तुझा जबाब घेण्यासाठीं आलेले आहेत. या खुनी दारूनाजानं काय काय केलं तें सगळं यांना नीटपणें सांग ! दादासाहेब, विचारा तिला काय विचारायचं तें—

फौजदार : भाई, यांनीं काय काय केलं तें सांगा वरं ?

सिंधू : यांनीं कांहीं केलं नाहीं—कुणीं सांगितलं आपल्याला हें ?

फौजदार : मग मुलाला काय झालं ? तुम्हांला हें कपाळावर लागलं कसं ?

सिंधू : मी दोन दिवसांची उपाशी होतें. मला राहूनराहून भोंवळ येत होती.

मुलाला घेऊन माळ्यावरून उतरतांना मला घेरी आली; पडल्यामुळं मला

काळावर खोक पडली ! मूल माझ्या अंगाखाली चेंगरलं ! इकडचा कांहीं संबंध नाही त्यांत !

पद्माकर : ताई, अगदी खोट सांगितलंस ! मग या काठीला रक्त कसं लागलं ?

सिंधू : काठी टेंकीत रक्तभरल्या हातीं मी इथपर्यंत आले. तिकडचा कांहीं संबंध नाही त्यांत !

फौजदार : बाई, हे सारं खरं आहे का ?

सिंधू : खरं—अगदी खरं आहे ! माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवा !

पद्माकर : नाही हो; दादासाहेब, उघड उघड हे खोटं आहे ! ताई, तुला माझी, बाबांची, तुझ्या नवऱ्याची शपथ आहे. खरं सांग.

सिंधू : दादा, असा कां अंत पाहतोस ? मी सांगितलं तें खरं आहे अगदी !

पद्माकर : दादासाहेब, हे खोटं आहे हो ! काय करावं आतां ?

फौजदार : भाऊसाहेब, कांहीं करतां येणार नाही आतां ! आपला राग कितीही अनावर झाला, तरी यांच्या पुण्याईपुढं तुमचंआमचं काय चालणार ? न्यायाचं शस्त्र कितीही तीक्ष्ण असलं तरी अशा पवित्र पतिव्रतेच्या पुण्याईची ढाल आड आल्यावर तें काय करणार ?

पद्माकर : दादासाहेब ! हिच्या खोट्या बोलण्यामुळं या हरामखोराला मोकळा सोडतां काय ?

फौजदार : भाऊसाहेब, प्रत्यक्ष गंगाप्रवाहांत पोहणारावर उगीच आग पाखडून काय होणार !

रामलाल : शत्रास, सिंधूताई, शत्रास ! भाऊसाहेब, देवाब्राह्मणांच्या सत्यते-पेक्षांही अशा पुण्यरूप सतीच्या असत्यालाच परमेश्वराच्या आशीर्वादाचं अधिक बळ असतं ! भाऊ, जाऊं देत ! झालं तें झालं ! सिंधूताई, तूं मात्र धन्य आहेस ! तुझ्यासारख्या आर्या अजून आहेत, म्हणूनच या पुण्यभूमीला आर्यावर्त नांव शोभतं ! भारतवर्ष साध्वीसतींचं माहेरघर आहे ! सरकारनं सतीचा कायदा करून आमच्या साध्वींना सहगमनानं देह जाळून घेण्याची बंदी केली तर जितेपर्णीत आंतल्या अंत जळून नवऱ्याच्या नांवासाठी या मंगलदेवता आत्मयज्ञ करित आहेत ! भाऊसाहेब, सिंधूताईच्या इच्छेसाठी तरी सुधाकरावरचा राग सोडून द्या !

सिंधू : दादा, इकडे ये, माझ्या शेजारी बस असा ! दादा, आपल्या माणसावर असा राग करून चालेल का ? माझी जातीघडी सरत आली ! बाबांच्याखेरीज आणि तुम्हां दोघांखेरीज तिकडे आपलं म्हणायला कोणी आहे का आतां ?

असं रत्न मी मागं टाकून जातें, ती तुझ्या धीरावर ना ? तूच आतां त्यांच्या उन्हांत तापल्या जीवावर पदर घालायला नको का ? तुझ्या ताईचं सौभाग्य तूच आतां जपून ठेवलं पाहिजेस. लहानपणीं माझ्या कुंकवाला तजेला यावा म्हणून तू माझ्या करंड्यांत मृगाचीं इवलालीं पाखरं आणून ठेवीत होतास, आठवंतं का ? मग आतांच ती माया कुठें गेली ? माझ्या सौभाग्याचं कुंकूं तुझ्याच ठेवणीला देऊन मी जात आहे !

पद्माकर : छाकट्या सैतान्या, ऐक, ऐक माझ्या लाडक्या ताईचा एक एक बोल !

पण तुझे डोळे कुठले उघडायला ? ताई, ताई, काय म्हणतेस हें तू ?

रामलाल . भाऊ, फौजदारसाहेबांना जायला वेळ होत नाही का ?

फौजदार : चला, भाऊसाहेब—पण केव्हां तरी तेवढी फियाद काढून घ्या म्हणजे झालं !

[फौजदारांना पोहोचविण्यासाठी रामलाल व पद्माकर जातात.]

सुधाकर : (स्वगत) उघडले, भाऊसाहेब, माझे डोळे साफ उघडले ! मात्र माझे डोळे असे उघडले आहेत तोंवर या देवतेच्या जात्या जीवज्योतीच्या प्रकाशांत या क्षणीच स्वर्गाचा रस्ता एकदां नीट पाहून ठेवतो म्हणजे मग भोंवतीं काळाकुट्ट अंधार पडला आणि माझे डोळे कायमचे मिटले तरी दिशाभूल होण्याची भीतीच नको. (इकडे तिकडे पाहून व औषध उघडून) हं, हेंच तें विषारी औषध ! कुठं आहे ती जिवाला जाऊन मिडलेली सात जन्मांची वैरीण ?

[एका पेल्यांत दारू व विष ओततो.]

सिंधू : ऐकलं का ? जरा माझ्याजवळ यायचं होतं—

सुधाकर : तुझ्याजवळ येऊं ? (तिच्याजवळ बसून) काय काम आहे ?

सिंधू : माझे डोकं आरल्या मांडीवर ठेवावं ! आपला हात माझ्या हातांत द्यावा—

सुधाकर : (तसें करून) सिंधू, सिंधू, देवतास्वरूप सिंधू ! काय तुझी दुर्दशा झाली ही ! सिंधू, या दारूबाज नवऱ्याच्या पायीं तू बुडालीस ! अपशब्दांनीं तुझा अपमान केला ! कधीं तुला गोळाभर अन्न मिळालं नाही ! पोटासाठीं तुला दळायला लावलं ! तुझे हालहाल केले ! तुझ्या पोटाचा गोळा तुझ्या डोळ्यांदेखत चेंचून टाकला ! देवी, संसाराच्या वनवासांत फाटकं धोतर आड करून तुला वणवणायला लावलं ! सिंधू, सिंधू, उदारदुदये सिंधू, शापाच्या एका शब्दानं मला जिता जाळून टाक ! पदरीचं पुण्य खर्चून, खोटं बोलून

या सुधाकराल कशाला वांचवीत बसलीस ! तुझ्या पुण्याईनं स्वर्गाचा संसार सजवून साजरा करण्याची तुझी योग्यता; चौऱ्यांशीं लक्ष जन्मांचीं संचितं या जन्मीं उर्भी राहिलीं आणि विधात्यानं 'सुधाकर' हें दारून ओघंबलेलं नांव तुझ्या फाटक्या कपाळीं कोरलं ! सिंधू, देवी, मला क्षमा कर ! या अनंत अपराधी पातक्याला क्षमा कर !

सिंधू : आपण असा जिवाला त्रास कां बरं करून घ्यायचा ? मी फुटक्या कपाळाची कां म्हणून ? भरल्याहातीं हळदीकुंकवानं, आरल्या मांडीवर मला मरण भालं, याहून आणखी कोणतं भाग्य हवं मला ! माझं मंगल झालं ! आपण मनाला त्रास करून घेऊं नये. माझ्या गळ्याची शपथ आहे ! आधींच प्रकृति अशी झालेली ! उन्हाच्या वेळीं संतापानं डोकं तापलं तर सुंठ उगालून घायलांसुद्धां कोणी नाहीं. आणखी माझं अखेरचं हात जोडून सांगणं आहे. आतां आपल्या जीवाला जपणारं कुणी नाहीं. लोकं सारीं ज्यांचीं त्याला असतात. माझ्या कपाळीं आपली सेवा एवढीच लिहिली होती,—आपण आतां एकटे राहिलां—आतां पुढं तरी माझ्या रक्ताची शपथ आहे—आपण यापुढं कधीं घेऊं नये ! ऐकायचं ना माझं एवढं ? एका येंबालासुद्धां शिवायचं नाहीं—

सुधाकर : नाहीं, सिंधू, उभा जन्म तुझी पवित्र आशा मोडण्यांत घालविला ! तुझी शेवटची आशा तरी पाळण्याइतका हा पातकी सुधाकर भाग्यशाली नाहीं ! हा शेवटचा एकच प्याला मला अजून घ्यायचा आहे. नको, दुर्दैवी जीवा, आतां माझ्याकडे पाहूं नकोस ! या थिजत चाललेल्या डोळ्यांत अनाथ आशा अजून कशाला तळावते आहे सिंधू, सिंधू, काय—
रामलाल, धांव !

सिंधू : नाथ, जिवाला संभाळा—सुधाकर ! माझ्या सुधाकरांना, देवा—

[सिंधू मरते. रामलाल येतो. सुधाकर पेल घेतो व उठून उभा राहतो. रामलाल]

सुधाकराच्या हातून पेल घ्यावयाला जातो, तोंच तो झटकन् विष पितो.]

सुधाकर : चांडाळा, ऐन वेळीं असा घात करू नकोस !

रामलाल : सुधा, काय प्यालास हें ?

सुधाकर : दारू ! एकच प्याला !

रामलाल : अजून दारू ! जिनें एवढा अनर्थ केला तीच दारू ?

सुधाकर : होय, रामलाल, तीच दारू ! जिनें माझ्या घरांत एवढा अनर्थ केला तीच दारू ! जिनें चारी खंडांत अनर्थांचं साम्राज्य चालविलं आहे ती दारू ! कुबेराला भीक मागायला लावते ती दारू ! भीमासारख्या वज्रदेही शरीराला

बहात्तर रोगांचा दवाखाना बनविते ती दारू ! शिकलेल्या शहाण्याच्या थोबाडाला शिमग्यांतल्या शिव्याशेणांनीं शोभा आणते ती दारू ! महापतिक्रान्ता नवऱ्याच्या हातानं बाजारांत आणून बसवते ती दारू ! जिवळ्या नात्याचे धागे कुजवून तडातड तोडते ती दारू ! बापाला मुलाकडून, मुलाला बापाकडून टार मारविते ती दारू ! हुकराचं नांवसुद्धां न घेणाऱ्या पाक मुसलमानाला हुकरासारखं खातेऱ्यांत लोळविते ती दारू ! गायत्रीमंत्रानं पवित्र झालेल्या ब्राह्मणांच्या जिभेला गायत्रीच्या मांसाची चटक लावते ती दारू ! एखाद्या पशुप्रमाणं पुत्राला मात्रागमन्याप्रमाणं प्रत्यक्ष जन्मस्थानीं-अरेरे ! बोल्दं नये तें बोलणं आलं ! पण सुधाकराच्या ज्या जिभेनं दारूचा विटाळ मानला नाही, त्या जिभेला एका किळसवाण्या शब्दानं काय वाट लागणार ! आणि समाजांत ठिकठिकाणीं शिकलेल्या संभावित गळ्यांतून जीं दारूचीं गटारं वाहताहेत त्यांत एका शब्दाची घाण वाहून जायल किती वेळ लागणार !— रामलाल, कान फोडून स्पष्ट ऐक - पुत्राला मात्रागमन्याप्रमाणं प्रत्यक्ष जन्मस्थानीं लघुशंका करायला लावते ती दारू ! - ती दारू मीं प्यावी अं ! आतां तोंड वाईट करू नकोस ! रागावूं नकोस - तुला एकदां सांगितलं, आज शेवटचं सांगून ठेवतो, कीं दारूची संवय सुटण्याचा काळ ती लागण्यापूर्वीं काय तो असतो ! पहिला एकच प्याला घेण्यापूर्वीं भावी मद्यप्याचा हात धरला तरच फायदा होईल ! ज्यानं एकदां पहिला एकच प्याला घेतला त्याला हा शेवटचा भसा एकच प्याला घ्यावाच लागतो ! दारूबाज दारूंतच मरायचा, हें ब्रह्मवाक्यच आहे ! आणि माझ्यासारख्या एखाद्याला पश्चात्ताप झाला तरी हा एकच प्याला काहीं टळत नाही ! मात्र जळफळीत औषधाला मारण्यासाठीं त्यांत जसं पुष्कळस पाणी ओतावं लागतं, त्याप्रमाणं हा अखेरचा एकच प्याला घेतांना, त्यांतली दारूची जलाल आग मारण्यासाठीं त्यांत रसकापरासारखं एखादं विष बरंच घालावं लागतं !

रामलाल : काय ? यांत रसकापूर ? आत्यंतिक घातक रसकापूर घातला आहेस ?

भयंकर विष प्यालास ?

सुधाकर : विष पिऊं नको तर काय करूं ? ही पाहा - ही देवता मला सोडून गेल्या-

वर जगांत माझं काय राहिलं आहे ?

रामलाल : काय, ताई गेली ?

[सिंधूजवळ जाऊन बसतो.]

सुधाकर : हो, रामलाल, ती गेली ! माझी सिंधू गेली ! माझी पुण्याईची

सिंधू आटली ! माझी दयेची सिंधू, करुणरसाची सिंधू, काळ-सागराला मिळाली - नाही, या पातकी सुधाकरानं निर्मिलेल्या दारूच्या समुद्राला मिळाली. या सुधाकराचं जग दारूच्या एकच प्याल्यांत बुडून गेलं !

(राग-भैरवी; ताल-दादरा. चाल—पिया सोने दे०)

त्यजी देवी हतधैवा । जर्गी राहि काय ॥ ध्रु० ॥

सिंधु सुखाचा । पुण्यांशाचा । सकळ आटे तापें मम ।

विशाल जरी हाय ॥ १ ॥

वामनभवतारीं देवाला त्रिभुवनाचं माप घेण्यासाठीं अवाढव्य त्रिविक्रमरूपानं तीन पावलं टाकावीं लागलीं, पण या सुधाकराचं उभं त्रिभुवन या देवीच्या दोन पावलांपुरतंच होतं ! त्याच पायांवर मस्तक ठेवलं असतां मला मरण यायला पाहिजे. या देवतेचे पाय धरून असा हिच्याबरोबर मी गेलों तरच हिच्या पुण्यबलानं माझीं पातकं जळून मला स्वर्गद्वारांत प्रवेश करतां येईल ! गेली ! दिव्यतपस्विनी मंगलनिधान पुण्यमूर्ति सिंधू गेली ! रामलाल, तुझी ताई गेली आणि माझी मानलेली आई गेली ! रामलाल, रामलाल, हा सारा अनर्थपात होण्याचं कारण मीं पहिल्यानं घेतलेला दारूचा एकच प्याला ! त्या दिवशीं केलेल्या पातकानं भ्रष्ट झालेलं तोंड या देवीच्या रक्तानं—या मूर्तिमंत अमृतानं धुऊन टाकतो. (तिच्या रक्ताचें चुंबन घेतो.) म्हणजे माझा पवित्र देह स्वर्गांत पात्र होईल ! रामलाल, असा भेदरून जाऊं नकोस. हा घे तो एकच प्याला ! हा एकच प्याला नीट चव्हाट्यावर मांडून साऱ्या जगाला दाखीव आणि आल्यागेत्याला, शिकलेल्याला-अडाण्याला, राजाला-रंकाला, ब्राह्मणाला-महाराला—म्हातान्याला आणि मुलाला, तुझ्या जिवाभावाच्या दोस्ताला आणि सात जन्मांच्या दुस्मानाला, हात जोडून कळ कळीनं सांग, कीं साऱ्या अनर्थांचं कारण हा दारूचा पहिला एकच प्याला असतो ! त्याच्यापासून दूर राहा ! जो जो भेटेल त्याला त्याला सांग - सिंधूच्या पवित्र रक्तानं तोंड धुऊन मी सांगतो आहे - मला मोठ्यानं ओरडवत नाही - तूं मुक्तकंठानं प्रत्येकाला सांग, कीं काय बाटेल तें पातक कर—पण दारू पिऊं नकोस !

[सिंधूच्या पायांवर डोकें ठेवून मरतो.]

रामलाल : अरेंरें, काय हा अनर्थ ! एकदम तीन जीवांच्या तीन परी झाल्या ! मूळ गेलं, सिंधू गेली, सुधाकर गेला ! घर बुडालं, नांव बुडालं आणि वंश

बुडाला ! या जगांत सुधाकराचं आतां काय राहिलं आहे ? सर्वस्वासह हे
तीन जीव ज्याच्यांत बुडाले तो तेवढा दारूचा हा एकच प्याला !!!

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नीं ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

— श्रीगीतोपनिषत्सु श्रीमगवात् ।

अंक पांचवा समाप्त